EMPERYALİST SİSTEMDE "KONTROL SANAYİİ" VE EREĞLİ DEMİR-ÇELİK

NORA ŞENİ

BİRİKİM YAYINLARI
YERLİ ARAŞTIRMALAR DİZİSİ

Nora Şeni
EMPERYALİST SİSTEMDE «KONTROL SANAYİİ» VE EREĞLİ DEMİR - ÇELİK

NORA ŞENİ

EMPERYALİST SİSTEMDE «KONTROL SANAYİİ» VE EREĞLİ DEMİR - ÇELİK

BİRİKİM YAYINLARI

Emperyalist Sistemde «Kontrol Sanayii» ve
Ereğli Demir - Çelik / Nora Şeni
Dizgi - Baskı: Kent Basımevi / Kapak Düzeni: Ferit Erkman
Kapak Baskısı: Reyo Basımevi / Cilt: Çaba Ciltevi
Baskı Tarihi: Temmuz 1978 / Birikim Yayıncılık Koll. Şti.
Ankara Cad. 45/18 P.K. 538 Sirkeci - İstanbul

EMPERYALİST SİSTEMDE «KONTROL SANAYİİ» VE EREĞLİ DEMİR - ÇELİK

NORA ŞENİ

EMPERYALİST SİSTEMDE «KONTROL SANAYİİ» VE EREĞLİ DEMİR•ÇELİK

YERLİ ARAŞTIRMALAR DİZİSİ : 2

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9

I. Bölüm

DEMİR - ÇELİK DALININ TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİM TARİHÇESİ 16

I.1. Osmanlı Döneminde Demir - Çelik 19
I.1.1. XIX. Yüzyıl ve Demiryolları 20
I.1.2. XIX. Yüzyıl ve Zonguldak Kömür Madeninin Keşfi 28
I.2. Cumhuriyet Döneminde Demir - Çelik 33
I.2.1. Kırıkkale Fabrikası 33
I.2.2. Zonguldak - Divriği Yöresinde Demir Madeninin Keşfi 38
I.2.3. Karabük Demir - Çelik Kompleksi 39
I.2.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası 43
I.2.4.1. Devletin Sanayii Teşvik Siyaseti 46
I.2.4.2. Bu Yıllarda Demir - Çelik Sanayii 48
I.3. Geçici Sonuçlar 54
I.3.1. Ticarî Sermaye 57
I.3.1.1. Ticarî Sermayenin Özellikleri 58
I.3.1.2. Ticarî Sermayenin Kâr Hadleri 59
I.3.2. Uluslararası Açıdan 62
I.3.3. Ulusal Açıdan 67
I.3.4. Devletin Rolü 71

II. Bölüm

EREĞLİ DEMİR - ÇELİK KOMPLEKSİ'NDEKİ PARASAL SERMAYENİN DÖNGÜSÜ 75

II.1. Ereğli Demir - Çelik'de (EDÇ) Parasal Sermaye (Pe` düzeyi) 79

II.2. P — M Düzeyi. Para Sermayenin Üretici Güçleri Satın Alması 86
II.2.1. P — Üa Düzeyi. Parasal Sermayenin Üretim Araçlarını Satın Alması 86
II.2.2. P — Eg Düzeyi. Emek - Gücünün Satın Alınması 99
II.3. Üe.....Ü'e Düzeyi. EDÇ'de Üretim Süreci 118
II.4. M'e Düzeyi. EDÇ'nin Ürettiği Ürün 123
II.5. M' — P' Düzeyi. EDÇ Ürününün Pazarda Mübadeleye Tabi Tutularak Metaya ve Paraya Dönüşmesi 128
II.6. M' — P' Düzeyinin İncelenmesinde Edinilen Sonuçlar 134

III. Bölüm

BİRİKİM SÜRECİ 140

III.1. Kavramlar 143
III.1.1. Artık - Değer Biçimleri 147
III.2. Kontrol ya da Hegemonik Sanayi 149
III.2.1. Hegemonik Sanayi Üretim Araçları Üreten Dallara Aittir 149
III.2.2. Kontrol ya da Hegemonik Sanayi Dalı Olağanüstü Üretim ve Mübadele Standartlarına Sahiptir 155
III.2.3. Kontrol ya da Hegemonik Sanayi Dalı Fabrika İçi İş Sürecinde Temel Değişiklikleri ve Sürecin Yeniden, Yeni Bir Teknik İşbölümüne Uygun Olarak Örgütlenmesini Mümkün Kılar 157
III.2.4. Hegemonik ya da Kontrol Sanayi Dalı ABD'nin Tekelindedir 159
III.3. Hegemonik Sanayi ve Yassı Çelik. ABD Demir - Çelik Sanayiinde Yassı Çeliğin Başatlığı 163
III.3.1. Demir - Çelik Dalının Gelişmesi 164
III.3.1.1. İç - Eksenin Ekonomik Doğrultusu 164
III.3.1.2. Demir - Çelik'de Hegemonik Teknolojinin Ortaya Çıkışı 167
III.3.2. Dış - Eksen 173
III.3.2.1. İş Sürecinin «Bandda Çalışma»ya Göre Örgütlenmesi 174

III.3.2.2. İşin Bandda Çalışmaya Göre Örgütlenmesinin Yassı Çelik Sanayii İle Etkileşimi 181
III.3.2.3. Yeni Bir «İşçi Sınıfı Tüketim Standardı»nın Yerleşmesi, Seri Halde Üretimin Büyümesi 182
III.4. ABD'de Yassı Çeliğin Başatlığının Sona Ermesi ... 189
III.4.1. Avrupa'da Yassı Çeliğin Başatlığı 191
III.4.2. 1950'den Bu Yana ABD'de Yassı Çelik Üretim ve Tüketim Hızlarındaki Büyümenin Durması 193
III.4.3. Enformatik Sanayinin «Hegemonik Dal» Nitelikleri 195
III.4.3.1. Üretimin Otomatik Denetimi 195
III.4.3.2. Üretimin Otomatik Denetiminin Yaygınlaşması Halinde Beklenecek Etkiler 198
III.4.3.3. Enformatik Dalı Üstünde ABD Tekeli 202
III.4.3.4. Enformatik Sanayi ve Demir - Çelik. IRSID Prosedesi 205
III.5. «TEMEL SANAYİ» Dallarının Yeni Konumu ve «Azgelişmiş» Ülkeler 209
III.5.1. Coğrafi Konumun Değişmesi ve Değişme Sürecini Belgeleyen İşaretler 210
III.5.1.1. Çelik İmalatçısı Belli Başlı Ülkelerde İhracatın Yavaşlaması 210
III.5.1.2. Çelik İmalatçısı Belli Başlı Ülkelerde İthal Hacımlarının Artması 212
III.5.2. Demir - Çelik Dalının Akdeniz Ülkelerinde ve Ortadoğu'da Gelişmesi (1960 - 1980) 214

SONUÇ 229
EK 237
SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMA SÜRECİ 239
Sanayi Dalı 242
Amerikan Hegemonyası ve Emperyalizm Zincirinde Değişiklik 248
Özet Olarak 253
Ulusal Devlet Kavramı 254
Sonuç 259
BİBLİYOGRAFYA 261

GİRİŞ

«Türkiye sanayileşiyor mu» sorusu geleneksel olarak başka soruları da çağırıştırır: Türkiye gelişiyor mu, «azgelişmişlikten» çıkma yolunda mı ilerliyor, temel sanayi dallarını geliştiriyor mu, bağımlılık statüsünü kırma gücünü mü oluşturuyor?

Genel olarak ilk soruya belli bir türde cevap verilir: «Evet, Türkiye'de bazı sanayi dalları gelişiyorsa da, bu sanayileşme geri kalmış ülkelere özgü bir biçimde oluşmaktadır: Kurulan üretim birimleri, fabrikalar, tüketim dallarına ait birimlerdir, tüketim maddeleri üretirler. Bu fabrikalarda dışardan parça halinde ithal edilen yarı

mamuller birleştirilip piyasaya sunulur. **Türkiye'de gelişen montaj sanayidir.** Batı'nın ülkemiz üzerindeki egemenliği, Türkiye'nin sınai bağımlılığı bu yoldan sürdürülmektedir.» Ve varılan sonuçlardan da en önemlisi şudur: Türkiye Batı kapitalizmine, Amerika'ya bağımlılıktan kurtulmak istiyorsa «temel üretim dallarını» geliştirmelidir.

Temel üretim dalları alanında ise, yine geleneksel olarak, demir - çelik sanayii, petrol ve kömür gibi «enerji» dalları, donatım sanayii, yani üretim araçları üreten dallar sayılır.

Sözü edilen bu sorunsal, uluslararası kapitalist işbölümünü, ve bu işbölümünün «azgelişmiş» likle nitelenen ülkelere verdiği işlevi, rolleri açıklamaya çalışan, geniş anlamda «sol» düşüncenin içinde yer alır. Bu düşünce çerçevesi içinde emperyalizmin çağları şöyle belirir:

- **Sömürge tipi talan zamanı**; yani kapitalizmin gelişmekte olduğu, rekabetçi olduğu zamanlarda, prekapitalist toplumsal formasyonlarda maden ve hammadde kaynaklarına elkoyması ve buralara tekstil ürünleri gibi sanayi mamulleri ihraç ederek kendi pazarını genişletmesi (bu çağda «azgelişmişlik»le eklemlenme, metaların dolaşımı aracılığı, dolayısıyla **ticarî sermaye** tarafından sağlanıyor).

- **Tekelci sermaye zamanı**; (Lenin'in Emperyalizm'i yazdığı dönem); yani sermayenin para şeklinde ihracıyla «azgelişmiş» ülkelere doğru genişleyebilmesi ve talanın bu yoldan sürdürülmesi (bu çağda "azgelişmişlik"le eklemlenmeyi sağlayan sermaye biçimi **parasal sermayedir**).

Bu ayrımdan, bu çağlardan çıkılmadıkça, sanayileşmenin azgelişmiş diye bilinen ülkelerde yalnızca tüketim dalları alanında, ambalaj ve montaj faaliyetlerinde gerçekleşeceği, bağımlılığın, üretim araçları imal etme güçsüzlüğünden ileri geldiği sonucuna varılır.

Oysa 1960'lardan bu yana Türkiye'de şu yönde gelişen bir süreçten söz edilebilir: 1960'da Karadeniz Ereğli'sinde yüksek teknolojili bir demir - çelik kompleksi kurulur. Birkaç yıl sonra yeni bir demir - çelik kompleksinin inşasına İskenderun'da başlanır. Bu süre içinde petro - kimya sanayiinde hatırı sayılır bir faaliyet görülür, Pet - Kim kurulur, v.b. Bu yönde evrimlere yalnızca Türkiye'de değil Brezilya, Arjantin gibi Latin Amerika ülkelerinde, Akdeniz ve Orta Doğu ülkelerinde de raslanmaktadır.

Peki, bu üretim birimleri «temel sanayi» diye bildiğimiz dallara ait değiller mi? Bu üretim birimlerinde son tüketicinin kullanarak yok edeceği mallar mı üretilir? Hayır. Bunların ürünleri bir başka üretim sürecinde «girdi» olarak kullanılır. O halde Türkiye toprakları üzerinde bazı fabrikaların, yine bu topraklarda üretilen sanayi ürünlerini girdi olarak kullanıyor olması, Türkiye'nin bağımsızlaşmaya başladığına, Amerika'nın sinaî egemenliğinden çıkmak üzere olduğuna, özerk bir sanayileşme sürecine girildiğine dair sonuçlar çıkarmaya yeterli bir işaret midir? Bu soru önemli. Yukarıda birbirlerini çağrıştıran soruların sınırları içinde kalındığında cevabın EVET olabilmesi ihtimali var.

Oysa Türkiye'nin olduğu gibi Brezilya ya da Arjantin v.b. ülkelerin de Batı'ya bağımlılıkları-

nın azalmadığını, tersine derinleştiğini, giriftleştiğini biliyoruz, yaşıyoruz, görüyoruz. O halde biraz önce sözü edilen ve «azgelişmiş ülkelerde sanayi ancak montaj ve ambalaj faaliyetlerinde, ve tüketim dallarında gelişir» şeklinde özetlenebilecek olan model yanlış mı, geçersiz mi?

Modelin yanlışlığı, doğruluğu bir yana, geçerliliğinin belirli bir tarihî dönemle sınırlı olduğunu ileri sürmek mümkün; kabaca İkinci Dünya Savaşına kadar. Kapitalizmi çağlarına göre açıklama mantığını İkinci Dünya Savaşını izleyen ve bugüne kadar gelen yıllara da uygularsak, emperyalist işbölümünün «azgelişmiş» ülkelere yeni roller yüklediğini düşünmek imkânsız mı? Sermayenin güdümünde, kâr maksimasyonu amacının günümüz koşullarında, gelişmiş kapitalist ülkeler ve «azgelişmiş» memleketler arasında yeni işbölümleri, yeni uzmanlaşmalar, yeni kutuplaşmalar gerektirdiği düşünülemez mi? Ancak bunları düşünebilmek, bu konudaki kavramsal araçların kavramsal altyapının evriminden geçecektir.

*
**

Emperyalizm teorileri de son yıllarda değişikliklere uğradı, evrimlerden geçti:

- «Sanayileşme» ile «gelişme» arasındaki kavramsal ayrılığın niteliği üzerinde duruldu.

- «Azgelişmişlik» kavramı «gelişmiş» yani kapitalist evrim ve birikimde ileri Batı ülkeleriyle aynı çizgide (yani kapitalist), ancak daha geride, «geç kalmış» bir evrimi varsaydığı için kullanılamaz oldu. Yalnız bu yüzden de değil; «azgelişmişliğin» klasik nitelikleri değişimlere uğradı.

Bu ülkelerde sanayi birimleri kurulması bir yana, «temel sanayi» dallarında da fabrikalar, kompleksler kurulmaya başlandı. Bu üretim birimlerinde yaratılan mamullerin ihraç edilebileceği, fabrikaların bu amaçla da planlanmış olduğu belirtildi. Ortaya «export oriented industries» terimi altında, yani ihraca yönelik sanayiler adıyla, «azgelişmiş» ülkelerin yeni «kalkınma» yolu diye bir mitos atıldı. Oysa klasik şemada «azgelişmiş» ülkeler, yalnızca tahıl ürünleri ihraç eden, sanayi ürünlerini kapitalist Batı'dan satın alan toplumsal formasyonlardır. Ancak, yassı çelik ihraç edebilecek bir ülkeye «azgelişmiş» diyebilmek bu şemaya göre zorlaşmış olsa da, böyle bir ülkeye, bağımlı olduğu ülkelerle aynı «gelişmişlik» statüsünü tanımak eskiden olduğu kadar imkânsız.

• Sınaî bağımlılığın «temel sanayi» dallarına sahip olmamaktan geçtiğini ileri süren, bunların kurulması ve devletleştirilmesiyle özerk, millî bir «yeniden-üretim tabanına» sahip olunabileceğini savunan görüş, artık başka ölçütler aramak zorunda ve sınaî bağımlılığın yeni zincirini, dayandığı halkaların temelini açıklayıcı kavramlar inşa etmek zorunda.

Bu kavramların inşası için emperyalizmi çağlarına ayırarak açıklamaya çalışmak yetersiz. Bu çağlara göre egemen ülkelerdeki sermaye birikim modelleri mantığının gereği, bağımlı ülkelere verilen işlevlerin nasıl evrimde bulunduğunu araştırmak gerek: **Yani «azgelişmiş» ülkelerin dünya kapitalist birikimindeki rollerini dönemlere göre saptamak.** «Türkiye'nin dünya ekonomi-

sine eklemlenme ögeleri ve bu ögelerin evrimi» başlığı bu amacı dile getiriyor. Ayrıca, bu başlıkta varsayılmış olan başka görüşler de şunlar:

- Kapitalist birikimin hiçbir zaman «ulusal» çerçeve sınırları içinde kalarak gerçekleşmemiş olduğu, sömürge tipi talandan beri her zaman kendi merkezi dışındaki toplumsal formasyonlardan değer aktarmanın kapitalist birikimin gerekli koşulu olduğu, ve
- Bu değer aktarımının, tarih içinde aldığı değişik biçimlerin egemen ülkelerdeki birikim gereklerince belirlendiği, bu gereklerin bağımlı ülkeleri dünya ekonomisine eklemleyen halkaları belirlediği sanayi dalı olarak demir-çeliği seçmenin bu sorumsal açısından önemli avantajları var:

1. Demir-çelik dalı «temel sanayi» dalları arasında: Yani geçerliliğini tartışmak istediğimiz görüşe göre, özerkleşmek istiyorsak kurmamız ya da devletleştirmemiz gereken kuruluşlar arasında...

2. Demir-çelik kapitalist birikimin başlarından beri varolan bir dal. Üstelik hakkında şöyle geleneksel bir düşünce de var: Demir-çeliğe ve kömüre sahip olan toplumsal formasyon kesinlikle «gelişir», kalkınır.

3. Dünya kapitalist işbölümünde demir-çelik dalı önemli bir rol oynamıştır. Örneğin kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonların Batı'ya eklemlenmesinin, kapitalist pazarın genişlemesinin maddi imkânını yaratmıştır: RAY ve Demiryollarını.

Çelik üretim hacmının bugünkü «kalkınmada» oynayacağı «belirleyici» rol hakkında Türki-

ye'de çok yerleşmiş bir mitoloji var. Kaldırılan her «gelişme», «kalkınma», «demokratikleşme» taşının altından «Türkiye'nin çelik üretim kapasitesinin yetersizliği» çıkıyor. Türkiye'deki gelişmeyi «çarpık kapitalizm» terimiyle niteleyen görüşün altında da «çarpık» ya da «eşitsiz» olmayan bir kapitalizm olabileceği varsayımı yattığı gibi, kapitalizmin bu çarpık türü çelik üretim hacmının yetersizliğine indirgeniyor. Burhan Oğuz'un «Çelik üretimi yükselmedikçe» adlı ve Türkiye'deki spor eğitim ve formasyonunun yetersizliğini konu edinen yazısı bu durumun iyi bir yansıması. Burhan Oğuz şöyle diyor: «Son tahlilde demek oluyor ki çelik üretimimiz on beş milyon tonu bulmadıkça herhangi bir kaleye gol atmamız haylice müşküldür. Durumun ıslahı ancak içine sosyal reformu alan bir devlet planlaması çerçevesi içinde mümkündür. (...) Ciddi sosyal reforma gidilip refah tabana yayılmadıkça boks takımımıza 'gıda yardımı muhtaç' birkaç yüz genç arasından seçmeye mahkûmuz. (...) Bunları henüz benimsemedik çünkü çelik üretimimiz hâlâ iki milyon tonda duraklıyor.»[1]

[1] Burhan Oğuz, «Çelik Üretimi Yükselmedikçe», **Cumhuriyet** 9.7.1977.

I. Bölüm

DEMİR-ÇELİK DALININ TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİM TARİHÇESİ

Daha önce de belirtildi: Demir-çelik dalının araştırma birimi olarak seçilmesi, Türkiye toplumsal formasyonunun tarihi dönemlere göre dünya ekonomisine hangi halkalardan eklemlendiğini göstermek ve bu halkaların evrim mantığını ortaya koyabilmek bakımından önemli avantajlara sahiptir. Bu yüzden de demir-çelik dalının bu topraklar üzerindeki evrimini çizmek gerekli gözükmektedir.

Önce sözkonusu araştırma biriminin, yani demir-çelik dalının ne olduğunu belirtmek yarar-

lı olacaktır. Ancak ondan da önce **«sanayi dalı»** dendiğinde ne anlaşılması gerektiği, bir sanayi dalını öbürlerinden ayıran ögelerin hangileri olduğu üzerinde durmak gerek. Bir sanayi dalını şu yaklaşımlardan geçerek sınırlamak mümkün;

- O daldaki **üretim sürecini** belirleyen teknolojiyi, ve o teknolojiyle üretim araçlarının özgül dokusunu çıkartmak.
- Üretim süreci sonunda elde edilen **ürün-metayı** tesbit etmek.
- Bu metanın özgül **dolaşım sürecini** tanımlamak.

Örneğin demir-çelik dalında **üretim süreci demir cevherinden çelik** elde etmeye dayanır. Günümüzün teknolojik standartları içinde, Aglomere tesisleri, yüksek fırın, çelikhane, haddehane, maddenin bu amaçla ve bu sıraya göre, tabi tutulduğu temel üretim faaliyetini belirleyen araçlardır.

Ürün-meta konusunda demir-çelik dalı, günümüzde iki ayrı tip ürünü piyasaya meta olarak sürmektedir: Bunlardan birincisi **«profile çelik»** mamuller (her çeşit Raylar, putreller, kütükler, v.b.) ikincisi ise, **«yassı çelik»** mamuller (her türlü çelik levha, haddelenmiş çelik, çelik borular v.b.)dir. Bu iki ayrı tip ürün ayrı tip dolaşım sürecine de yönelik olduklarından yassı çelik ve profile çelik üreten sanayileri aynı dalda ele almak zordur. Üretimlerinde kullanılan teknoloji de gitgide değişmiş bulunduğundan, bu iki ayrı tip ürünü piyasaya süren sanayileri iki ayrı dal olarak incelemek gerekecektir. **Bizim bu çalışma**

sırasında incelememizi odaklaştıracağımız dal, yassı çelik üreten dal olacaktır.

Dalın ürettiği metanın dolaşım **sürecindeki** özgüllüklerini sıralamak kolay değil. Bunlar çok çeşitli oldukları gibi, tarihî dönemlere ve ülkelere göre farklılıklar gösterirler. İlerde belirecektir; yassı çelik mamullerinin dolaşım süreçlerinde ortaya çıkan özgül nitelikler yıllara göre değişmiştir.

Öyleyse buraya kadarki açıklamayı şöyle özetlemek mümkün: **Bir** sanayi dalı, **bir** üretim süreci (teknoloji), bir ürün-meta, **bir** dolaşım süreci belirtilerek tanımlanır.

Şimdi burada bir dalı tanımlayabilmek için niye bu üç düzeydeki tesbitlerden geçtiğimiz sorulabilir. Yani gözönüne aldığımız bu üç düzeyin dalı tanıtmak açısından gösterdikleri özellik nedir? Bu soruya şöyle cevap vermek mümkün: **Kâr hadlerinin eşitleşme eğilimi sanayi dalı düzeyinde gerçekleşir.** Dikkat edilirse şimdiye kadar dalı "tanımak" için önerdiğimiz yaklaşım düzeylerinin herhangi birinin dalı «belirlediğini» söylemedik, yalnızca somut gerçek düzeyinde bir sanayi dalını öbüründen ayırdetmeye yaradıklarını ileri sürdük. Dalı tanıtmak açısından, gösterdikleri özellik, bu üç düzeyin, kâr hadlerinin belirlendiği düzeyler olmasından ileri gelir. Yani kâr hadleri eşitleşme eğiliminin dal düzeyinde gerçekleştiği varsayılmasaydı, dalı tanımak için **bir** teknoloji ve **bir** ürün tipinden söz etmek gereği ileri sürülmezdi. O halde dalı bu üç düzeyde ele alma gereğini belirleyen, kâr hadlerinin dal düzeyindeki eşitleşme eğilimleridir. **Dalı tanıma konusunda saydığımız düzeyleri anlamlı ayraç-**

lar olarak önümüze süren bu eğilimin dal düzeyindeki gerçekliğidir. Çünkü kâr hadlerinin eşitleşme eğilimi demek bu eğilimin dal düzeyindeki egemen teknolojiyi (üretim sürecini) belirlemesi öbür teknolojileri uzun dönemde mahkûm etmesi ve dala özgü ürünün standartlarını, normlarını ve ticarî döngüsünü belirlemesi demektir.

Bu ayraçlarla yola çıkıldığında, yüzyıllardan beri teknolojik devrimlere sahne olmuş demir-çelik alanında tek bir sanayi dalı saptamak imkânsız. Yine bu ayraçlara göre kabaca **modern demir-çelik** dalını eski **demir metalurjisinden** ayırmak mümkün. Kabaca, denebilir ki, yüksek fırının kullanılmaya başlanmasına kadar, demir cevherini temel alan sanayi faaliyetleri **eski demir metalurjisine** girer. Yüksek fırın ve dökümhanenin belirlediği teknolojiyi kullanarak demir elde eden sanayi faaliyetleri de **modern demir-çelik** dalını başlatır.

Yine bu ayraçlara göre belirecektir ki Cumhuriyet devrine kadar bugünkü Türkiye toprakları üzerinde yalnızca «eski demir metalurjisine» raslamak mümkün.

I.1. Osmanlı Döneminde Demir-Çelik

Anadolu topraklarında demir cevherinin kullanılması eskilere uzanır. Tarih kitapları M.Ö. 1200 yıllarında Hititlerin demirden madenî para bastıklarını 1453'de İstanbul'un kuşatılmasında kullanılan ünlü güllelerin demirden yapıldığını, Maraş'da ve Doğu Anadolu'da demirciliğin gelişmiş olduğunu, at nalı ve zincir imâl edildiğini yazarlar. Ancak Cumhuriyet yıllarına kadar bu top-

raklar üzerinde demir-çelik dalında temel üretim aracı olan yüksek fırına ve ona bağlı teknolojiye raslanmaz. Oysa iki yüz yıldan beri Batı'da gelişen kapitalizm çerçevesinde demir-çelik dalında yeni bir üretim sürecine, yeni bir teknolojiye geçilmiştir; yani:

yüksek fırın — dökümhane — demir

çizgisiyle şemalaştırabileceğimiz yeni bir sanayi dalı belirmiştir. Bu şemanın somutuna Osmanlılarda raslanmıyor. Ancak bu dalın, Batı Avrupa'da dünyaya gelen ürünleri, yani özellikle RAY, XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına, Anadolu'ya doğru demir yolları inşası için, geniş ölçüde ihraç ediliyor, kapitalist genişlemenin maddî koşullarını oluşturuyorlar.

I.1.1. XIX. Yüzyıl ve Demiryolları

Bilindiği gibi, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı topraklarını Batı kapitalizmine açık pazar haline getiren sürecin sonuçlandığı dönemdir. Bunu 1838'de İngiltere'yle imzalanan ticarî antlaşma noktalar. Bu topraklar üzerinde aynı dönemde inşasına başlanan demiryollarına, Fransa ve Almanya'yı da içerecek şekilde genişletilecek bu ticarî liberalizmin maddî koşulu olarak bakmak gerek. Madem ki bozulan yed-i vahit (tekel) sistemi İngiliz ve daha sonra Alman ve Fransız ticarî sermayelerine Osmanlı sınırları içinde her türlü malı alıp satma hakkını tanır ve madem ki Anadolu'ya doğru ihraç edecekleri mallar için konan gümrük resimleri semboliktir, bu imkânlardan en iyi şekilde yararlanmanın maddî temeli oluşturulacaktır. Kervan taşımı çok yavaş ol-

duğu gibi, iklim yüzünden yılın üçte bir zamanında uygulanamamaktadır. Bunun yanısıra, tarım ürünlerinin taşımı için özellikle elverişsizdir. Verilen molalar sırasında yükün, her seferinde hayvan sırtından indirilmesi, taşım süresinin uzunluğu sözkonusu ticarette önemli bir payı olan tarım ürünlerinin değer kaybetmesine yol açmaktadır. Demiryolları bu sakıncaları engelleyeceği gibi ticarî sermayeye Anadolu topraklarının daha içlerine girme imkânları da verecektir. «1850-1860 yılları arasında İngiliz sermayesi İzmir-Kasaba-Alaşehir demiryolunu döşedi. Hattı Afyonkarahisar'a kadar uzatma hakkını elde etti, ilk Anadolu Haydarpaşa İzmit hattını işletmeyi üstlendi. Yavaş yavaş Fransız sermayesi de demiryolu hatlarının inşasına katılmayı başardı. Ve 1888'de Alman sermayesi sahneye çıktı.»[2] Demiryolları, Osmanlı topraklarını dünya ekonomisine tarım ürünleri ve hammadde ihracatçısı, sanayi mamulleri ithalatçısı olarak eklemleyen maddî imkân olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'ya ilk demiryolu hattını döşeyen İngilizler (İzmir-Aydın hattı) ondokuzuncu yüzyılın son yıllarına kadar bu konuda egemen kalabilmişlerdir. Özellikle Hindistan'da da aynı senaryoyu uyguladığını bildiğimiz, ve egemenliği altındaki kapitalizm-öncesi yörelerle ilişkilerinde demiryollarına verdiği önemi gördüğümüz İngiltere'de, 1855 yılında demir-çelik dalında yeni bir üretim aracı keşfedilir. Burada yeni bir üretim sürecinin belirmesi herhalde bir raslantı değil, yukarıda açıklanan ihtiyaçların dürtüsü altında gerçekleştirilen «teknolojik bir

[2] Rosa Luxemburg, **L'Accumulation du capital,** Maspero Yayınları.

ilerleme»dir. Keşfedilen BESSMER **prosedesidir**. Demiryollarını yaygınlaştırma iradesiyle Bessmer prosedesinin keşfi arasındaki «gereklilik» ilişkisi şöyle açıklanabilir: İlk raylar demirden imâl edilmektedir. Demir rayların üretimini artırmak ortaya önemli bir sorun çıkarmaktadır; yüksek fırınların üretim hacmı hızla artarken, üretim sürecinde yüksek-fırın faaliyetini izleyen aşamada üretim hızı artırılamamakta; yüksek fırından çıkan ürün miktarı aynı hızla işlem göremediğinden bu aşamada bir darboğaz meydana gelmektedir. Yüksek fırından elde edilen font miktarı çok daha yavaş bir şekilde demir haline getirilmekte ve nihayet rayı oluşturabilmektedir. İşte Bessmer prosedesinin etkinliği, yüksek fırın faaliyetini izleyen üretim evresindeki darboğazı eritecek üretim kapasitesine sahip teknolojiyi getirmesinde ve yeni bir ürünün başatlığını sağlamasındadır; çeliğin. Bundan sonra üretilen raylar çelikden olacak ve üretimlerinin hızı onlarca kere üstün olacaktır. O zamana kadar 14-15 günde elde edilen 5 ton çelik bu yeni teknoloji sayesinde 20 dakikada elde edilebilmektedir. Bu zaman tasarrufu tabiî ki maliyet masraflarında önemli bir düşüş demektir. Ondokuzuncu yüzyıl, kapitalizmin ticarî sermaye (yani ürünlerin dolaşımı) aracılığıyla yayıldığı ve kapitalizm-öncesi üretimin egemen olduğu, toplumsal formasyonları bu yoldan eklemlediği, (kapitalizmin buradaki üretim tarzlarını bir yandan yıktığı, öte yandan kendi ihtiyaçları oranında muhafaza ettiği) dönemdir. Bessmer prosedesiyle, bu eklemlenme biçiminin maddî imkânını ucuza imâl etme koşulları yaratılmıştır. Ancak Bessmer prosedesinin keşfini salt kapi-

talist pazarın genişlemesi, emperyalist talan gibi belirleyici gereklilik ilişkilerine bağlamak yanlış olur. Ucuz ray elde edebilmenin bir de demir-çelik dalına özgü bir iç **belirleyicisi** vardır; Ray aynı zamanda demircilikde yakıt olarak kullanılan başlıca maddenin, **odunun** taşıma fiyatlarını düşürebilecek imkân olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekten de demircilikte yakıt masrafı imâlat masraflarının yüzde elli ile yüzde yetmiş arasında değişen oranını oluşturur. Öyle ki bu yıllarda demirciler arasında rekabet, ürünün satışından çok, yakıt fiyatları ve, yakıt taşıma masrafları üzerinde kutuplaşmaktadır! Ray böylece ilk kez demircilik dalında kullanılmış, daha sonra demircilik ve demir-çelik dalının baş «ürün-meta»sı olmuştur.

Bu yıllarda İngiltere'de Bessmer çeliğiyle ray üretiminin artışları arasındaki paralelliği görmek için şu rakam dizisini gözönünde bulundurmakta yarar var: (1000 ton olarak)

Yıl	Bessmer çeliği	Ray
1870	215	—
1874	410	350
1878	806	700
1879	833	560
1880	1042	810
1881	1435	1080
1882	1671	1280

Ondokuzuncu yüzyıl uluslararası kapitalist işbölümünün Türkiye gibi bir ülkeye uygun gördüğü uzmanlaşmada demiryollarının işlevini gördük: Türkiye toplum yapısını Batı kapitalizmine eklemleyen, sermaye biçiminin meta dolaşımını sağlayan ticarî sermaye olduğu, demiryollarının

da bu dolaşımı sağlayan maddî imkân olduğu belirdi.

Ancak bu uzmanlığın, Batı'daki sermaye birikim biçimi açısından yerine getirdiği işlevi, teorik düzeyde ifade etmek, ve bu yüzden bu birikim modelinin ögeleri üzerinde kısaca durmak gerek. Batı'da, örneğin İngiltere'de —ki kapitalizmin o sırada en gelişmiş olduğu ülke olarak bu ülke üzerinde yapılacak gözlemler anlamlıdır— sermaye ekstansif bir şekilde birikmektedir.[3]

Bu yüzyılı noktalayan sınıf mücadeleleri iş-gününün süresi konusunda kutuplaşır. İş-gününün kaç saatten meydana geleceğini saptamak sermayeyle emeği karşı karşıya getiren tek mücadele alanı olmasa da, başat bir konu olarak belirmektedir. Mücadeleler önce 1833'de pamuk, keten, yün ve ipek dokuma fabrikalarında iş-gününün 12 saate indirilmesine, daha sonra 1847'de 10 saat olarak kabul edilmesine, nihayet 1867'de «Factory Acts Extension Act» ile dokuma fabrikaları için kabul edilmiş iş kanununun öbür fabrikalara da uygulanmasına yol açmıştır.[4]

Bilindiği gibi sermayenin, **iş-günü süresini uzatmak ya da uzun tutmak için direnmesi artık-değeri mutlak biçimiyle yaratmanın yoludur.**

İş-günü süresinin hukukî bir şekilde saptanması, sermayenin bu süre içinde gerçekleşen iş sürecini çok daha yakından denetleyerek, doğrudan doğruya artık-değer yaratıcısı olmayan ölü zamanları asgariye indirgemesi sonucunu, yani iş süresinin yoğunlaşmasını getirmiştir. (Dinlen-

[3] Birikim ve artık-değer yaratma biçimleri için bkz. Bölüm III.

[4] Bkz. Karl Marx, **Kapital**, I. Cilt.

me, bir üretim hareketinin en kısa ve sistematik yoldan yapılması gibi).

Yine bilindiği gibi, sabit bir iş-günü süresi içinde, artık-değer üreten iş zamanının uzaması, ölü zamanların kısalması demek olan «yoğunlaşma»da mutlak artık-değeri artırma yollarından biridir.

Artık-değer, kalabalık bir işçi kitlesinin sırtından elde edilir. Gerçekten de çocuklarla kadınların fabrikalarda işe alınmasını ve 14-18 saat çalışmasını engelleyen, denetleyen kanunlar, İngiltere'de ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra yürürlüğe konmuştur. Bunun dışında, yüzyıl başında sözkonusu olan, kırsal alan ve kentlerde bozulan kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının pazara sürdüğü kitlelerin, «serbest» emek-gücünün, büyümek isteyen sanayi dokusuna içerilmesidir.

İşçi ücretleri ve işçi sınıfının tüketim standartları, yaşama normu son derece düşüktür. Ne demektir bu? Bu proletaryanın sınıf olarak kendini son derece dar bir taban üzerinden yeniden ürettiği anlamına gelir. Ondokuzuncu yüzyıl İngiltere fabrika ve madenlerinde çalışan işçilerin, kadın ve çocukların sefaleti efsanevî olmuştur. Bu yüzyıl çerçevesinde henüz işçi sınıfına kapitalist metalar için pazar gözüyle de bakılmaya başlanmamıştır. Proletaryanın tükettiği mallar sepetine, kapitalist ilişkiler içinde üretilmiş metalar ya çok az miktarda dahildir ya da dahil değildir. İşçiler emek-güçlerini yeniden üretirken ailevî ilişkiler içinde dünyaya gelen kullanım değerlerini, ve küçük-meta üretimi v.b. kapitalizm-öncesi ilişkilerde üretilen maddeleri de önemli

oranda tüketmektedirler. Yirminci yüzyılın ABD'nde, ve giderek öteki kapitalist ülkelerde görüleceği gibi, işçinin, kendi ürettiği otomobili ya da elektrikli ev eşyasını tükettiği, yani kitlesel tüketime dayalı **entansif birikim** modeli henüz uzaktır.

(Entansif ve ekstansif birikim modelleri arasındaki fark, birincisinin görece, öbürünün mutlak artık-değer üretimini başat olarak almalarına, öncelik tanıdıkları artık-değer biçiminin belirleyiciliğinde hareket etmelerine dayanır. Bu fark III. bölümde etraflıca açıklanacaktır.)

Bu birikim modelinin belirlediği uluslararası işbölümünde azgelişmiş ülkelerden ithal edilen hammaddelerin görevi üretim masraflarını düşürerek, büyüyen sınaî dokunun sağlamlaşmasını, oturmasını sağlamak olarak belirmektedir. (İthal edilen bu maddelerin özellikle üretim araçları üreten dallarda kullanılmak istendiği, böylelikle işin üretkenlik oranı yükseltilerek görece artık-değer yaratma koşullarının yaratılması yoluna gidildiği ileri sürülebilir).[5]

Pazarın bağımlı ülkelere doğru genişletilmesiyle de, yaratılmış artık-değerin gerçekleşme alanı, tabanı genişlemiş olmaktadır. Buğday v.b. tahılların bağımlı ülkelerden ithal edilmesi de, anlaşılacağı gibi, onları tüketen emek-gücünün değerini düşürerek görece artık-değerin artmasını sağlayacaktır. Ancak emek-gücünün değeri ondokuzuncu yüzyılda ve özellikle yüzyılın ilk ya-

[5] Göreli artık-değerle, işin üretkenliği arasındaki ilişki için bkz. III. Bölüm.

rısında başka yollardan ve işçi sınıfının mücadelesinin örgütlenme tarihinin yeniliğinden, düşük düzeyde tutulabildiğinden, bağımlı ülkelerin bu işlevi en önemli işlev olarak gözükmemektedir. Ticarî sermayenin, uluslararası işbölümünde tarihi işlevini yerine getirebilmesinin maddî kuşulu olarak beliren demiryollarının, bunun dışında, ve dolaysız olarak işleyen önemli bir rolü daha vardır. Demiryolları inşası parasal sermayenin bağımlı bir ülkeye yatırım şeklinde ihraç edilebilmesine, dolayısıyla kâr getirebilmesine yol açar. Örneğin İzmir-Aydın demiryolunu inşa eden parasal sermaye (İngiliz) Osmanlı hükümetinden her yıl belli bir kâr oranı garantilemesini isteyecektir (yüzde 6 oranında). Bu oranı aşan kâr miktarı Osmanlı hükümeti ve İngiliz şirketi arasında eşitce bölüşülecektir. Demiryolu inşa ve işletmelerinin mümkün kıldığı kâr transferlerinin önemini anlamak için, örneğin İngiltere'nin 1913 yılına kadar Türkiye'ye yaptığı toplam yatırım tutarının 25 milyon sterlini geçmediği, buna karşılık yalnızca İzmir-Aydın demiryolu şirketinin 1867'den 1911'e kadar (1886 ile 1887 yılları hariç olmak üzere) 11 milyon sterline yaklaşan bir meblağ transfer ettiği hatırlanabilir. «Yani İngiltere Türkiye'de yaptığı (devlet borçları dahil) bütün yatırımların yüzde 44'ünü 1864-1913 yılları arasında Aydın-Demiryolu şirketi aracılığıyla geri almış oluyordu.»[6]

Demiryolları inşa ve işletmesinin, Lenin'in sözünü ettiği, (parasal) sermaye ihracı ve kupon

[6] Bkz. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul 1974, s. 74.

keserek (tahvil ve temettüler) kâr transferi modelinin somut örneklerinden biri olduğu gözüküyor.

I.1.2. XIX. Yüzyıl ve Zonguldak Kömür Madeninin Keşfi

1829'da Köse Ağzı'nda (Karadeniz bölgesi) kömür madeninin keşfi geleneksel olarak şöyle açıklanır: «İkinci Mahmut'un iktidarı sırasında Osmanlı filosunun hatırı sayılır bir önemi vardır. Gemilerin işletiminde kullanılan kömür, ithal kömürüdür, pahalıdır, döviz kaybına yol açmaktadır. Memleketlerine dönen denizcilere bu yüzden, gemi kazanlarında yaktıkları kömüre benzer maddeler buldukları takdirde ödüller vadedilir. Bu vaadlerin dürtüsünde, 1829'da Uzun Hasan adlı eski bir bahriyeli, Köse Ağzı'nda aranan kara taşlardan bulur.»[7] Türkiye'nin bugün elinde bulundurduğu en önemli kömür madeni keşfinin gerçekleştiği çerçeveyi tarihî olarak şu açıdan değerlendirmek mümkün; Osmanlı devleti yarı sömürge statüsüne girerken, siyasî iktidar, **merkezî basamak** rolünü pekiştirmek zorundadır. (Tanzimat Fermanı, 1858 Arazî Kanunu devlet merkeziyetçiliğinin artış süreci açısından da değerlendirilmelidir.) Modern, Batılı bir orduya sahip olma gereği bir yandan artan merkeziyetçiliğin, öte yandan da Avrupa sermaye ve diplomasisine karşı, Rus tehdidine karşı modern bir or-

[7] Bkz. Semih Tanca, «les Ressources Minerologiques de la Turquie et son Regime Minier», Doktora Tezi, Strasbourg Üniversitesi, 1936.

duyla çıkma zorunluğuyla birlikte belirmiştir.[8] Ancak kömür madeninin keşfini, kurulacak yeni ordunun, filonun ihtiyaçlarını karşılayacak bir keşif olarak görmek yanlış olur; çünkü bu madenler 1848'e kadar işletilmeden bekletilir. Bu tarihte birkaç Galata'lı banker Osmanlı hazinesine yılda 300 lira ödemek kaydıyla, madeni işletme ayrıcalığını elde ederler. Onyedi yıl süreyle bu kömür yatakları yalnızca tekel fermanını alıp satmaktan ibaret olan spekülasyonlara ve kısa süreli bazı deneylere konu olurlar, yıllık toplam üretim hacımları 50.000 tonu aşmaz. 1860 ile 1914 arasında madenleri işletme hakları üstünde spekülatif faaliyetler daha da yayılır. Bunların herhangi bir üretken yatırıma neden olmaları son derece enderdir. Ancak Köse Ağzı yataklarının atıl bırakılmasının tek nedeni spekülasyon olmayabilir. 1882 yılına kadar madenden elde edilen ürünün Osmanlı deniz kuvvetlerinden başka bir yere satılması yasaktır. 1882'den sonra bu kanun yürürlükten kalkıp, başka pazarlar da aramak mümkün olunca, yabancı sermaye Ereğli yöresine yönelmeye başlayacak 1896'da Ereğli madenleri Anonim Şirketi (S.A. des Mines de Heraclee) adlı Fransız şirketi kurulacaktır. Cevherin gemilere yüklenmesini kolaylaştıracak olan Zonguldak limanını inşa eden şirkettir bu. 1950 yılları-

[8] Osmanlılarda modern bir orduya sahip olma iradesi, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sırasını belgeleyen «mutlakiyetçi devlet»in (Etat Absolutiste) merkezî bir orduya duyduğu ihtiyacı ve bunun sonucunda merkezî ordular kurulması olayını hatırlatıyor. Osmanlıların modern bir orduya sahip olma çabalarında, Batı'da merkezî ordular kurulmasını gerekçeleyen belirleyicilerden bir kısmını bulmak mümkün.

na kadar bu liman gemilerin yanaşmasını sağlayan, cevherin yüklenmesi için mekanik tesislere sahip olan tek liman olarak kalmıştır. O zamana kadar Kozlu, Kilimli, Kandilli, Amasra, Kireçlik, Çamlık gibi Karadeniz bölgesi limanlarından kömür cevheri, 20-30 tonluk yayıklara yüklenerek açıkta demirlemiş olan gemilere taşınır.[9]

Keşfedilen **kömürün niteliklerinden** söz etmek gerekirse, uluslararası standartlarla rekabet etmeye elverişli bir kailtede olduğu, yatağın iki milyon tona yaklaşan bir cevheri barındırdığı söylenebilir. 1936'ya kadar kömürün büyük bir kısmı çıkarıldığı yerde yıkanıp ihraç edilmektedir. Geri kalan kısmı, yani küçük ve yıkama tesislerinden yoksun madenlerden elde edilen kömür, yörenin tüketicilerine satılmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyılda Zonguldak-Ereğli kömür madenlerindeki üretim ilişkileri hakkında birkaç ayrıntı saymak yararlı olacaktır. İlk elde bu yörenin Türkiye'de gelişen işçi sınıfının ilk çekirdeklerinden birini barındırmış olduğu önemli. Ancak XIX. **yüzyıl sonlarında**, XX. yüzyıl başlarında bu madenlere inen emekçilere tam anlamıyla ücretli-işçi olarak bakmak yanlış olur. Buna karşın, ortaklaşa harcanan emeğin, toplum-

[9] Ereğli-Zonguldak yöresinin 19. yüzyılda kömür üretimi:

Yıl	Ton
1844	70.994
1894	159.688
1904	518.000
1911	904.000

sallaşmış işin ilk denendiği, geniş bir emekçi kitlesinin aynı sermaye biriminin buyruğu altında, aynı koşullarda çalıştığı yörelerden biridir. Bu emekçi kitlesini «ücretli işçi» olarak niteleyemeyişimizi iki ayrı açıdan açıklayabiliriz:

a — Buradaki ücretli **emeğin «geçici» niteliği:** Madene inen işçiler çoğunlukla ondört onbeş gün için çalışmaya gelen küçük meta üreticileri, küçük köylülerdir. Borçlarını ödeyecek kadar para kazandıklarında topraklarına dönerler. Bunların işçi statüleri tamamen geçicidir. Bir de uzak bölgelerden gelip, bir ya da iki yıl kalan yarı-geçiciler vardır. Bunlar madene inen işçilerin yüzde 80'ini oluştururlar.

b — **Emeğin yarı feodal niteliği:** Bölgenin 13 ile 50 yaşları arasındaki köylüleri her yılın 15 gününü tarlada, 15 gününü madende, ücretsiz çalışarak geçirmek zorundadırlar. Angarya niteliğindeki emekle, ücretli emek böylece belirli bir zaman madende yanyana yaşarlar, giderek ücretli emek öbürünün yerini alır. Üreticinin araçlarından ayrılma süreci yani proleterleşme süreci uzun süre yeterli hızla ilerlemediği için, maden işleticileri madene inecek emekçi bulmakta güçlük çekerler.[10-11]

[10] Madende çalışma sürelerinin devamsızlığı, iş şartlarının kötülüğü yüzünden Kurthan Fişek bu emekçi yığınını «lumpen proletarya» diye niteler. Bkz. K. Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Hareketleri**, Doğan Yayınları, 1969.

[11] H. A. Şanda madendeki çalışma ve yaşama koşullarını tasvir eder:

- İşçilerin camsız pencereli barakalarda giyinik olarak yatıp uyuduklarını,
- Yiyeceklerin kötülüğünü, yemekhane ya da kantin bulunmadı-

Türkiye'de ücretli işçilerin patrona karşı giriştikleri ilk grevin tarihi 1872'yken (Kasımpaşa tersanelerindeki grev), Zonguldak-Ereğli yöresinde bir greve raslamak için 1908'i beklemek gerek. Sert bir mücadeleyi sergileyen bu grev sırasında işçiler liman ve gemilerin faaliyetini durdururlar, kömür yüklü vagonları hattın üzerine yatırıp yüklerini dökerler. Hareket, limana çıkartma yapan askerî bölük tarafından bastırılır. Bu grevi, İkinci Meşrutiyet ilânını izleyen ve ülkenin çeşitli yerlerinde patlayan grev akımıyla aynı açıdan incelemek gerekir.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlıları ray ithâl eder, **demircilik dalının varlığını başlıca silâh sanayiine bağlı olarak sürdürürken,** yüzyıl sonlarına doğru yerli sanayi yatırımlarını teşvik ve himaye edici, çekingen birkaç karar alınır, ve imalât sanayi alanında üretim birimleri kurulması için ruhsat ve imtiyazlar verilir.[13] Bunların arasında «madenî eşya» üretecek yalnızca bir teşebbüsün bulunduğu dikkat çekicidir. O sıralarda ülke sınırları içinde elde edilen 3 milyon ton pud demir cevherinin yalnızca 100.0000 tonu iç tüke-

ğından sıcak yemek yemenin imkânsızlığını, işçilerin genellikle barakalarında zeytin yağında kızarttıkları mısır ununu yediklerini,

- Sıhhî herhangi bir tesisin bulunmadığını,
- Hastalık ya da yorgunluk yüzünden çalışmayı reddeden işçilerin Fransız mühendisleri tarafından dövüldüğünü, anlatır. Bkz. H. A. Şanda, **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi,** İstanbul, 1932.

[13] Bkz. Gündüz Ökçün, «XIX. yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri», **SBF Dergisi,** Mart 1972.

time ayrılmıştır.[13] Sözkonusu yerli sınaî yatırımları himaye ve teşvik kararlarına sınaî sermaye birikimine izin verecek çerçevenin kurulması yolunda çabalar olarak bakmak yanlış olur, XIX. yüzyıl ticaret sözleşmelerinin (yabancılarla) değişmemiş, sabit kalmış olduğunu unutmak olur.[14]

I.2. Cumhuriyet Döneminde Demir-Çelik

Daha önce de belirtilmişti; modern anlamda demir-çelik dalına

(yüksek fırın — arıtma — demir)

şekline Cumhuriyet dönemine kadar raslanmaz. Cumhuriyet döneminde bu daldaki gelişmeler ekonomik ve politik çerçeveleri içinde açıklanmaya, tarihî dönemlere göre hangi mantığa cevap verdikleri, uluslararası işbölümü ve Türkiye'de biriken sermaye senaryoları içindeki yerleri saptanmaya çalışılacaktır.

I.2.1. Kırıkkale Fabrikası

Cumhuriyet döneminde demir-çelik dalındaki ilk atılımlardan biri KIRIKKALE fabrikasının kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Dönemin **savunma politikasının** belirlediği bu proje ilk kez 1925'de meclise getirilmiş, projenin devlet tarafından gerçekleştirilmesi 1928 yılını bulmuştur. Bu atılım genç Cumhuriyetin belirli sistematik bir sanayi-

[13] Sultan Abdülmecit'in Ermeni asıllı iki kardeşe demir eşya da imâl edecek olan bir fabrika kurdurma girişimi kayda değerse de girişimin sonuçlanmamış olduğunu da eklemek gerekir.
[14] Bkz. Golobrodko, **La Turquie,** Moskova 1912. **(Sovyet Gözüyle Jön Türkler,** Petrosyan, Bilgi Yayınları, 1974).

leşme politikası, sanayi yatırımları planı içinde yer alan ve bu açıdan incelenmesi gereken bir çaba değildir. Gerçekten de böyle bir plana ve sanayileşme politikasına raslamak için yıllar beklemek gerekecektir. İlk elde 1929-30 dünya buhranına kadar Türkiye devletinin Osmanlılardan miras kalan ve onu da aynı terimler içinde, aynı halklarla, aynı yerden Batı kapitalizmine eklemleyen ögeler değiştirmek yolunda anlamlı bir girişiminden söz etmek zor.* Tabiî her zaman Lozan antlaşmasının öngördüğü ve yedi yıl süreyle yabancı işletmelerin devletleştirilmesini, gümrük himaye duvarlarının dikilmesini engelleyen maddelerin varlığı neden olarak gösterilebilir. Ancak ateş-kesin hemen ertesinde ilk örgütlenen ve toplumsal tabaka olarak çıkarlarını belirten, savunan kitlenin, Kurtuluş Savaşı'na katılmamış, İstanbullu müslüman tüccarlar olduğunu, ve İzmir İktisat Kongresine çağrıda bulunan Millî Türk ticaret birliğinin bu tüccarlar tarafından kurulduğunu unutmamak gerek. Zaten bilindiği gibi İzmir Kongresinde **«millî ekonomi»** yaratma iradesi olarak ifade edilen ekonomi politikası, Osmanlı zamanında Batı'yla eklemlenmenin toplumsal dayanağını oluşturan gayri müslim tüccarların yerini, Müslüman Türk tüccarlara vermek isteğini özetler. Yani Osmanlılar gibi Türkiye'yi de dışa-

* 1927 teşvik-i sanayi kanunun getirdiği imkânlara ve devletin sanayi alanındaki çeşitli atılımlarına Türkiye'nin uluslararası işbölümünde işlevini değiştirme, Türkiye'de ticarî sermayeyi sınai sermayeye dönüştürme (reconversion) yolunda gerçekleştirilen çabalar olarak bakılabilse bile, bu yolda sonuç vermedikleri, ticarî ve spekülatif kârların, «riskli» sınaî kârlara tercih edildiği gözükecektir.

rıya bağlamaktaki başat rolün ticarî sermaye tarafından oynanacağı tartışılmamış yalnızca bu ticarî sermayenin dayanağı, iç toplumsal tabakanın Müslüman olmasına karar verilmiştir. Ancak Osmanlılarla devamlılığın göreli olarak kırıldığı önemli alan, tarım ve «aşar» vergisinin kaldırılması olarak belirir. (Osmanlı devleti gelirlerinin üçte birinin aşardan kaynaklandığı ve bu gelirlerin ticaretin vergilenmesinden elde edilenlerden çok daha önemli olduğu hatırlanırsa, İzmir Kongresi sırasında tüccarların niye aşarın kaldırılmasına karşı çıktıkları anlaşılır). Aşarın kaldırılması yeni Türkiye devleti siyasî kadrolarıyla büyük toprak sahipleri arasındaki ittifakı pekiştirir.[15] Büyük toprak sahiplerinin genellikle ihracata ürün yetiştirdikleri gözönünde tutulursa, Türkiye'yi dünya ekonomisine tarım ve hammadde ürünleri ihracatçısı olarak eklemleyen ticarî sermayenin, genelde, rolünün önemini kaybetmekte olmadığı anlaşılır. Ancak Türkiye dünya iktisadî dokusuna tarım ve madenî ürünler ihracatçısı olarak katıldıkça büyük toprak sahiplerinin dev-

[15] Aşar'ın kaldırılmasından küçük meta üreticileri de dolaylı olarak yararlanacaklardır. (Küçük meta üreticisi derken kastettiğimiz, toprak alanı 20 ilâ 200 dönüm arasında değişebilen emek-gücü olarak kendi aile üyelerinin gücünü kullanıp ücretli emeğe çok seyrek başvuran üretim birimleridir. Bunlar iklim ve pazar koşulları lehlerine oluştuğunda bir artık-ürün elde edebilen ve bunu pazara sürebilen, koşullar aleyhine geliştiğinde pazardan çekilip kendi kendilerine yetecek şekilde —auto suffisance— yaşayan birimlerdir.) Aşar'ın kaldırılmasına eklenen, tarım alanındaki belirli devlet kararlarıyla bu üretim birimleri geçici bir süre için artık-ürün yaratma ve pazara sürme durumuna gelmişlerdir.

let «iktidarındaki blok» içinde[16] ağırlıkları çok önemli olacak, bu ağırlık zaman zaman hegemonya niteliğini taşıyacaktır (buhran ve savaş yılları hariç olmak üzere).[17]

Bu çerçeve içinde kurulan KIRIKKALE demir-çelik fabrikasını devletin yoğun demiryolları döşeme politikası açısından incelemek gerekir. Bu politikayı etkileyen iki ayrı eksenden, [1 — İç pazarı genişletme, 2 — savunma sorunsalı] ikincisinin başat olduğu söylenebilir.[18] Ancak, hangi eksene cevap vermek için olursa olsun, demiryolları inşası politikasına, devlet bütçesinin yüzde 15,2'si gibi önemli bir oranı ayrılmıştır. Kırıkkale fabrikası, varolan bir silâh imalâthanesine onaltışar tonluk iki Siemens - Martin çelikhanenin yerleştirilmesiyle kurulur. Kırıkkale fabrikası Ka-

[16] İktidardaki blok **(bloc au pouvoir)** kavramlarını N. Poulantzas şöyle tanımlar: Devlet mekanizmasıyla iktidarını uygulayan egemen sınıf, çeşitli bölümlerden (fractions) oluşur; ticaret burjuvazisi, sınai burjuvazi, finans burjuvazisi gibi.

Siyasî iktidar, devlet mekanizmasındaki iktidar, bu bölümlerin ittifakından oluşur. İktidardaki blok bu ittifakı ifade eder. Ancak bu siyasî düzeydeki ittifakda çeşitli bölümlerin ağırlığı aynı olmadığı gibi ekonomik düzeydeki ağırlıkların da doğrudan doğruya siyasî düzeye yansıyan bir paraleli değildir.

İktidardaki blokda ittifakın bölümlerinden birinin görece egemenliği, başatlığı altında gerçekleşmesi olayından Poulantzas o bölümün siyasî hegemonyası olarak söz eder.

[17] 1923-1929 yılları arasında bu toplumsal kesimin ağırlığını artıran bir başka öge uluslararası pazarların fiyat konjonktürüdür. Bu yıllarda tütünün, fındığın ihracat fiyatları yüzde 100, pamuğunki yüzde 50 artmıştır.

[18] İnşa edilecek demiryollarının geçecekleri coğrafî mekanların seçimi ekonomik ölçütlerden çok savunma ölçütlerine cevap verirler. (Bkz. Demiryolları mecmuası, No. 66-70, 1930 kanunu.).

rabük demir - çelik tesisleri üretime geçinceye kadar Türkiye'nin ray ihtiyacını karşılayacaktır. Makine Kimya Endüstri Kurumu (MKEK)'nun işlettiği Kırıkkale, ilerde çimento ve tekstil fabrikalarının donatım araçlarını üretecek kadar gelişmiştir, ürettiği mallar yelpazesine kompression ruloları, buldozerler eklemiştir. 1969 yılında DAVY UNITED adlı İngiliz şirketinin fabrikada gerçekleştirdiği büyüme sonucunda, burada çelik tüp ve boru imâli de mümkün olmuştur.

Bugün özel çeliklere yönelmiş olan Kırıkkale'nin Türkiye'ye **profile** çelik üretimini getiren fabrika olduğu bilinmektedir.

1930 - 40 yıllarının dünya ekonomik buhranı sırasında, Batı ülkelerinin göreli olarak ulusal çerçevelerine çekilmeleri, uluslararası mal alım satımının azalması, Türkiye'nin ihracatçısı bulunduğu malların dünya pazarlarında önemli fiyat düşüşleri kaydetmeleriyle Türkiye toplum yapısını dünya ekonomisine eklemleyen göbek bağı zayıflamış, hattâ kopmuş oldu. Türkiye'de bu yıllarda devlet eliyle ve iç kaynaklara dayanmaya çalışan gelişme iradesi dünya konjonktürünün de bir gereği olarak belirmiş oldu. Bu dönemde devletin sınaî girişimleri önemli bir ölçüde tarım işletmeleri, özellikle küçük meta üreticileri tarafından finanse edildi. Yani sanayinin yararlandığı «ilk birikim» önemli bir oranda buradan kaynaklandı. (Tarım alanında alınan kararlar, uygulanan fiyat politikasıyla küçük meta üreticilerine artık - ürün yaratma imkânı sağlandı. Pazarda paraya çevrilen artık - ürün, devlet işletmeleri ürünlerinin —kumaş gibi— satın alınmasına yara-

yarak, yine devletin elinde birikti. Tarımda uygulanan bu özgül ilk sermaye birikim politikası Kapitalizm-öncesi üretim tarzı olarak küçük meta üretiminin muhafazası sonucunu doğurdu.)[19] Zonguldak, Divriği demir madeninin keşfi, Karabük demir-çelik işletmelerinin kuruluşu işte bu döneme, ilk beş yıllık planın yapıldığı (1933 - 1937), en önemli devlet işletmelerinin (Etibank, Sümerbank, Denizcilik Bankası v.b.) kurulduğu, tüketim ve ara malları üreten bir sınaî dokuya sahip olma iradesinin gerçekleşmeye başladığı döneme raslar.

I.2.2. Zonguldak-Divriği Yöresinde Demir Madeninin Keşfi

Divriği yöresinde demir madeninin keşfi 1936 yılına raslar. Bu bölgedeki cevherin demir oranı, yani cevherin birim başına içerdiği demir miktarı, madeni, bugün de her zamandan fazla geçerli uluslararası bir eksene oturmuştur. Cevherin ortalama demir oranı yüzde 64 civarında olup zengin, ve uluslararası rekabetin belirlediği standartlara uygundur. Gerçekten de 1960 yıllarından itibaren yüzde altmış oranının altında demir içeren madenler uluslararası eksenden çıkmak zorunda kal-

[19] Boratav 1963'de 100 dönümden az toprağı olup, bu toprağı kendi emek-gücüyle işleyen ailelerin, Türkiye köylü ailelerinin % 73'ünü meydana getirdiğini belirtir. Burada dikkati çeken nokta şu: Kapitalizm yayılırken kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını, yani mübadele değerine göre üretimin belirleyici olmadığı üretim tarzlarını kendi ihtiyaçları oranında bir yıkma/muhafaza etme sürecine tabi tutuyor. Türkiye'nin tarımı sözkonusu olduğunda altmış yıllarında hâlâ «muhafaza etme» ekseninin egemen olduğu gözüküyor.

mışlar ve terkedilmeye başlanmışlardır. Fransa'nın Lorraine yöresi madenleri bu terkedilme süreçlerine önemli bir örnektir. Bu gerçek, uluslararasılaşma sürecinin en temel görüntülerinden biridir. Uluslararası düzeyde varolan demir - çelik dalının üretim standartları uluslararası bir düzeyde belirlenir. Sermaye, yüzde 60'ın altında demir içeren madenlerden dünya düzeyinde bir rekabetle boy ölçüşemeyecekleri için, çekilmektedir.

Divriği madeninin en önemli yataklarından biri, Demirdağ'ın tepesinde 1470-1690 metre yüksekliktedir. Açık havada gerçekleştirilen bu maden çıkarma faaliyeti iklim koşullarına uymak zorunda kalır. Kış aylarında faaliyet durur ya da son derece yavaşlar. Örneğin 1941 yılının kış aylarında burada en çok 390, en az 140 kişi çalışırken yaz aylarında işçi sayısı 1400'e çıkmaktadır. Yıllık ortalama işçi sayısı bu evrede 780 kişi civarındadır. İlerde, elde edilen demiri Karabük işletmelerine yollayacak olan Divriği demir madeninin bu evredeki üretim, dağıtım hacmı şu evrimi gösterir: (ton olarak)

	1938	1939	1940	1941
üretim	76 507	232 076	130 337	59 749
dağıtım	21 o16	143 297	87 239	65 029

Örneğin 1941 yılında üretimin yüzde 64 oranındaki miktarı Karabük işletmelerine yollanmıştır.

1.2.3. Karabük Demir - Çelik Kompleksi

Karabük demir - çelik kompleksi; ne derece önemli miktarda demir ve çelik tükettiği bilinen

İkinci Dünya Savaşının arifesinde, Türkiye'de özel sınaî sermaye birikim düzeyinin elvermemesi yüzünden devlet eliyle sanayi işletmelerinin kurulduğu ve ulusal ekonominin dünyaya daha az açık olduğu, iç kaynaklarla yetinilmeye çalışıldığı, dünya ekonomik buhranının izinde süregelen bir dönemde kurulur. Kuruluş yılı 1936'dır. Bu yıllar aynı zamanda Türkiye'deki yabancı işletmelerin satın alınıp devletleştirildiği yıllardır. (Örneğin 31. 3. 1937'de Ereğli kömür işletmeleri Fransız şirketinden satın alınır. Buna paralel olarak da Zonguldak limanının ve Zonguldak Çatalağzı demiryolunun işletmeleri Türkiye devlet mülkiyetine dahil olurlar.)

1935 yılında Sümerbank demir - çelik sanayii kurmakla görevlendirilir. Bu sanayinin ithal edilecek hammaddeyle, yani demirle besleneceği varsayılır. Yapılan pazar araştırmaları, ithal hammadeyle olsa bile, kurulacak demir - çelik kompleksinin 9 milyon TL. döviz tassarufu sağlayabileceğini gösterir. Gerçekten de o yıllara kadar Türkiye önemli oranda demir - çelik ürünleri ithalatçısıdır.[20] Karabük kompleksinin finansmanı konu-

[20] Yıllara göre demir-çelik ürünleri ithalatı şöyle bir evrim göstermiştir.

1930'da	67.824	ton
1931'de	41.813	»
1932'de	96.264	»
1933'de	90.734	
1934'de	138.270	»
1935'de	190.129	»
1936'da	153.941	»

1936 yılında demir-çelik ürünlerinin ithalatı toplam ithalâtın % 24,9'unu meydana getirlyordu.

sunda hükümet İngiltere'yle Almanya arasındaki rekabet ilişkilerinden yararlanmasını bilmiştir. Projenin Alman Krupp şirketi tarafından gerçekleştirilmesinden korkan İngilizlerden BRASSERT firması aracılığıyla hatırı sayılır ayrıcalıklar elde edilmiştir. Kompleksin Brassert tarafından kurulmasının yanısıra İngilizler ücretsiz teknik danışman atamayı, 1938 yılında 10 milyon sterlinlik bir kredi vermeyi, ayrıca askerî donatım amacıyla 6 milyon sterlinlik bir başka krediyi sağlamayı yükümlemişlerdir. Bu olgu Türkiye hükümetinin Almanların Türkiye dış ticaretinde kurdukları egemenlikten[21] çıkmak üzere bir çaba olarak değerlendirilebilirse de, bu iki Avrupalı ülkenin kompleksi kurma konusundaki kıyasıya rekabetleri demir - çeliğin savaş sanayiindeki önemi ve bu ülkelerin savaş arifesinde bulundukları gözönünde tutularak değerlendirilmelidir.

Karabük kompleksinin Karadeniz kıyısına 60 km, Zonguldak'a 100 km uzaklıkta bir konumu vardır.[22] Zonguldak'dan gelen kömür 100 km boyunca ve varolan tek demiryolu hattı üzerinde taşınmak durumundadır. Kompleksin Zonguldak'a daha yakın bir yere inşa edilmemesinin nedeni hükümetin bu yörede işçi sayısının fazla artma-

[21] Bkz. Tamer Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1945,** Doğan Yayınları, Ankara 1971. 1937 yılında Almanya çıkışlı mallar Türkiye toplam ithalâtının % 47'sini, Türkiye'den Almanya'ya ihraç edilen malların toplam Türkiye ihracatının % 36,5'ini meydana getirdiğini belirtmekte yarar var.

[22] Prof. Kessler kompleks için seçilmiş olan bu yeri sahte, yapma ve elverişsiz bulmuştur. Bkz. Prof. Dr. Kessler, «Conditions de travail à Zonguldak et Karabük», **İktisat Fakültesi Dergisi,** 1948.

sını engellemek, bölge işçilerinin aynı mekânda yoğunlaşması yerine, daha geniş bir alana yayılmalarını sağlamak iradesi olduğu tahmin edilebilir.

Karabük kompleksi önceleri Cezayir ve İsveçden ithal edilen ham demiri işledi. Daha sonra Zonguldak demirinin en önemli müşterisi oldu. Karabük'ün kurulmasıyla kömür ihracatı 1939'da kabul edilen bir kanunla engellenir. Kömüre, Karabük'ün dışında yeni kurulan sınaî tesislerinin de ihtiyacı vardır. Yoğunlaşan demiryolları ulaşımının 1938 - 39 yılları arasındaki kömür tüketimi % 37, 1939 - 40 arasında ise % 17 oranında bir artış kaydetmiştir. (1940'da seferberliğin ilan edilmesiyle demiryollarıyla ulaşım yavaşlar).

Kurulduğunda Karabük fabrikasının üretim kapasitesi

- bir kok fabrikasından
- bir enerji santralından
- bir yüksek fırından
- bir çelikhaneden
- bir haddehane atölyesinden
- bir boru fabrikasından

oluşur. 1968 yılında fabrikanın üretim kapasitesi, yerleştirilen yeni araçlarla önemli oranda artar. 1968'de üretim araçlarının sayımı yapılacak olursa kapasitenin

- her biri 60.000 ton kapasiteli 3 yüksek fırından
- herbiri yılda 150.000 ton kapasiteli, 6 MARTIN fırınından
- 35 tonluk elektrik arklı bir fırından

- 18 tonluk elektrik arklı bir fırından
- 0,9 tonluk elektrik arklı bir fırından
- 480.000 ton ingot kapasiteli (yıllık) bir bluming - slabing'den
- 40.000 ton kapasiteli (yıllık) bir font boru fabrikasından oluştuğu görülür.

Bu üretim teknolojisinin belirlediği **ürün tipi «profile» demir - çelik mamulleri** diye bildiğimiz ve ray ya da inşaat demiri, ve putrelleri içeren bir ürün - meta tipidir.

I.2.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı kapitalizmi ve özellikle Amerika yeni bir birikim modeli uygulayacaktır. Bu birikim modelinin gereği olarak «gelişmiş» kapitalist ülkeler arasındaki işbölümü gibi «azgelişmiş» ülkelerden beklenen işlev de değişikliklere uğrayacaktır. [23] İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalist birikim modelinin ve belirlediği uluslararası kapitalist işbölümünün esaslarını açıklamadan önce, Türkiye'de teşhis edilebilecek belli başlı yapısal değişiklikleri belirtmekte yarar var.

Kırk altıdan başlayarak elli yıllarını; Türkiye'de «ithal ikamesi» senaryosunun oynanabileceği, ticarî sermayenin, uluslararası sermayeyle bağlarını giriftleştirerek, sınaî sermaye birikimine izin

[23] İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'nin Avrupa ülkelerine yaptığı yatırımlarla «azgelişmiş» ülkelere yaptığı yatırımların karşılaştırılması için bkz. «Sermayenin Uluslararasılaşma Süreci», Nora Şeni, **Yeni Ortam**, 25.10.1973 - 4.11.1973 (Bu kitabın sonundaki ek).

verecek duruma geldiği yıllar olarak nitelemek mümkün. Savaş sonrası ABD gelişmesinin önemli ögelerinden biri «Marshall Yardımı»na Türkiye'nin de kabul edildiği, yabancı yatırımları ve kâr transferlerini mümkün kılan «Yabancı Sermaye Kanunu»nun çıkarıldığı, «iç kaynaklara dayanarak sanayileşme» projesinin ideolojik düzeyde de terkedildiği, dış ticaret ve para konusunda belirli bir liberalizmin uygulandığı yıllardır bunlar.

Bu dönemin başlarında, 1944 yılında, yani daha İkinci Dünya Savaşı sona ermeden, Karadeniz Ereğli'sinde bir demir - çelik kompleksi kurma projesi ilk kez belirir. Günün Başbakanı **Saraçoğlu**'nun metalürji, tarım, ulaşım, ücretler alanında bazı hedefler tesbit etmek üzere inşa etmeye çalıştığı bir planda Ereğli'de bir demir - çelik kompleksi kurulması da öngörülür.[24] Bu projeler ABD'nin Türkiye üzerindeki o zamanki görüşlerine öylesine aykırıdır ki, projelerin gerçekleşebilmesi için gerekli her türlü yardım (kredi, teknik yardım, danışmanlık v.b.) reddedilir. Amerika'nın Türkiye'ye yolladığı uzman Thornburg'un o zamanlarda hazırladığı rapor, Türkiye'ye bir «tarım ürünleri ve hammadde silosu» statüsü yakıştırır. Karabük demir - çelik kompleksinin üretimi durdurmasını önermeye kadar gider, lokomotif imâl edecek bir fabrikanın kuruluşuna gerekli kredilerin verilmesini de veto eder.

1944 yılında Amerika'nın vetosu sayesinde kurulamayan Ereğli kompleksi, 1960'da salt ABD

[24] Bu plan aynı zamanda elektrolitik bakır üreten bir fabrikayla sanayi donatım araçları imâl edecek başka bir fabrikanın kurulmasını da öngörür.

kredileri ve teknik danışmanlığına («engineering» ine) dayanarak kurulacaktır. **1944'de, ABD, kendine yararlı görmediği bir demir - çelik üretim biriminin kuruluşunun, 1960'a kadar ne olmuş, ne değişmiş de, gerekli ve yararlı bulmaya başlamıştır?**

Bu tip soruya geleneksel olarak verilen bir cevaplar dizisi vardır. 1954 Yabancı Sermaye Kanununa karşın niçin yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'de önemli miktarlara erişemediği araştırılırken de buna benzer cevaplar ileri sürülür. Türkiye'deki siyasal dengesizliğin uluslararası sermayeye gerekli güven duygusu sağlayamadığı, değişen politik konjonktürlerin yabancı sermaye için hatırı sayılır bir risk olduğu ileri sürülürken, yabancı sermayenin, Türkiye'de «dengesizliğin» daha da büyük olduğu zamanlar bundan nasıl yararlandığı, ekonomik girişimlerden çekinmemiş olduğu unutulmaktadır. Yabancı sermayenin gelip de Türkiye'de üretim birimleri kuracağına kendi merkezlerinde ürettiği metayı Türkiye'ye doğru ihraç etmeyi —özellikle ellilerin liberal gümrük rejimi çerçevesinde— tercih ettikleri de açıkça neden olarak ileri sürülür.

Buna benzer bir açıklama denemesi de Türkiye'de üretilecek malların pazar bulamayacağı, bu ürünleri emebilecek sanayilerin varolmadığını iddia etmektir.

Bu iki açıklama da salt **«pazar» sorunsalı**, metaların **dolaşım süreci** çerçevesinde hapsolmuş açıklamalar olduğundan, ve artık-değerin yaratıldığı yerde, yani üretim süreci düzeyinde bir arama olmadıklarından oldukça sınırlıdırlar.

Bu sorunun cevabını, uluslararasılaşma sürecinin altmışlardan sonraki kapsamını niteleyerek ve uluslararası işbirliğinde Türkiye gibi ülkelere düşen görevin yeni boyutlarını belirtmeye çalışarak arayacağız.

I.2.4.1. Devletin Sanayii Teşvik Siyaseti

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yılların liberal dış ticaret rejimi çerçevesinde «iç kaynaklara» dayanarak ve devlet eliyle gelişme siyaseti terkedilmiş, görevi AID, BİRD gibi uluslararası örgüt kredilerini Türkiye'de «özel sanayi»ye dağıtmak olan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası (TSKB) kurulmuştur. Uluslararası sermaye, yine ticarî sermayenin yerli dayanaklarını (ajanlarını) temel alarak, mallarını Türkiye'nin en uzak köşelerine kadar dağıtmaya başlamıştır. «Acenteler» ya da «temsilcilikler» yoluyla işleyen bu sistem sayesinde, örneğin uluslararası petrol şirketleri, Anadolu kasabalarına kadar uzanan benzin petrol istasyonları ağı kurmuşlardır. Uluslararası sermayenin uç ticarî dayanağı ve dağıtım bürosu olarak gelişen birimlere en şematik örnek herhalde V. Koç örneğidir. Bu örneğin avantajı, birikmekte olan bu ticarî sermayeye özgü kaderin ilerki yıllardaki evrimini billurlaştırmasındadır (yani ithal ikamesi senaryosunun evrimini).[25]

Bu yılları Türkiye'nin sanayileşmesi açısından

[25] 1945'de Koç, Oliver and U.S. Rubber'in temsilcisi olur, ikinci bir Ford acentesi satın alır (Birincisini 1937'de satın almıştır). 1953'de Ford'un Türkiye temsilcisi olur. Daha sonra kurulan Anadol fabrikasının Ford otomobiller imâl ettiği hatırlanırsa «ithal ikamesi» siyaseti kaba çizgileriyle izlenmiş olur.

incelediğimizde sorunsal şöyle özetlenebilir; ellilerin liberal dış ticareti ve devletin sanayii teşvik stratejisine karşı ticarî sermayenin sınaî sermayeye dönüşümü niçin gerçekleşmeye başlamamış, uluslararası sermayenin dağıtım acentesi olarak biriken ticarî sermaye neden yatırımlara yönelmemiştir? Verilecek stereotip bir cevap vardır; ticarî ve spekülâtif kâr hadleri, uzun vadeli bir yatırımı yeni sermayenin bir üretim biriminde dondurulmasını haklı kılmayacak kadar yüksektir. Cevap herhalde yanlış değil, ancak sorunu çözmüş olmuyor: **Kâr hadlerini belirleyen dinamik hangisi?** Bu soruyu, ticarî sermayenin tarihî gerekliliğini ele aldığımız bu bölümün sonuç kısmında yeniden kavramlaştırmaya ve cevabını düşünmeye çalışacağız. Şimdilik altmışlara kadar gelen yılları belirleyen ögeleri saptamakla yetinelim.

Sonuçta devletin sanayii teşvik kararları tamamen yararsız kalmamış, bu yıllarda birkaç özel sanayi birimi kurulmuştur. Bunların büyük çoğunluğu tekstil ya da besin dallarında kurulan birimlerdir.

İthal ikamesi uygulanmaya başlamış ve ithal edilen birtakım kimyasal mamulun ambalajı, paketlenmesi Türkiye'de yapılmaya başlanmış, bu ambalaj faaliyetleri «sanayi» üretim faaliyeti olarak nitelenmiş, dolayısıyla «teşvik» kararlarından yararlanmıştır. İthal ikamesi stratejisi savunucuları tarafından şöyle tanımlanır; «azgelişmiş» ülkeler o zamana kadar ithal ettikleri malları ithal etmeye devam edeceklerine, nihaî ürüne, yani pazara en yakın olan son üretim faaliyetlerini ithal edebilirler. Paketleme, montaj, ambalaj gibi

kalifiye iş gerektirmeyen bu «sınaî» faaliyetler «azgelişmiş» ülkenin zamanla, bu, son üretim faaliyetlerini ithal ettikleri malların tümünü üretmeye başlayabilmesini mümkün kılacaktır. Latin Amerika'da da uygulanan bu şemanın uluslararası sermayenin birikimindeki işlevi ilerki paragraflarda belirecektir.

Altmışlara doğru ise elektrikli ev eşyaları ve otomotiv sanayiinde de montaj fabrikaları kurulacak, ticarî sermaye «sınaî» sermayeye dönüşmeye başlayacaktır.

1.2.4.2. Bu Yıllarda Demir-Çelik Sanayii

Elli'lerde demir-çelik alanında sayılmaya değer atılımların, kurulan fabrikaların 1954 petrol kanunu ve 1957'de yabancılara Türkiye'de rafineri kurma hakkı veren kanuna yakından bağlı oldukları söylenebilir. Bu kanunlar Türkiye'de petrol, benzin gibi sıvıların taşıma sorununu gündeme getirir. Bu yıllarda kurulan iki önemli fabrikanın üretimi ise sıvı ve gazların taşıma ve muhafazasında da kullanılan çelik tüp ve boru imaline (containers) yöneliktir.

1955'de **Mannesmann Sümerbank** fabrikası kurulur. Almanya'nın bir numaralı tüp ve boru üreticisi, demir-çelik dalında hatırı sayılır tekellerden biri olan Mannesmann'ın bu fabrikaya katılma oranı yüzde 57,14'dür. Fabrika'nın 1969 yılında üretim kapasitesi **78.000 ton tüp ve boru imal edecek** düzeydedir.[26]

[26] Bkz. Borusan yıllık faaliyet raporları. Yılpar Kaynak'ın DPT için yaptığı araştırmada Borusan'ın 1972 yılı üretim hacmı 55.000 bin ton olarak belirmektedir. Bkz. Yılpar Kaynak, «1961 Demir-Çelik Sektörü Programı Ön Çalışmaları» DPT, Ankara 1971.

1958 yılında **Borusan** fabrikaları işlemeye başlamış, tüp ve boru üretiminde uzmanlaşma yolunu tutmuştur. Borusan fabrikaları 1944'de kurulmuş ticarî bir şirketin biriktirdiği sermayeyi temel alarak kurulurlar: **İstikbâl Ticaret.** Borusan o zamana kadar İstikbâl Ticaret'in ithal ettiği ürünleri imâl edecektir. (Ancak İstikbâl Ticaret Borusan'ın ticarî acentelerinden biri olarak yaşamaya devam eder.)

1972'de Borusan'ın üretim hacmı 60.000 tonu bulmuş ve Türkiye tüp ve boru ihtiyacının yüzde 40'ına cevap vermiştir. İnşaat dalının tüp ve boru ihtiyacının ise ortalama yüzde 90'ını karşılamıştır. [27]

Tüp ve boru dışında[28] Borusan'ın ürettiği soğuk haddelenmiş levhalar otomobil ve ambalajda da kullanılır.

[27] Borusan'ın iki üretim birimi de İstanbul'dadır. Ticarî şirketleri 1944'de kurulan İstikbâl Ticaret, Kerim Ticaret ve İmalât Birlik Ticaret Ltd. Şti.'dir. Kerim Tic. ve İmalât ince çelik levhadan mobilya üretir. Borusan'ın belgelerine bakılırsa Kerim Ticaret Türkiye madenî mobilya ihtiyacının % 70'ine cevap vermektedir. Birlik Ticaretin göreviyse Borusan'ın toplam ithalatını gerçekleştirmektir.

[28] **Borusan** ürünleri yelpazesini şöyle sıralamak mümkün:

- Düşük basınçlı kazanlar için boru,
- Endüstri borusu,
- Paslanmaz çelik borular (bunlar kimya, ilaç, tekstil, kâğıt sanayiinde kullanılabilecekleri gibi enerji santrallerinde, nükleer santrallerde de kullanılabilirler).
- Spiral kenetli borular (bunlar havalandırma tesisleri v.b. imalinde kullanılır).
- İnşaat dalı için profileler.
- Soğuk haddelenmiş borular v.b.

Borusan 1972'de 700 kişiyi çalıştırmakta ve ürünlerinden bir kısmını ihraç etmektedir. İhracatı 1969'da 92.605 dollar değerindeyken 1972'de 2.000.000 doları bulmuştur. İhracat başlıca Amerika ve Almanya'ya yöneliktir.

Yine aynı dönemde birkaç demir-çelik üretim birimi kurulmuştur. 1950'de **İstanbul Demir-Çelik Sanayi ve Ticaret Limited Şti.** kurulmuş ve piyasaya profileler ve uzun demir-çelik ürünleri sürmeye başlamıştır.[29-30] 1956'da kurulan **METAŞ** (İzmir metalürji fabrikası) Koç grubuna aittir. Yine 1956'da kurulan **Çelik Endüstri T.A.Ş.** sıcak haddelenmiş levha üretmekte olup **yassı** çelik imalâtında uzmanlaşmıştır.[31] **Elektro Metal Sanayi A.Ş.** (Elmet) 1958 yılında kurulur, ve uzun çelik imalâtında ingot ve kütük üretiminde kutuplaşır.[32]

Meta şeklindeki sermayenin uluslararası dağıtım alanını taban olarak alıp biriken iç ticarî sermayenin üretime dönüşmesi altmış yıllarında hızlandı, yaygınlaştı. Bu dönüşüm, devletin teşvik kanunlarının himayesinde ve genellikle bir metanın üretim sürecindeki son kısımların, son üretim faaliyetlerinin Türkiye'ye ithal edilmesiyle gerçekleşti. Bu dönüşümün en açık örneklerinden biri şüphesiz Vehbi Koç sermayesinin izlediği evrimdir.

[29] Bir elektrikli fırınla işlemektedir.

[30] Yay imâline yarayan telle, yüksek elastikiyetli kütük imâl eder. 1971'de özel çelikleri de içeren üretim hacmı 150.000 tonu aşmaktadır.

[31] 1971'de sıcak haddelenmiş levha hacmı 21.328 tona varır.

[32] 1972'de üretim kapasitesi 250.000 ton civarındadır.

Otomobil Dalında

• **Motor Ticaret**, 1945 yılında «Ford Motor Company»nin ürünlerini Türkiye'de **dağıtmak** üzere kurulmuştur.

• **Egemak**, 1953 yılında «Ford Motor Company»nin Ege bölgesinde temsilcisi ve Fiat traktörlerinin Türkiye **dağıtımcısı** olarak kurulur.

• **Otokoç Ticaret** A.Ş. 1958'de otomobil yedek parçalarının, inşaat donatım ihtiyaçlarının ve otomobillerin **dağıtımını** sağlamak üzere kurulmuştur. Otokoç'a bağlı 23 dağıtım birimi ABD'den, Almanya'dan, İngiltere'den kaynaklanan metaları Batı ve Orta Anadolu pazarlarına sunmaktadır.

• **Otosan Otomobil Sanayi**, 1959'da traktör ve minibüs **montajı** yapmak üzere kurulmuştur. 1966'da genişletilen üretim yelpazesi Anadol'un Türkiye üretimini sağlamaya başlamıştır. Bu üretim birimlerinde çelik levhalar ve otomobil ve otobüs montajında kullanılan bazı çelik araçlar üretilmektedir. Otosan aynı zamanda Türkiye'deki ABD askeri kuvvetlerinin otobüslerini **kısmen** üretmekte, Ford kamyon ve minibüsleri imâl etmektedir.

• **Simtel Ticaret ve Sanayi A.Ş.**, 1960'da «Siemens Electrogerate G.m.b.H. of Germany and underground cables» ürünlerinin **ithal ve dağıtımı** için kurulmuştur. Otomobil radyatörü, tel, otomobil cam sileceği **imâl eder.**

• **Tofaş**, 1968'de «International Holding FIAT s.p.a»nın otomobillerini **üretmek** üzere 30.000.0000 TL. sermayeyle kurulur.

• **Otoyol,** Fiat ve Bussing lisanslarıyla traktör ve kamyon **üretmek** için 1966'da kurulur.

Elektrikli Ev Eşyası Dalında

• **Arçelik** (Koç Holding) 1958'de elektrik ev eşyası dalında Türkiye'de üretim yapan ilk birimlerden biridir. Ürünlerinin yelpazesine önceleri yalnızca çamaşır makineleri, şofbenler dahilken, sonradan buzdolabı, elektrik süpürgesi ve LPG fırınları v.b. de girmiştir.

• **Türk General Elektrik Endüstri,** 1965'de buzdolapları için soğutma sistemleri, elektrik motorları, tel ve çelik tüpler üretmek üzere kurulmuştur.

• 1960'da kurulmuş olan **Simtel** Ticaret ve Sanayi A.Ş. 1963'de Siemens elektrik süpürgeleri ve Siemens su pompaları imâl etmeye başlamıştır.

Gaz ve Sıvıların, Suyun Taşınması Dalında

• **GAZAL,** (Koç Holding) 1961 yılında kurulur, sıvı gazların muhafazası ve taşınması için «containers» valv ve regülatör imâl eder. 1967'de ürün çeşitlerine kamping için gaz lamba ve tüpleri ekler. Şirketteki «Mobil Oil» ve «Liquid Petroleum gas. SA.»nın toplam payları yüzde altmışı bulur.

Demir-çeliği girdi olarak kullanan bir dal da **ambalaj sanayii** olup Koç sermayesi bu sanayi dalında faaliyet göstermeye **TAT konserveleriyle** başlamıştır.

Koç'un dışında olmak üzere yine bu yıllarda **İpragaz, Camgaz, Bilgesan, Mutfak gaz** gibi şir-

ketler, gaz, sıvı ve su taşınması dalında faaliyet göstermeye başlamışlardır. Öte yandan OYAK'ın kurulmasıyla yine otomobil dalında bazı üretim birimleri kurulmuştur. T.O.E. bunlardan biri olup 1963'de Amerikan askerî kuvvetleri kamyonlarının montajına ve kısmen yeniden-üretimine başlamıştır.

Öte yandan 1960'da kurulacak olan Ereğli demir-çelik fabrikalarının ürün türünün, yani üreteceği **yassı çelik ürünlerinin** girdi (input) olarak kullanıldıkları sanayi faaliyetlerini şöyle ayırdetmek mümkün:

- ince levhaların yüzde 40'ı motorlu taşıtlarda,
- ince levhaların yüzde 11'i elektrikli ev eşyalarında,
- tüp ve boru gibi ürünlerin yüzde 30'u petrol ve gaz dalında,
- tenekenin neredeyse tümü madenî ambalaj ve kap üretiminde,
- levhaların büyük kısmı otomobil sanayi ve elektrikli ev eşyaları imâlinde kullanılır.

Yani şu yaklaştırmayı yapmak artık mümkün;

Ereğli Demir-Çelik'in kuruluşu, Türkiye'de yassı çeliği hammadde olarak kullanan sanayilerin kurulmakta olduğu bir döneme raslar. Ereğli Demir-Çelik'in imâl ettiği ürün de yassı çelik olduğuna göre, bu kompleksin, içteki bu yeni ihtiyaca cevap vermek üzere kurulmuş olduğu sonucuna varılabilir. Bu yassı çeliği hammadde olarak kullanacak sermayenin nitelikleri üzerinde

II. Bölüm'de ayrıntılı bir şekilde durulacaktır. Ancak şimdiden V. Koç örneğine dayanılarak bu sermayenin genellikle Türkiye'de en yüksek düzeyde **tekelleşmiş** uluslararası sermayeyle bütünleşerek oluşmuş (yani ticarette) ve birikmiş, çoğu zaman çokuluslu şirketlerin bir uzantısı olarak varolan sermaye olduğu söylenebilir.

I.3. Geçici Sonuçlar

Bu bölüm boyunca, Ereğli Demir-Çelik kompleksinin kuruluşu sırasındaki Türkiye'de, kapitalist gelişimin belirgin çizgileri belirtilmeye çalışıldı. Buraya kadarki açıklamalarda bir an durmak, geçici sonuçlar çıkartıp bu sonuçları teorik araştırmaya yarayacak şekilde sıralamak, geçerliliği ispatlanacak varsayımlar olarak dile getirmeye çalışmak gerekecektir.

İlk elde, bu bölüm sorunsalının belkemiği şöyle dile getirilebilir: **E.D.Ç.'in kuruluş projesi 1944'de ABD tarafından reddedilmişken, bu projenin 1960'da ve ABD eliyle gerçekleştirilmesinin «nedenleri» nasıl açıklanabilir?**

Bu nedenlerin araştırılmasına altyapı oluşturan teorik temeller şöyle sıralanabilir:

- Sermayenin kendini değerlendirme stratejisiyle, birikim stratejisini son analizde kâr maksimasyonu amacı belirliyorsa,
- Ve bu strateji (emek-) değer kuralınca düzenlenmekteyse,
- Bu stratejinin dinamik yapısı, sermayenin kâr hadlerinin düşme eğilimine karşı verdiği mücadeleden etkilenir. **Kâr hadlerinin düşme eğilimi, kapitalist üretim tarzında emek-üretkenliği**

(productivité du travail) **artışının bir ifadesi, ve kapitalist üretimin işleyişini düzenleyen kuraldır.**

O halde EDÇ'in kuruluşu için 1960'ı bekleme gereğinin nedenlerini araştırmak şöyle gerekçelenebilir:

1 — EDÇ'in 1960'da kuruluşu, uluslararası tekelci sermayenin kâr hadlerinin düşme eğilimine karşı verdiği mücadeleye ne şekilde bağlanabilir? Bu mücadele içinde kompleksin kuruluşu ne şekilde değerlendirilebilir?

2 — EDÇ kompleksi kuruluşunun hem gerekli koşulu, hem sonucu olarak varolan, ve uluslararası kapitalist üretim koşullarını bir yandan **aynılaşmaya** (homojenleşmeye), öte yandan **farklılaşmaya** iten sürecin, Türkiye içinde yarattığı eğilimler hangileridir? EDÇ'nin kuruluşu bu, kapitalist üretim ve dağıtım koşullarının dünya düzeyinde «aynılaşma - farklılaşma» süreci içinde nasıl değerlendirilebilir?

İşte bu birinci bölümde Türkiye'de sermayenin birikimiyle, demir-çelik dalının gelişmesi arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin toplum yapısı olarak dünya ekonomisine eklemlenme ögelerindeki evrim, bu soruların ışığında ele alınmaya çalışıldı. Kurtuluş savaşının ertesinde, genç Türkiye devletine miras kalan ve Kurtuluş Savaşı kadrolarının karşı çıkmadıkları sermayenin, özünde uluslararası bir niteliğe sahip olduğu ve dolaşım sürecinde oluşmuş, ticarî sermaye olduğu açıkça belirdi. Bu sermayeye uluslararası sermayenin Türkiye içindeki «ticarî» uzantısı olarak da bakılabilir. O halde, madem ki ticarî sermaye ulus-

lararası sermayenin bir uzantısı olarak varlığını sürdürmektedir, mümkün kıldığı kâr oranı, uzantısı olduğu uluslararası sanayi dallarının kâr oranlarınca belirlenir.* Ancak uzantı şeklindeki bu sermayenin genel anlamda, toplam sermayenin çok gelişmemiş olduğu bir ülkede faaliyette bulunmasından doğan ve kâr oranlarını yükselten ögeler (etmenler) vardır. Sermayenin çok fazla birikmemiş olması demek, düşük ücretler ve altyapı yatırımlarının azlığı, sermayenin organik bileşiminin alçak düzeyi v.b. demektir. Oysa bunlar yüksek kâr hadleri mümkün kılan ögeler. Dolayısıyla, «azgelişmiş»likle nitelenen ülkelere sanayi mamülleri ihraç etmenin yalnızca pazarı genişletmeyi, yani toplam kârı **hacım** bakımından genişletmeyi hedef aldığı söylenemez. Ticarî sermayenin bu ülkelerdeki faaliyetinin kâr **oranı** daha yüksek olabildiğinden, hesaba katılan, azgelişmiş ülkeye mal ihracının, genel kâr **oranını** yükseltebilme kapasitesidir. Yani toplam sermayenin (uluslararası), bağımlı ve kapitalizm-öncesi ülkelerde dağıtım alanı içinde biriken sermaye kesiminin (yani ticarî sermayenin) kâr hadleri, Batılı kapitalist ülkelerde ortalama kâr haddinin oluşumuna katılarak, bu ortalama genel kâr haddini yükseltmektedir.

Ortalama kâr hadlerinin ulusal çerçeveleri aşarak oluşması, kâr oranları eşitleşme eğiliminin dünya ekonomisi düzeyinde gerçekleşmesi, sermayenin uluslararası niteliğini, ve uluslararası-

* Kâr oranlarının sanayi dalı düzeyinde belirlenmesi için bkz. I. Bölüm.

laşma sürecini en iyi gösteren gerçeklerden biridir. [33]

I.3.1. Ticarî Sermaye

Cumhuriyet döneminde devletin, gümrük vergileri konusunda olsun, işçi sınıfına baskı ya da sanayii teşvik konusunda olsun, aldığı her türlü karar şu sonuçları elde etmeye yöneliktir:

- Sanayi sermayesinin oluşmasına,
- Ticarî sermayenin üretici sermayeye dönüşmesine,
- Emek-gücü fiyatının düşürülmesine,
- Tarımsal ve kapitalizm-öncesi kesimin, sermaye ihtiyaçlarına uygun olarak bir «bozulma muhafaza edilme» sürecinde tutulmasına.

Ancak alınan bütün tedbirlere karşın 1950-60 yıllarına kadar sonuçlar zayıftır, spekülâtif ve ticarî sermaye, sanayiye yönelmeden birikmeye devam etmektedir. **Ticarî sermaye, sanayiye yönelime engel gözükmektedir. Nasıl «engel» oldu-**

[33] Marx, sermayenin uluslararası niteliğini açıkça görmüş olduğu gibi, bunu kâr hadlerinin uluslararası düzeyde eşitlenmesi ve genel ortalama kâr haddinin uluslararası bir düzeyde oluşmaya yönelik olmasında da bulmuştur. «Sömürgelerdeki yatırımlara gelince... sermaye burda daha az gelişmiş olduğu için kâr oranı daha yüksektir. Köle ve kuli (coolies) kullanımı, emeğin sömürüsü v.b. bu yüksek kârları mümkün kılan öbür nedenlerdendir» (...) «O halde bazı dallara yatırılmış olan sermayelerin getirdiği bu daha yüksek kârların —ki sonradan ana ülkeye transfer edileceklerdir— tekellere engel olmadıkça kâr hadlerinin eşitlenmesi sistemine katılıp, genel ortalama kâr haddini orantılı olarak yükseltmemesi için neden görmüyorum.» (Bkz. Karl Marx, **Le Capital**, Cilt III, I. Kitap, éd. Sociales, Paris 1968).

ğunu anlayabilmek için ticarî sermayeye özgü niteliklerden söz etmek yararlı olacaktır.

I.3.1.1. Ticarî Sermayenin Özellikleri

Ticarî sermaye dolaşımını sağladığı ürünlere karşı «kayıtsız», «ilgisizdir». Bu neyi ifade eder? Bu, ticarî sermayenin, hangi üretim koşullarında dünyaya gelirse gelsin, (yani kapitalizm-öncesi ilişkiler içinde üretilmiş de olsa,) ürünleri, kapitalist dolaşım içine sokabilme ve «meta» haline dönüştürme yeteneğini ifade eder. Kayıtsız derken kapitalist bir kategori olan ticarî sermayenin «meta»ya dönüştüreceği ürünün, üretim koşullarına, —kapitalizm-öncesi ilişkiler içinde üretilmiş olmasına— kayıtsızlığından söz edilmektedir.

Ticarî sermayenin bu özelliğinden tarihî işlevi kaynaklanmaktadır.

1) Mübadele değerince belirlenmiş olmayan (yani kapitalist olmayan) sistemler içinde dünyaya gelmiş ürünleri metaya dönüştürme imkânı, yani ticarî sermayenin oluşturduğu imkân, kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonların Batı kapitalizmine eklemlenmesini mümkün kılmıştır. Rosa Luxemburg'un sözünü ettiği Anadolu'da kapitalizm-öncesi ilişkiler içinde doğan ürünün Osmanlı devleti elinde metaya dönüşmesi, ticarî sermaye aracılığıyla mümkündür.

2) Kapitalizm- öncesi ilişkilerde dünyaya gelen ürünü kapitalist dolaşımın içine sokan ticarî sermaye, mübadele-değerini bu kapitalizm-öncesi sistemlere iletir, taşır ve üretimin buralarda da mübadele-değerine yönelmesine yol açar.

Bu iki ögenin sıralanmasıyla, ticarî sermayenin en önemli tarihî işlevleri belirtilmiş oluyor; kapitalizm-öncesi sistemleri bozmak, mübadele değerince belirlenmelerini sağlamak ve onları kapitalist birikimin yapıldığı merkezlere yönelik olarak eklemlemek.

Kapitalizm-öncesi sistemlerin bozulmasına ilişkin rolünün yanı sıra, **ticarî sermayenin gelişmesi, başka açılardan da «tarihî gerekliliği olan bir dönem» olarak belirmektedir:**

«1) Çünkü parasal zenginliğin yoğunlaşmasını sağlar.

2) Çünkü kapitalist üretim tarzı, ticarete yönelik, ve tek tek özel kişilere değil de, toptan satışı öngören bir üretimi gerektirir.»[34]

Ancak buraya kadar sözü edilen özellikler, ticarî sermayenin 1960'lara kadar ve devlet tedbirlerine karşın, sanayiye yönelmeme nedenlerini açıklayamazlar.

I.3.1.2. Ticarî Sermayenin Kâr Hadleri

Bilindiği gibi ticarî sermaye artık-değerin yaratılma sürecine katılmamakla birlikte, bu artık-değere sahip çıkma ve paylaşma sürecine katılır. Burada, ticarî sermaye kâr hadlerinin hangi mekanizmayla, belirli bir tarihî dönem boyunca Türkiye'deki sermayenin ortalama kâr hadlerini belirlediğini açıklayabilmek önemli olacaktır.

Ticarî sermayenin, artık-değer üretimine katılmamakla birlikte, ortalama bir kâr haddi oluşumuna katıldığı görüşü **kabul** edildiğinde, bu

[31] K. Marx, **Le Capital**, Cilt III, I. Kitap, éd. Sociales, Paris 1968, s. 336.

ortalama kâr haddinin, ticarî sermayeye düşen kâr payı oranın da azalacağını, yani sanayi sermayesi kâr oranının düşeceğini de kabul etmek gerekir.

O halde ticarî sermaye, sanayi sermayesine oranla ne kadar büyükse, sınaî sermayenin kâr hadleri de o kadar küçük olacaktır. Tabiî bunun tersi de aynen geçerli, yani ticarî sermaye sanayi sermayesine oranla ne kadar küçükse sanayi sermayesinin kâr oranı o kadar büyük olacaktır.

Öyleyse sorun belirli bir zaman çerçevesinde hangi sermaye kesiminin genel kâr hadlerini belirlediğini bulmak şeklinde özetleniyor. Sermayenin çok gelişmiş olmadığı hallerde, kapitalizmin ilk zamanlarında, kâr hadleri ticarî sermaye tarafından belirleniyor. «Genel bir kâr haddi önce, yeniden üretim sürecini sağlayan dolaşım alanında oluşur. İlk başta sanayi sermayesinin kârını belirleyen ticarî sermayenin kârıdır. Ancak kapitalist üretim tarzı muzaffer olur olmaz ve üretici aynı zamanda tüccara dönüştüğünde, ticaret kârı, ticaretin toplam artık-değer üzerindeki payına, yani toplumsal yeniden-üretim sürecinde kullanılan toplam sermaye kesiminin payına indirgenmiş olur.»[35]

Bu açıklama temel olarak alındığında, 1960'lara kadar Türkiye'de ticarî sermayenin kesin egemen (ekonomik düzeyde) sermaye kesimi olduğunu ileri sürmek mümkün. «Egemen kesim» terimleriyle ticarî sermayenin toplam sermayenin ortalama kâr oranını belirleyen kesimi olduğu

[35] K. Marx, **Le Capital**, Cilt III, I. Kitap, éd. Soclales, Parls 1968, s. 298.

Türkiye toplum yapısında sermayenin oluşum ve birikim mantığını tesbit eden kesim olduğu ifade ediliyor. **Öyle ki ticarî sermayenin kâr oranı, toplam sermayenin ortalama kâr haddini belirlemeye devam ettikçe sanayi sermayesine doğru dönüşüm gerçekleşmiyor ya da önemli hacımlara ulaşmıyor.**

Şimdi bu «geçici sonuçlar» bölümünde sorduğumuz en önemli soruya, yani EDÇ'in neden daha önce değil de (Saraçoğlu planında istenmiş olduğu gibi) 1960'da kurulmuş olduğu sorusuna geri dönelim. Buna bir cevap çerçevesi ararken Türkiye'de önemli bir sürecin bu yıllara doğru sonuçlandığına dikkati çektik: Ticarî sermayenin tarihî işlevinden sözederek bu işlevin bu yıllarda önemli sonuçlar verdiğini belirttik. **Ayrıca EDÇ'in kuruluş tarihinin ulusal ve uluslararası sermayenin hangi dönemleriyle eşzamanlı olduğunu gözden geçirelim.**

Yabancı yatırımların Türkiye'de 1945-60'lara kadar önemsiz sayılacak bir düzeyde kalmış olduğuna değinilmişti. Yabancı sermayenin gelmeyişini açıklamak için, 1930'ların ekonomik buhranı, İkinci Dünya Savaşı, yabancı sermayenin Türkiye Cumhuriyeti'nin yapısı hakkındaki kuşkuları, devletin siyasî dengesizliği, tali nedenler olarak ileri sürülebilir. Ancak uluslararası sermayenin Türkiye'ye karşı davranışlarının temel belirleyici nedenleri, egemen ülkelerdeki yeni sermaye birikim modelinin yönünde aranmalı. **Bu nedenle, altmışlarda Türkiye'de başlayacak olan bağımlı sanayileşme süreci ve dolaysız yabancı yatırımların iç ve dış iki türlü, birbirlerine bağlı eğilimle çağdaş olarak geliştiği gösterilecektir.**

I.3.2. Uluslararası Açıdan

Bu birinci bölümde mutlak artık-değerin başatlığına dayanan ve yirminci yüzyılın başlarına kadar Batılı kapitalist ülkelerde hegemonyasını sürdüren ekstansif sermaye birikim modelinden kısaca söz etmiştik. Birikim modellerine III. Bölümde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz. Ancak burada EDÇ'in kuruluş tarihinin hangi oluşumlarla çağdaş olduğuna kısa da olsa değinmek gerek.

Yirminci yüzyılda ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra «merkez» ülkelerde sermaye **entansif bir birikim modeli** uygulamaya başlar. Üretim sürecinde yeni bir teknoloji hegemonyasını kurmuştur: **Taylorizm** ve **fordizm** adıyla bilinen ve iş sürecinin basitleşmiş, uzmanlık gerektirmeyen evrelere bölünmesi (fractionnement) evreleri oluşturan üretken hareket ve jestlerin asgarî zamanda gerçekleştirilmesi ve bu jestlerin tekrarına dayanan bir teknoloji, **«bandda çalışma»yı** getirmiştir. Üretim sürecine giren ve değişim faaliyetlerine tâbi tutulan madde (hammadde, yarı-mamul madde) bundan böyle fabrikaya girdikten sonra, üretim faaliyetleri arasında gidip gelerek, zig-zag bir yol izlemeyecek, yani belirli niteliklere sahip bir işçinin elinden çıktıktan sonra bir başka zaman o işçinin eline geri gelmeyecek, düz ve çizgisel bir yol izleyecektir. Bir başka söyleyişle, o zamana kadar fabrika atölyeleri içindeki işin teknik örgütlenmesi «meslek» temeline yani işçinin nitelikleri temeline dayanarak oluşmuş bir örgütlenmeyken, meslek diye bir şey kalmamış ve her işçi yalnız bir tip hareketi yapmakla yükümlü olduğundan (yani son

derece «uzmanlaşmış» olduğundan) maddenin değişimi sırasındaki birden fazla —ayrı zamanlarda gerçekleştirilen— üretim faaliyetiyle artık uğraşmayacaktır. Böylece atölye içindeki teknik işbölümü eskiye göre tamamen değişecek ve bu çizgisel, basitleşmiş ve tekrara dayanan işe göre yeniden örgütlenecektir. Bu işbölümü içinde yeni tip bir işçi belirmiştir: **«uzmanlaşmış işçi»** (**«ouvrier spécialisé»** ya da kısa adıyla **OS**). Bu işçinin aslında hiçbir özel becerisi, niteliği yoktur. Uzmanlığı, aynı hareketi gün boyunca ve belirli bir frekansla, durmadan tekrarlamasıdır. Çalışma bandlarında kullanılacak olan bu «uzmanlaşmış işçi»nin emek-gücü, değeri düşük bir emek-gücüdür. Çünkü bu emek-gücünün uzmanlaşma, eğitim, çıraklık v.b. masrafları yok gibidir. (III. Bölüm'de bu ögenin «gerekli çalışma zamanı»nı kısalttığı için göreli artık-değer artırma yolu olduğu belirecektir.)

1914'den 1946'ya kadar tek bir buhran gibi bakacağımız dünya ekonomik buhranı sırasında sermaye Batı'da sanayi üretiminin tüm altyapısını, makinalarını ve teknolojisini değiştirip, yeni üretken bir mekanizmaya (makro anlamda) oturtmuştur. (Buhranın, eski mekanizmayı yıkıp, yerine kâr oranlarının yükselmesini mümkün kılacak yeni üretken bir altyapı yerleştirme sürecinin buhranı olduğu söylenebilir kabaca). Bu yeni mekanizma bandda çalışmaya, «uzmanlaşmış işçi»ye dayanacaktır. Bu üretim kapasitesinin sağladığı önemli üretkenlik artışı kitle üretimini mümkün kılacak ve **kitle üretim ve tüketiminin genelleşmesiyle entansif bir birikim modeline geçiş kolaylaşacaktır. Bu modelle Batı'da kapitalist**

üretim ilişkileri önemli oranda derinleşecekler-dir. Gerçekten de burada sözkonusu olan, coğrafi bir kapitalist yayılma değildir. Zaten kapitalist ilişkiler içinde olan ajanların (örneğin işçilerin) hayatlarında bu ilişkilerce işgal edilmemiş olan, bu ilişkilerin dışında kalmış alanlar da kapitalist ilişiklerce işgal edileceklerdir. İşçinin emek-gücü artık kapitalist üretim tarzı dahilinde dünyaya gelen metaları temel alarak yenilenecektir. O zamana kadar işçi evinin, yani tüketiminin, eşiğini yalnızca göreli olarak ve kayda değmeyen bir oranda aşmış olan kapitalist üretim ilişkileri, artık işçi evinin ve tüketim standartlarının her yanını işgal etmiştir. Kitle üretimiyle elde edilen ürünü —ki yeni teknolojinin üretkenliği çok yüksek olduğundan birim başına az miktar değer içeren bir üründür— tüketen kitle içine işçi de dahildir. ABD Ford fabrikalarında 1913'de bandda çalışma sisteminin uygulanmaya başlamasıyla fabrika işçilerine ürettikleri otomobilleri tükettirme kararının aynı zamanda verilmiş olması bir raslantı değildir. Bandda çalışma, otomatizm, taylorizm v.b. ögeleri içeren yeni teknolojinin mümkün kıldığı üretkenlik artışı, kitle üretimine geçmenin koşulu olarak belirmektedir. Ancak kitle üretimine geçmek, işçi sınıfını da (merkez kapitalist ülkelerde) kapitalist meta tüketicilerine dahil etmek demektir. Oysa işçinin bu malı tüketebilmesi için gerçek ücretinin, yani satın alma gücünün artması gerekir. Sermayeci açısından ise, gerçek ücretleri yükseltebilmek ve ürettiği metanın pazarına o ücreti alan işçiyi dahil edebilmek, ancak **önemli bir üretkenlik artışıyla mümkün.** (Üretkenlik artışı, metaların birim başına içer-

dikleri değer miktarını indirebileceği için meta fiyatlarının ucuzlayabilmesi, dolayısıyla işçinin de bu metayı tüketebilmesi demek). Yani, kapitalist açısından, gerçek ücretlerin artması, işçi satın alma gücünün yükselmesi, ancak, gerçekleştirilen üretkenlik artışının işçi sınıfını tüketiciler arasına katma ihtiyacı oranında mümkün. O halde durumu kabaca şöyle özetleyelim: ABD işçileri bandda çalışmaya başladıkları devrede o bandın sonunda üretilen metayı tüketir olmuşlardır. Daha teorik olarak aynı gerçek şöyle ifade edilebilir: Bandda çalışma gibi ögeleri belirtilen teknik işbölümünün, yeniden örgütlenmesi ve yeni bir üretken mekanizmanın, eskisinin yerini almasıyla sağlanan üretkenlik artışı, yeni bir işçi sınıfı tüketim standartı, yeni tüketim normları oluşmasına gerekli koşulları sağlamıştır.

ABD örneğine devam edilerek eklenebilir: İkinci Dünya Savaşı'ndan önce başlayan ve sanayi dokusunun, sanayi dalları arasındaki ilişkilerin baştan aşağıya değişmesiyle sonuçlanan evrim, işçi sınıfına yeni konut ve tüketim standartları çizmiştir. Metropollerden uzak küçük ve özerk şehirler halinde örgütleniş, yeni bir ulaşım dokusu yaratmış, otomobil tüketimi işçi için de vazgeçilmez olmuştur. Otomobilin bu kadar yaygın bir ulaşım aracı olarak yerleşmesiyle konutlar ve küçük şehirler kendilerine yeterli bir örgütlenme içine girebilmişlerdir, «kendi kendine yap» (do it yourself) malların kullanımı yaygınlaşmıştır.

Ancak bu olgulardan hangisinin «neden» hangisinin «sonuç» olduğu açık değildir, olması da gerekmez. Yani özerk ve küçük şehirler halinde

örgütlenişin otomobil ve otoyol gelişmesi sonucu mu ortaya çıktığı yoksa tersine otomobil ve ona bağlı altyapının kendi kendine yeterli ve metrolpollerden uzak şehirler halinde yerleşmenin bir sonucu mu olduğunu bilmek önemli değildir. Önemli olan bu iki tip gelişmenin birbiriyle bağlantılı olarak evrimde bulunduğunu, geliştiğini görmektir.

Bir yandan o güne kadar verilen mücadeleler sonucu, öte yandan üretkenliğin artmasıyla, sermayenin, çalışma gününün süresi hakkında direnişleri azalmış, yirminci yüzyılda sermayenin ana kavgası göreli artık-değeri artırma üzerinde odaklaşmıştır ki yeni teknoloji, makinalaşma, otomatizasyon ve üretkenliğin artışı doğrudan doğruya göreli biçimiyle artık-değer yaratılışına yöneliktir. (Göreli artık - değer'le üretkenlik artışı arasındaki ilişki için bkz. III. Bölüm). Nitekim bu çağda işçi kavgalarının çoğu çalışma koşulları, çalışma ritmi üzerinde odaklaşmaktadır. Çalışma saati sayısı hakkındaki mücadeleler ikincil kalmıştır.

Buraya kadar belirtilen ögeler **entansif birikim modelinin** özgül nitelikleridir ve birbirlerine aynı gereklilik mekanizması içinde bağlı ögelerdir. Bir yandan üretkenlik artışını belirleyen yeni teknik işbölümü, yeni teknolojiler, işin yeniden örgütlenmesi, öte yandan işçi sınıfına yeni tüketim standartları verilmesi ve nihayet bu mekanizmanın belirlediği ve bu mekanizmayı belirleyen göreli artık - değer artışına yönelik olmuştur.

Bu birikim modelinin kapitalist üretim ilişkilerini derinleştirdiğini söylemiştik. Zaten kapita-

list ilişkiler içinde olan işçinin tüketim normlarına kapitalist metanın girmesi (ve başka hiçbir ürün türüne yer bırakmaması) bu modelin entansif (yoğun) niteliğini belirleyen öge.

İlerki bölümlerde merkezdeki bu birikimin «azgelişmiş» ülkelere yüklediği işlevlerin neler olduğunu göreceğiz. EDÇ'in kuruluşunu ve Türkiye'nin bağımlı sanayileşmesini bu çerçeve içinde ele alacağız. Burada ise yalnızca EDÇ'in kuruluş dönemiyle çağdaş kapitalizmin önemli evrimlerini saymakla yetiniyoruz.

I.3.3. Ulusal Açıdan

Ereğli Demir - Çelik kompleksinin kuruluşu, ticarî sermayenin Türkiye'de tarihî görevini yerine getirmekte olduğu, sonuçlandırmakta olduğu bir döneme raslar (bu, ticarî sermayenin işlevi kalmadığı anlamına gelmez):

- Geleneksel üretim tarzı, bozulurken, belirli bir emekçi sayısını pazara «hür ücretli işçi» olarak, yani emek - gücünden başka satacak varlığı olmayan kişi olarak sürmüştür.

- Ticarî sermaye, dolaşımını sağladığı metaca içerilen artık - değerin gerçekleşmesini mümkün kılarak, bu gerçekleşme tabanının yayılmasını, yani Türkiye'nin pazar olarak genişlemesini sağlamıştır.

Serbest emek - gücünün kalabalıklaşması, işçi bulma ve çalıştırma konusunu kolaylaştıracak, üretime geçmek isterse, sermaye, ücretli - iş/sermaye ilişkisinin gelişmesinden yararlanabilecektir.

Böylece uluslararası sermaye belirli bir metanın üretimi için yatırım yapmayı düşündüğünde, mekân araştırması yaparken, alternatif olarak düşündüğü alanlar içine Türkiye'yi de katabilecektir. Çünkü artık Türkiye'de ücretli - iş/sermaye ilişkisi gelişmektedir. Buradan da görüleceği gibi **sermayenin uluslararasılaşması yalnızca bir coğrafî alan sorunu, sermayenin coğrafî alanının uluslararasılaşması değildir. Sermayenin bir zenginlik birimi olarak değil de, bir üretim ilişkisi olarak uluslararasılaşmakta olduğunun bir ifadesidir.** Bu gerçeği uluslararasılaşma sürecinin temel ölçütü olarak hatırlamakta yarar vardır. Çokuluslu şirket **sayısının** artmasını uluslararasılaşma sürecinin ölçütü olarak ifade eden görüşler, sermayenin bir üretim ilişkisi olduğunu gözden kaçıran görüşlerdir. Sermaye bir zenginlik birimi, bir servet birimi değildir. Karşısında hür emek - gücü, yani üretim araçlarından yoksun bırakılmış emek - gücü yoksa, sermaye sermayelik görevini (yani kapital olarak görevini ve işlevini) gerçekleştiremez. Uluslararası şirketlerin de başka her şirket gibi sermayenin «idari birimleri» olmaktan öte bir gerçeklikleri yoktur. Uluslararasılaşma sürecini bu şirketler açısından ele almak, idarî (managerial) bir sorunsal içinde hapsolmakla sonuçlanır.....ki neoklasik ekonominin aldatmacası da budur.

Sermaye / ücretli - iş ilişkisinin Türkiye'de yaygınlık kazandığını, dolayısıyla Türkiye'nin uluslararası üretken sermayenin eksenine katılmasına engel bulunmadığını belirttikten sonra şunu eklemek gerek: Uluslararası sınaî sermayenin Türkiye'ye yerleşmesine engel bulunmadığı gibi,

bu sermayenin Türkiye'ye gelmesini gerekçeleyen, teşvik edecek olan iki tür etmen vardır. Bunlardan birisi Türkiye'nin iç gelişmesiyle ilgili: Türkiye'de, kapitalist pazara sürülüş tarihi eski olmayan emek - gücünün mübadele - değeri, merkez ülkelerdeki emek-gücü değerinden son derece düşük olduğu gibi bu emek-gücünü taşıyanın aldığı gerçek ücretler de daha düşüktür. Çünkü tarihi eskilere dayanmayan bu işçi sınıfı emekgücünü yeniden-üretme sürecinde geleneksel üretim tarzlarından, ailevî üretimden kaynaklanan kullanım değerleri tüketir. Tüketim sepetinin hacmı da Batı işçi sınıflarındakine göre dardır. Bu işçi sınıfının örgütlenme, bilinçlenme, mücadele tarihi görece yenidir. Dolayısıyla mücadele sonucu elde ettiği hakların, tüketim standartlarının, hayat koşullarının Batı'ya göre daha düşük düzeyde olması sermayeye daha yüksek bir sömürü oranı elde etme ihtimalini getirir. Yani bütün bu ögeler Türkiyeli işçinin, emek - gücünü daha dar bir taban üzerinden yenilediğini açıklar. İşçinin kendini dar bir tabanı temel alarak yeniden-üretmesi, iş - günü süresindeki «gerekli çalışma zamanının» kısalığını mümkün kılar. «Gerekli çalışma zamanı» süresini kısaltarak elde edilen artık - değer ise görece artık - değerdir. Dolayısıyla uluslararası sermaye Türkiyeli işçinin emek - gücünü kullandığında daha yüksek bir görece artık- değer elde edebilecektir. Türkiyeli işçi gibi başka birtakım periferik ülke işçilerinin mümkün kıldığı bu «daha yüksek görece artık - değer» oranını uluslararası sanayi sermayesi ya bu işçileri merkez ülkelere getirterek («göçmen işçi», «yabancı işçi» olarak) elde edecek, ya da bu «azgeliş-

miş» ülke topraklarına yerleşerek elde edecektir. Bu iki durumda da «azgelişmiş» ülkenin uluslar arası sermayenin birikim sürecindeki işlevi uluslararası görece artık - değer ortalama oranını yükseltmek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi «azgelişmiş» ülke işçisini kullanarak (yerinde ya da merkez ülkelere getirterek) bu görece artık - değer oranının yükseltilmesini mümkün kılan, ve sözünü etmiş olduğumuz bir etken daha var. O da, Batıdaki yeni birikim modelinin dayandığı teknolojinin, basitleşmiş ve tekrara dayanan, kalifikasyon gerektirmeyen, «uzmanlaşmış işe» gerek duyması. Böylece Batı teknolojisinin getirdiği, basit ve kalifikasyon gerektirmeyen iş, genellikle köy kökenli olan, sanayide çalışma geleneği olmayan, sınaî bir «mesleği» olmayan kalifikasyonsuz «azgelişmiş» ülke işçinin sınaî sermayenin döngüsünde kullanılabilmesini mümkün kılmıştır.

Ulusal ve uluslararası iki eksene göre tanımladığımız bu çifte süreçten sonra, EDÇ'in kuruluş tarihine ilişkin olarak sormuş olduğumuz sorulara, ilk elde, şu cevap verilebilir:

a) EDÇ kompleksi, uluslararası sermayenin, sınaî biçimde de ihraç edilebilir duruma geldiği, Türkiye'deki hür emek - gücünün, sınaî sermayeyle ilişkisi içinde ele alınabilir hale geldiği bir dönemde kurulmuştur.

b) Yine aynı sorulara daha genel ve teorik bir cevabın terimleri şöyle ifade edilebilir: **Sermayenin yeni birikim modelinin belirlediği yeni uluslararası işbölümünde «azgelişmişlik»le nitelenen ülkelere verilmiş olan işlev, genel kâr hadlerinin**

düşme eğilimine karşı, görece artık - değer ortalama (uluslararası) oranını yükselterek katılmalarıdır. «Periferik» ya da «azgelişmiş» ülkeler bu işlevi kendi ucretli emek - güçlerinin uluslararası sermaye tarafından sömürülmesine imkân tanıyarak yerine getirirler. Bu ülkelerin 1950-60, hattâ 70'lerden sonraki bağımlı ve görece sanayileşmeleri (temel sanayi dallarının da bu topraklar üzerinde kurulmasını dahil ederek) bu işlev çerçevesinde, uluslararası kapitalist işbölümünün yeni evrimi, yeni roller, uzmanlaşmalar dağıtımı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu ülkelerin merkez ülkelere doğru işçi ihraç etmelerinin de aynı işleve hizmet ettiği gözönünde tutularak ve aynı çerçeve içinde incelenmelidir.

c) Verilecek bir üçüncü cevap tipi, daha özgül bir soruya verilecek cevap tipidir: «EDÇ kompleksinin kuruluşu, uluslararası demir - çelik dalı tarihinin hangi dönemine, ve o dönemin hangi ihtiyaçlarına tekabül ettiği» sorusuna. Bu soruyu da, cevabını da III. Bölüm'de ele almak üzere erteliyoruz.

I.3.4. Devletin Rolü

Uluslararasılaşma sürecinin verdiğimiz bu nitelikleri gözönünde tutulduğunda, Cumhuriyet dönemi devlet iktisadî tedbirlerinin temelini oluşturan üretken sermaye (sınaî sermaye) oluşturma ve biriktirme iradesinin tarihî işlevi, Türkiye'yi uluslararası sermayenin yörüngesine oturtmuş olmak biçiminde karşımıza çıkar. Burada bir soru beliriyor. Peki Cumhuriyet'e kadar Osmanlılar uluslararası sermaye yörüngesinin dışında mı bulunuyorlar? Değil tabii ki. Türkiye devletinin Os-

manlılardan (uluslararası açıdan) farkı, dünya ekonomisine ticarî sermaye döngüsü (M.....M') aracılığıyla eklemleneceğine, sanayi sermayesinin döngüsü (Ü.....Ü') aracılığıyla eklemlenmesidir.[36] Bu eklemlenmeyle Türkiye'deki birikim tabanı genişleyecek, sermaye/ücretli - iş ilişkisi gelişecek ve uluslararası sermaye kendine ait birimleri yerleştirdiği, eski yerleşimlerinden alıp, başka bir coğrafî noktaya taşıdığı, bu sermayenin oluştuğu, yapılaştığı, yapısını bozup, başka bir yapıya geçtiği (restructuration) eksen içine Türkiye'yi de katabilecektir. Yani Steve Hymer'in sözleri Türkiye konusuna uygulandığında, şunlar söylenebilecektir: «Çokuluslu bir şirket, kâr stratejisini çizerken, bulutsuz bir günde, New York'daki bir gökdelenin tepesinden, kendi dünya çapındaki hareket alanına baktığında Türkiye'yi de görebilecektir.» Uzun dönem içinde ele alındığında, Türkiye devleti siyasî kadrosunun (ki bu, Kurtuluş Savaşı'nın siyasî ve askerî kadrosunu da içerir) Türkiye'yi dünya ekonomisinden çekip, özerk hale getirmeyi hiçbir zaman sorunsal olarak benimsememiş oldukları anlaşılır. Sorun Türkiye'nin dünya ekonomisine hangi yeni ögeler, hangi yeni halkalarla eklemleneceğini tesbit etmek olmuştur. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra eklemlenmenin yeni ögeleri, bir yandan Türkiye'nin kapitalist ülkelerle içinde bulunduğu güç dengesi ve pazarlığın belirleyici etkileri altında, öte yandan merkez ülkelerdeki yeni birikim modelinin gerekleri tarafından belirlenmiştir.

[36] (M....M') ve (Ü....Ü') gibi sermaye döngüleri hakkında açıklayıcı bilgi için bkz. III. Bölüm.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki tedbirlerin Türkiye'yi sınaî sermaye aracılığıyla dünya ekonomisine eklemlemeyi hazırlayan tedbirler olduğunu belirttik. Bunların bir kısmı artık - değeri mutlak biçimde artırmaya yöneliktir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında, seferberlik sorunları bahane edilerek alınan tedbirler: İş - günü süresi uzatılmış, haftalık tatil günü «gerektiğinde» kaldırılabilir duruma getirilmiş, varolan iş kanunu, kadın ve çocuklar konusunda uygulanmamış ve zorunlu çalışma yasal kılınmıştır. Bunun dışında 1923'den 1960'a kadar devletin iş konusunda getirdiği tedbir ve kanunlar mutlak ve görece artık - değerin artırılışına yöneliktir.[37]

Emek - gücünün fiyatını baskı tedbirleriyle düşük tutmanın yanısıra tarımda kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının görece muhafaza edilmesiyle sonuçlanan devlet tedbirleri de ucuz emek - gücü elde etmeyi amaçlamıştır. Otuzların devlet küçük - meta üreticisi ittifakıyla, buğday üretimi genişletilmiş, işçi sınıfının kendini kapitalizm- öncesi ürünler temelinde yeniden üretmeye devam etmesi sağlanarak, emek - gücü fiyatlarının düşük tutulması başarılmıştır.

Türkiye'de devlet, sınaî üretim çerçevesinde yaratılan artık - değere sahip çıkan ve biriktiren

[37] 1924 Anayasası sendikal örgütlenme hakkı getirmez.
1925'de Takrir'i Sükûn kanunu grev hakkını öngörmediği gibi meslekî ya da sendikal örgütlenmeyi de yasaklar.
1936 İş Kanunu grev ve sendikal örgüt hakkını yasaklar. Kadın ve çocuk emeğinin sömürüşüne hiçbir yasal sınır getirmez.
1938'de aile, ırk ya da sınıf temeline dayanan her türlü örgüt kurma yasaklanır.

ilk önemli ekonomik ajan olmuştur. Devletin bu faaliyeti de Türkiye'de sermaye birikimini sağlama, üretici güçleri geliştirme iradesi içinde yer alır. Bu iradeyle Türkiye'yi uluslararası sermayenin hareket ekseni içine sokma ifadesi birbirlerini dıştalayan gerçekler değil, tersine aynı gerçeğin değişik ifadeleridir.

II. Bölüm

EREĞLİ DEMİR ÇELİK KOMPLEKSİ'NDE PARASAL SERMAYENİN DÖNGÜSÜ

Bu ikinci bölümün içeriği açıklanmaya başlanmadan, birinci bölümün sonuçlarını hatırlatmak yararlı olacaktır.

EDÇ'in kurulduğu yıllar, uluslararası kapitalist işbölümü tarihinin yeni bir dönemine raslar. Artık Türkiye gibi «azgelişmişlik»le nitelenen bir ülkeden beklenen yalnızca:

- ucuz tarımsal ürün ihracıyla Batılı kapitalist ülkelerde emek - gücü fiyatlarını düşürmeye katılması,

- hammadde ihracıyla sabit sermaye değerini düşürebilmesi, böylelikle artık - değer oranının yükselmesine katkıda bulunması ve kapitalist ilişkiler içinde doğan ürünlere pazar oluşturması değildir.

EDÇ kurulduğunda üretim süreçleri ihraç edilebilir duruma gelmişlerdir. Yani sermayenin uluslararasılaşması yalnızca ticarî sermaye döngüsü sayesinde değil de (yani M - P - M şeklinde şemalaştırılabilen ve meta şeklindeki sermayenin yeniden meta şekline geçinceye kadar katettiği süreci ifade eden döngü) aynı zamanda sınaî sermaye, yani üretken sermaye döngüsü aracılığıyla da gerçekleşmektedir. **Artık Sermaye, üretimin dünya düzeyindeki eşitsiz koşullarını yerinde ve doğrudan değerlendirme ve bu eşitsizliklerden yararlanma eğilim ve imkânlarına sahiptir. Bu eşitsizlikleri, bulundukları coğrafî alanlar dahilinde yerinde sömürebilmesi, doğrudan doğruya değerlendirebilmesi, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin bugünkü temel niteliğini oluşturduğunu önce de belirtmiştik.**

Bu eğilimce belirlendiği tarihî dönemde sermaye, kâr maksimasyonu amacına göre çizilen hareketlerinin coğrafî alanını genişletmiş, ulusal çerçevelerden taşırmış, üretken sermaye ihraç edilebilir duruma geldiğinden, daha ucuz emek - güçleri yerinde sömürülebilir duruma gelmiştir.

EDÇ'in kuruluşu bu temel eğilimin sonuçlarından ya da meyvalarından biri olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak EDÇ'in kuruluş ve işleyişindeki «uluslararası» nitelikleri **«ucuz emek - gücünün yerinde sömürülmesi»** gerçeğine indirgemek

yanlış olacaktır. **Burada, göstermeye çalışacağımız, Ereğli Demir - Çelik kompleksinde kendini değerlendiren sermayenin her basamağındaki «uluslararası» nitelikler olacaktır.** Bu niteliklerin belirleyiciliği ortaya çıktığında sanayileşmeyle gelişmeyi eşdeğer olarak ifade eden, ekonomik bağımsızlığı temel sanayi dallarının gelişmesinde, devletleştirilmesinde arayan görüşler bu açıdan eleştirilecek, analiz edilecektir.

Birinci bölümün sonuçları kısmında EDÇ'in kuruluş tarihinin, uluslararasılaşma açısından taşıdığı anlamı belirttik. Burada ise uluslararasılaşma sürecinin işaretleri EDÇ'de kendini değerlendiren sermayenin bir döngüsünde ele alınacaktır. İlk elde sorun sermayenin bir döngüsünün anlamını açıklamak olacaktır.

Bilindiği gibi sermayenin üç varoluş biçimi vardır: **para şeklinde, meta şeklinde** ve **üretken şekilde.** Bunlar sermayenin kendini değerlendirme ya da birikim sırasında, birbiri ardınca aldığı işlevsel biçimlerdir. **Sermayenin bir biçimi terkedip, başka biçimlere girdikten sonra, yine aynı biçime girinceye kadar geçirdiği süreç bir döngüyü belirler (cycle).** Her sermaye biçiminin kendine özgü bir döngüsü vardır.

M - P - M' (yani meta - para - meta') meta şeklindeki sermayenin (yani ticarî sermayenin) döngüsünü belirler.

P - M - P' (yani para - meta - para') parasal sermayenin (malî sermaye) döngüsünü belirler. Bu döngünün özelliği kapitalist mantığı en açık şekliyle ortaya koyabilmesindedir: **Daha fazla** para getirsin diye para şeklinde yatırılan sermayenin hikâyesini anlatır.

Ü ... M'-P'-M...Ü üretken sermayenin (sanayi sermayesi) döngüsünü belirler. Uluslararasılaşmanın getirdiği özelliklerden biri de bu döngünün ayrı ayrı memleketlere bölünerek gerçekleşebilmesidir. Yani bir metanın üretimi tek bir ülkede gerçekleşip orada bitmeyebilir de, o üretim sürecini meydana getiren çeşitli üretim faaliyetleri, üretim aşamaları, ayrı ulusal sınırlar içinde gerçekleşebilir. Türkiye'de montaj sanayiinin gelişmesi terimleriyle özetlediğimiz gerçek, üretim sürecinin çeşitli ülke alanlarına bölünerek yapılmasının bir ifadesidir. Yarı - mamul hale getirilen ürünler ihraç edilip, üretim sürecine, bu yarı mamullerin montajı yapılarak, bir başka ülke sınırları içinde devam edilir.

Ereğli Demir - Çelik'deki uluslararası nitelikleri ararken seçeceğimiz sermaye döngüsü, kendini burada değerlendiren sermayenin **parasal döngüsü** olacaktır. Bu döngüyü üç önemli evreden oluşmuş sayabiliriz:

Birinci evre sırasında sermaye sahibi, meta pazarına «alıcı» olarak gelir. Parasını metaya dönüştürecek olan «satın alma» eyleminde bulunur: (P - M) Parasal sermayenin bu evresinde satın alınan metaya «üretici güçler» diyoruz. Parasal sermaye sahibi herhangi bir meta satın almayacaktır. Sermayesini çoğaltabilecek olan, yani değer yaratacak olan metalar satın alacaktır. Satın alınan üretici güçler: Üretim araçlarından (makina, bina v.b.) ve emek - gücünden oluşmaktadır.

İkinci evrede satın alınan bu metanın —yani üretici güçlerin— üretken tüketimine gidilir (Ü). Sermaye üretim sürecine girmiştir. Bu sürecin so-

nucunda, değeri, üretiminde kullanılan üretim faktörleri değerinden daha yüksek olan bir meta elde edilmiştir: (M') M'in değeri kendi üretimine katılan üretim güçlerinin değeriyle üretim süresince yaratılmış olan artık - değer miktarının toplamına eşittir: M' = (M+m)

Üçüncü evrede üretim araçlarının sahibi meta pazarına satıcı olarak geri döner, piyasaya sürdüğü metayı paraya dönüştürmeye çalışarak bu metaca içerilen artık - değerin gerçekleşmesine çalışır. O halde bu döngüyü şöyle şemalaştırmak mümkün:

$$P - M \begin{cases} Üa \\ \\ Eg \end{cases} \quad \ldots\ldots\ldots Ü \ldots\ldots Ü' \qquad M' - P'$$

Üa = Üretim araçları
Eg = Emek - gücü

II.1. Ereğli Demir - Çelik'de (EDÇ) Parasal Sermaye (Pe düzeyi)

Bu bölümde Ereğli'de kendini değerlendiren para şeklindeki sermaye, dönüşümünün her basamağında ele alınarak, «uluslararası» nitelikler analiz edilecektir. Üstlerinde durulacak olan basamaklar belirtilmiş olduğu gibi şunlardır:

$$P_E - M_E \begin{cases} Üa_E \\ \\ Eg_E \end{cases} \quad \ldots\ldots\ldots Ü_E \ldots\ldots Ü'_E \ldots\ldots M'_E - P'_E$$

E = Ereğli demir-çelik kompleksi

Sermayenin parasal döngüsünü seçmenin henüz sözünü etmemiş olduğumuz kavramsal bir avantajı daha var: Temel kapitalist ilişkiyi ortaya koyabiliyor bu döngü: Yani parasal sermayenin emek - gücünü satın alması gerçeğini belirtiyor: (P - Eg). Öyle ki P_E düzeyinde uluslararası niteliklerin varolabilmesi her şeyden önce E sermayenin bir üretim ilişkisi olarak uluslararasılaşmış olması koşuluna bağlı olarak beliriyor. Yani üretim araçlarından ayrılmış «serbest» emek-gücünün kendini piyasaya sürmemiş olduğu bir toplumsal formasyonda, (P - Eg) eyleminin gerçekleşmesi, Eg henüz kapitalist bir kategori olarak belirmemiş olduğu için imkânsız olarak karşımıza çıkıyor.

O halde burada bizi «uluslararası» nitelikler açısından ilgilendirecek olan Ereğli Demir - Çelik'in kurulmasını, yani planının, projesinin yapılmasını ve bunların gerçekleşmesini («**engineering**» faaliyetleri) [38] mümkün kılan, EDÇ'i işler hale getiren parasal sermaye kaynaklarının incelenmesidir.

[38] **Engineering**'i önce, üretimin kendinden özerk, üretici bünyenin kavranması, tanımlanması ve bu tanıma göre gerçekleştirilmesi, ifa edilmesi işlevi olarak açıklayabiliriz. Tanım genişletilmek istense şöyle ifade edilir: «Bir sermayeyi optimal üretken bir bütün haline getirmek amacıyla, teknik, bilimsel, ekonomik veri ve bilgilerin denetimini sağlayan, üretimin kendinden özerk, örgütlenme yöntem ve yapılarını içeren, üretken bünyenin tanımlanması, kavranması ve ifa edilmesi işlevine '**engineering**' denir.» (Bkz. Perrin et Roberts: L'engineering et la maitrise de l'accumulation du capital dans les pays en vole de developpement, IREP, Grenoble).

İlk elde ilgileneceğimiz bütün bu sürece ilk dürtüyü veren, süreci harekete geçiren «**primus motor**»**un** oluşumunu, yani imkânını getiren parasal kaynaklardır.

İkinci olarak eğileceğimiz bir para - sermaye döngüsünü tamamladıktan, EDÇ bir döngülük üretim sürecini bitirdikten sonra yeniden-üretimin hangi parasal kaynaklara dayanılarak karşılandığını incelemek olacaktır. Parasal sermayeyi Marx böyle iki ayrı açıdan ele alıyor; «Bireysel sermaye dönüşümünün (rotation du capital individuel) incelenmesi sırasında parasal sermaye iki görünümde belirdi:

Bir: Her bireysel sermaye bu biçimde sahneye girer ve sermaye sürecini başlatır. Bütün sürece dürtüyü veren 'primus motor' olarak belirir.

İki: Dönüşüm süresinin (période de rotation) uzunluğuna ve bu süreyi oluşturan iş süresiyle dolaşım süresinin birbirlerine oranla uzunluklarına göre, devamlılığı ve yenilenmesi gereken sermayenin değeri, harekete geçirdiği üretken sermayeye uygun olarak değişir, yani üretim sürecinin kesintiye uğramadan devam ettiği sürenin uzunluğu oranına göre değişir.» [39]

a) Bu kısımda parasal sermaye ilk açıdan, yani «**primus motor**» açısından ele alınacaktır.

Ereğli Demir - Çelik Kompleksi'nin planlamaya, kurmaya («**engineering**» hizmetlerini gerçekleştirmeye) yaramış olan parasal sermaye yabancı kredi ve borçlanmalardan oluşmuştur. Türk hükümetine EDÇ'in kurulması amacıyla AID tara-

[39] Karl Marx, **Le Capital** II. Cilt, II. Kitap, s. 10.

fından sağlanan kredi, bunun en önemli kısmını meydana getirir. Ancak, yakından bakıldığında bu kredilerin Türkiye hükümetinden çok, kompleksi planlayıp, boyutlarını tanımlayıp, gerçekleştirecek olan, kompleksi «anahtar elde» teslim edecek olan KOPPERS CORP. INC. in liderliğindeki konsorsiyuma (konsorsiyumun öteki şirketleri WESTİNGHOUSE ELECTRİC INT. CORP. ile BLOWKNOX'tur) verilmiş olduğu görülür. Bu konsorsiyum, bütün «**engineering**» işlemlerini, faaliyetlerini yüklenmiş, yani EDÇ'in projesini, planlarını yapmış ve EDÇ'i üretim kapasitesi olarak gerçekleştirmiş, kurmuştur. Gerçekleştirme işlemi içinde üretim araçlarını sağlama ve yerleştirme de yer almaktadır. Öyle ki bu 129 milyon dolarlık toplamın önemli bir kısmı Amerika'dan demir - çelik dalında üretim araçları satın almaya yaramıştır. AID kredisinin, ABD kökenli metanın satın alınabilmesine (bu meta üretim ve donatım aracı olabildiği gibi mühendislik - uzmanlık faaliyetleri şeklindeki hizmetleri de kapsar) yaramış olduğu görüşünü şu gerçekler destekler: Ereğli kompleksi için kredi pazarlıkları yapıldığı sırada Amerika'da bulunan Vehbi Koç'a, kompleksin yüzde yirmi beş oranda daha ucuz olarak kurulması önerilmiştir. Ancak, Vehbi Koç'a, AID kredilerinin, kompleksin Koppers liderliğindeki konsorsiyumca kurulması koşuluyla verileceği ifade edildiğinden ucuz öneri reddedilmiştir. Yani 129 milyon dolar yalnızca Koppers konsorsiyumunca kurulacak kompleksin finansmanına yarayabileceğinden Türkiye, Koppers'in istediği her türlü bedeli ödeme durumunda bulunmuştur. Burada Stephen HYMER'in sözlerini hatırlatmak yararlı

olacaktır: «Büyük tekelci firmalar tarafından yapılan dolaysız yabancı yatırımlar, dünya çapında krediler elde edebilme mekanizmasının temelidir.»

Ereğli kompleksi toplumsal sermayesine katılma payları şöyle gözükmektedir:

ABD konsorsiyumunun payı (Koppers Co., Blow Knox, Westinghouse)	yüzde 28
Chase International	yüzde 9
Özel sektör	yüzde 12
Türkiye devleti'nin	yüzde 51

Yerli sermaye sahipleri ise şunlardır:

Karabük demir - çelik fabrikaları	12 milyon dolar
Sümerbank	»
İş Bankası	
Ankara Ticaret Odası	

Kompleksin idare heyetinin dokuz koltuğu şöyle dağıtılmıştır:

Koppers	3 koltuk
İş Bankası	1
Ankara Ticaret Odası	1
Vehbi Koç	1
Karabük demir-çelik fabrikaları	1
Sümerbank	1

Vehbi Koç'un toplumsal sermayesine katılmadığı bir üretim biriminin idare heyetinde 9 koltukdan birini işgal etmekte olması gözden kaçmamaktadır.

b) «Primus Motor» sermayenin dışında «**genişlemiş yeniden-üretime**» yarayacak olan sermayeden söz etmek gerekecektir.

1968, 69 ve 72 yıllarında kompleksin büyütülmesi faaliyetlerine girişilmiştir. Ek tesisler, yeni tesisler Ereğli Demir-Çelik kompleksi çerçevesinde biriken sermayeyi temel alarak finanse edilememişler, bir başka coğrafî mekânda başka ulusal çerçevelerde birikmiş sermayeyi kaynak alarak gerçekleşebilmişlerdir. Burada «başka bir yer» derken kastedilen başka bir sanayi dalı olabileceği gibi başka bir ulusal toplumsal ekonomik ve sosyal yapıdır. Nitekim EDÇ kompleksine eklenen yeni tesisler incelendiğinde ortaya çıkan başlıca sonuç bunların başka yerde birikmiş bir sermayenin transfer edilmesiyle inşa edildikleridir. Yeni tesis projeleri ve inşaatlarının finansmanını sağlayan merciler şunlardır:

1968'de AID	14.200.000 Frank
1969'da AID	12.500.000

ve sintering tesisleri için Fransız kredileri

1969'da ikinci oksijenli çelikhane için Fransız kredileri	6.211.000 frank
1972'de yine ikinci oksijenli çelikhane için Fransız kredileri	4.833.000 frank

1972'de büyük genişleme projesi için krediler

AID	40.000.000 frank
BIRD	76.000.000 frank
Export Import Bank	25.405.300 frank
First National City Bank of New York	25.405.300 frank[40]

Bu kredilerin elde edilebilmesi içinse bu kez EDÇ idarecileri yeni tesislerin **«engineering»** fa-

[40] Kaynak: Ereğli Demir Çelik Fabrikaları TAŞ'nin 1970, 71, 72 yılları faaliyet raporları.

aliyetlerini, programın tanımlanmasını ve fizibilite raporlarının yapımını «US Steel Engineers and Consultant»a yaptırmışlardır.

c) P_E düzeyindeki sonuçları şöyle özetlemek mümkün:

• Ereğli demir-çelik kompleksinin kurulmasını mümkün kılan parasal sermaye aslında «uluslararası» bir kaynaktan gelmektedir. Ereğli kompleksi Türkiye dışında oluşmuş ve birikmiş bir sermayenin temelinde kurulmuştur. İlerde de görüleceği gibi bu birikimin yoğunlaşma ve merkezîleşme (yani tekelleşme) düzeyinin getirdiği teknoloji ve üretim araçlarının gelişim düzeyi, Türkiye'deki ortalama tekelleşme düzeyiyle kıyaslanamayacak derecede yüksektir. Yani Türkiye'deki üretici güçlerin öz gelişme düzeyi, iç sermayenin tekelleşme derecesi ele alındığında, bu gelişme düzeyinin tekelleşme derecesinin Ereğli kompleksinde olduğu gibi yoğun ve merkezîleşmiş, teknoloji düzeyi yüksek bir üretim kapasitesini doğuramayacağı, böyle bir kapasiteyi yaratamayacağı besbellidir.

• Ereğli demir-çelik kompleksinin kurulmasını sağlayan para biçimindeki sermaye, Türkiye devleti tarafından aktarılmaktadır. Yabancı sermayeyle muhatap olan devlettir. Krediler Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası'na yatırılmakta, oradan dağıtılmaktadır.

• Önemli bir yoğunlaşma, merkezîleşme derecesine sahip yabancı sermayeye ortak olacak iç sermaye de, Türkiye sınırları içinde tekelci sermayenin temsilcileri olacaktır; İş Bankası ve Devlet sermayesi.

Kompleks bir kere kurulduktan ve işlemeye başladıktan sonra, Türkiye buna benzer bir kompleksi, yabancı yardımı ve dışarıya bağımlılık olmaksızın inşa etme durumuna gelmiş midir? İncelemede şu ana kadar vardığımız yerde, yeni ek tesislerin de tamamen yabancılar tarafından ve yine yabancı kredilerine dayanılarak gerçekleştirildiğini görmüş bulunuyoruz.

II.2. P — M Düzeyi. Para Sermayesinin Üretici Güçleri Satın Alması

Belirtilmiş olduğu gibi üretici güçleri oluşturan **üretim araçları**, yani üretimi mümkün kılan makina, araç gereç ve binalar, hammaddeler **emek-gücü** (ya da işgücü) yani işçinin çalışma saatleri boyunca kapitaliste kiraladığı üretim gücüdür.

Parasal sermayenin, Ereğli demir-çelik çerçevesinde bu güçleri satın alma işlemini ayrı ayrı inceleyeceğiz.

II.2.1. P — Üa Düzeyi. Parasal Sermayenin Üretim Araçlarını Satın Alması

Burada sorunsalımız, parasal sermayeyi pazarda meta şeklinde karşılayan üretim araçlarının elde edilip, EDÇ'i oluşturmalarını incelemek olacaktır.[41] Üretim araçlarının niteliği, üretim ve

[41] «Üretim araçlarının kendileri de onları üretmeyen ama kendi belirgin üretim süreci için satın alan, her türlü meta üreticisinin karşısına meta olarak çıkarlar» (...) «P—Üa eylemi tamamlanır tamamlanmaz (Üa) metaları meta olmaktan çıkarlar ve sınai sermayenin üretken işlevine sahip, varoluş biçimlerinden biri haline gelirler: Üretken sermaye haline». Bkz. K. Marx, **Le Capital**, II. Cilt, II. Kitap, s. 102.

iş sürecini belirleyeceği gibi, bu üretim biriminin vereceği ürün-meta'nın da niteliklerini belirleyecektir. Bunun dışında bu üretim araçlarının hangi biçimlerde EDÇ'e vardığını incelemek de ilginç olacaktır.

Üretim araçlarını ise iki açıdan ele almak mümkün:

a) İçerdikleri değerin tümünü, üretimine yaradıkları maddelere aktarmış olduklarında (ya da artık eski makinaların kullanılmasına izin vermeyen yeni bir teknolojiye geçildiğinde) yenilenmesi gereken donatım maddeleri ve üretim araçları. Bunlara **sabit sermaye** denebilir.

b) Üretim sürecinin «girdi»lerini oluşturan, ve sürecin çeşitli evrelerinde tükendikleri için yenilenmeleri gereken üretim araçları-hammaddeler v.b. Bunlara **değişken sermaye** de denir.

a) P — Sabit Üretim Araçları

AID'nin Türkiye'ye EDÇ için verdiği kredinin koşullarına göz atıldığında, Amerika'nın, bu konuda Türkiye'ye üretim aracı satma tekelini elinde tuttuğu görülür. Bu tekel üretim aracı satışından başka, bu araçların taşınmasını da içerir. AID'yle Türkiye hükümeti arasında EDÇ'ye kredi vermek amacıyla yapılan antlaşmanın maddelerinin incelenmesi bu gerçeği kanıtlayacaktır.

«**Madde 200**

Tedarik

Bölüm 200.1. Amerika Birleşik Devletlerinden Tedarik. AID'ce yazılı olarak aksi kabul edilmiş olmadıkça, Krediden yapılacak para ıtaları, münhasıran, proje için, hem kaynak, hem

menşe itibariyle Amerika Birleşik Devletleri'nden sağlanacak mal ve —deniz ulaştırması ile deniz sigortası da dahil olmak üzere— hizmetlerin tedarikini finanse etmek için kullanılacaktır.

Bölüm 200. 3. Mal ve Hizmetler. AID'ce aksi yazılı olarak kabul edilmiş olmadıkça, Proje için tedarik edilip de Krediden finanse edilmeyen mal ve hizmetler kaynak ve menşe itibariyle, bu gibi mal ve hizmetlerin sipariş edildikleri tarihte yürürlükte bulunan AID Coğrafî Kod Kitabının 935 No.lu Kodunda yazılı olan memleketlere ait olacaktır. AID'ce yazılı olarak aksi kabul edilmiş olmadıkça Kredi tahtında finanse edilen mal ve hizmetleri hiçbiri, kullanılma tarihinde listede gösterilmemiş herhangi bir memleketle ilgili yahut o memleketçe finanse edilen herhangi bir dış yardım projesi veya faaliyetini geliştirmek maksadıyla veya bunlara yardım için kullanılmayacaktır.

Bölüm 200. 7. Sevk ve Sigorta İşleri

b) Amerika Birleşik Devletleri'nden tedarik ve krediden finanse edilen ve deniz taşıtlarıyla nakledilecek olan bilcümle malın brüt tonajının en az yüzde ellisi (% 50) özel teşebbüse ait Amerikan bandıralı ticaret gemileriyle taşınacaktır.

d) Şirket, Amerikan Birleşik Devletleri'nden tedarik ve Krediden finanse edilen bilcümle mala, proje için kullanma mahalline sevklerine müteferri rizikolara karşı sigorta edecek veya ettirecektir. Bu sigorta sıhhatli ticarî teamüllere uygun şartlar dairesinde yapılacak, malın tam değerini kapsayacak ve bu malın finanse edildiği para ile

ödenecektir. Bu sigorta gereğince şirketce alınan herhangi tazminat, sigortaların malda maddî hasar veya zayiat husule geldiğinde tamir veya yenileme için kullanılacak veya bu malın tamir veya yenilenmesi için şirketin yapacağı masrafların karşılanması için kullanılacaktır. Bu gibi bilcümle yenilemeler, Amerika Birleşik Devletleri kaynak ve menşeli olacak ve sair hususlarda işbu Anlaşma hükümlerine tabi bulunacaktır.»[42]

Görüldüğü gibi AID kredileri, son analizde Türkiye'ye, ABD'den, üretim aracı biçimi altında, mal satın almasına, yani ABD'ye pazar olmasına imkân sağlamıştır. Burada işaret edilmesi gereken gerçek, üretim araçlarının yalnızca yabancı kökenli oldukları, uluslararası kaynaklara dayandıkları değil, ama sözkonusu uluslararası örgütün, AID'nin, ABD denetiminde işlediğidir. **Buna uluslararasılaşma sürecinde ABD'nin hegemonyasının bir işareti olarak bakmak gerekmektedir.**

AID kredisi biçimiyle gelen parasal sermaye, yalnızca, ABD kökenli metaca (burada üretim ve donatım araçlarıyla, mühendislik ve «**engineering**» faaliyetleri) içerilen değerin gerçekleşmesini sağlamakla kalmıyor, sigorta ve taşıma şirketlerindeki sermayenin de kendini değerlendirmesini mümkün kılıyor.

Bunun dışında, kredi maddeleri, Ereğli kompleksinde gerçekleştirilen her türlü faaliyet hakkında sürekli bilgi verilmesi koşulunu getirerek, AID'ye önemli bir denetleme imkânı sağlıyor. Örneğin bu maddeler projede hiçbir değişikliğin

[42] 16 Temmuz 1968 tarihli **Resmî Gazete.**

AID'nin onayı olmadan gerçekleştirilemeyeceğini ekliyor.

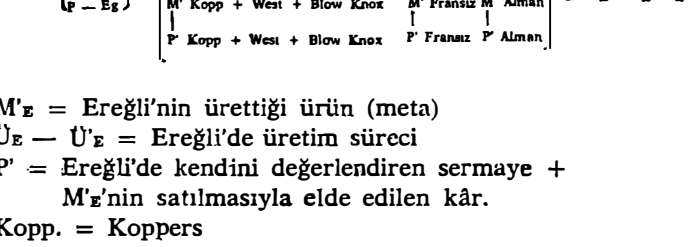
Koppers Co. Inc'in EDÇ'in kuruluşundaki katkısına gelince; Koppers'ın sonradan EDÇ'de önemli bir katılma payına sahip olacağını gözden ırak tutmamak gerek. EDÇ'in toplam sermayesinde yüzde 28 oranında bir paya sahip olabilmek için Koppers yalnızca «aynî» ödemeler yapmıştır. Yani bu paya sahip olmak için parasal biçimde sermayeye katkıda bulunmamıştır. Ancak EDÇ'i Türkiye'ye «anahtar elde» teslim eden kuruluş Koppers'in kendisidir. EDÇ'in kuruluşu faaliyetlerinde Koppers'ın hizmetleri şöyle yelpazelenebilir.

- 1958 yılında EDÇ'in kuruluş ön-incelemeleriyle projesini yapmakla görevlidir.
- Kuruluş kararı alındıktan sonra Koppers liderliğindeki şirketler EDÇ'in kuruluşu için plan, proje, mühendislik hizmetlerini ve proje icrasını gerçekleştirmişlerdir.
- Proje icra edilişi sırasında kullanılan, yani EDÇ'i meydana getiren üretim araçlarını, donatımı sağlamışlardır.
- Çalışma ve icra işlemleri faaliyetleri Koppers ve konsorsiyumun denetimi altında gerçekleşmiştir.
- Bu sırada kurulan «Türk Koppers», bazı «engineering» ve mühendislik görevlerini yüklenmiştir.

Bu görevler sırasında Türkiye hükümeti tarafından Koppers'a yalnızca on proje ve etüdler için 80.800 dolar ödenmiştir. Yerine getirdiği tüm görevlerin değeri ise 12.000.000 TL. olarak he-

saplanmış, bunların karşılığında şirkete EDÇ sermayesinde yüzde 28 oranında bir hisse verildiği gibi, Erdemir yönetim kurulunun 9 koltuğundan 3'ünü Koppers'ın dolduracağı kabul edilmiştir.

Proje, mühendislik hizmetleri ve demir-çelik fabrikası inşa etme biçiminde meta üreten Koppers ve öbür firmalar EDÇ'i kurarken kendi metalarını değerlendirmiş, satmış oldular. Bu değerlendirme (satış) EDÇ'de kendini değerlendiren parasal sermaye döngüsünün içinden geçerek mümkün olmuştur. Koppers, Westinghouse gibi firmalarda da kendini değerlendirmekte olan parasal sermaye birimleri sözkonusudur. Bu parasal sermayeler, kendi döngüleri sırasında EDÇ döngüsü içinden geçerek kendi meta-sermayelerini değerlendirmişlerdir. EDÇ'in donatımını, ilerki yıllarda Alman ve Fransız şirketlerince de karşılandığını hesaba katarak (ek tesisler için) parasal sermaye döngülerinin kesişmesini şöyle şemalaştırabiliriz.

M'_E = Ereğli'nin ürettiği ürün (meta)
$Ü_E$ — $Ü'_E$ = Ereğli'de üretim süreci
P' = Ereğli'de kendini değerlendiren sermaye + M'_E'nin satılmasıyla elde edilen kâr.
Kopp. = Koppers
West = Westinghouse
Blow Knox = Blow Knox

E = Ereğli
P_E = Ereğli parasal sermayesi
M_E = Ereğli üretken sermayesi

O halde (P_E - Üa) düzeyinde, yani EDÇ'in sabit sermaye satın alması düzeyinde, uluslararası nitelikler açısından çıkaracağımız sonuçlar:

a) Yalnızca EDÇ'i meydana getirén üretim araçlarıyla, donatım maddelerinin, mühendislik hizmetlerinin çeşitli yabancı kaynaklardan gelmesiyle özetlenmeyecektir.

b) Sermaye birimlerinin ulusal çerçeveler dahilinde değil de, dünyayı kendilerine alan yaparak döngülerini tamamladıklarına EDÇ iyi örnekler vermektedir. Sermaye, kendini değerlendirme döngüsü içindeyken, öteki sermaye döngülerinin içinden geçer ve bu sermaye döngülerine raslamak için kendi kaynaklandığı ulusal sınırların dışına taşıp, başka ülkelerde kendini değerlendiren sermaye döngüleri içinden geçer. Ereğli kompleksinde kendini değerlendiren sermaye, Koppers'in üretim aracı, mühendislik hizmetleri şeklinde sattığı metanın üretici güce dönüşmesine, üretken sermayeye dönüşmesine alan oluşturmuştur.

c) Koppers ve konsorsiyumun öteki şirketlerince çizilen, icra edilen ve «anahtar elde» teslim edilen bu üretim kapasitesi, uluslararası üretim, çalışma ve iş standartları, normlar ritmler ve üretim teknolojisi getirdiği gibi, üretilecek ürünün (metanın) da standart niteliklerini yanı sıra taşımıştır.

Ancak taşınan teknoloji hakkında bir soru sormak gerekli. Son yıllarda iktisat literatüründe,

«azgelişmiş» ülkelere yapılan üretken yatırımlara ilişkin, oldukça sık kullanılan bir terim var: **teknoloji transferi.** Bu terimlerin altında yatan görüş «azgelişmiş»liği teknolojik düzeyin düşüklüğüyle tanımladığı için, sanayileşmiş ülkeler tarafından yapılan üretken yatırımlara, «gelişme» yolunda atılan adımlar olarak bakmaya zorluyor. Oysa teknoloji transferi kelimelerini sözlük anlamlarında alsak, yapılan yeni yatırımlarla ülke genel teknoloji düzeyinin yükseldiği, ülkenin, kurulan yeni üretim birimini aynı teknolojik düzeyde yeniden ve özerk olarak kurabilme imkânını oluşturduğu sonucuna varmak zorunda kalırız. Oysa örneğin EDÇ konusunda Türkiye'nin böyle bir imkânı elde etme yolunda olmadığı kolaylıkla kanıtlanabilir. Örneğin 1959'da EDÇ'ce kurulması kararlaştırılan ek tesisler için Türkiye sınırları içinde birikmiş bir bilgi ve deneye başvurulmadığı gibi üretim ve donatım araçları EDÇ'in kuruluşunda da olduğu gibi, ithal edilmiştir.[43] EDÇ'de gerçekleştirilen mühendislik ve fabrika kurma faaliyetlerinden ve daha sonra burada gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinden Türkiyeli mercilerce dersler, veriler çıkarıldığı, bu verilerin sistematize edildiği ve sentezinin yapıldığı hakkında herhangi bir bilgiye raslamış de-

[43] Küçük çapta bazı faaliyetlerin Türkiye sınırları içinde yeniden üretildiklerini ileri sürmek, bazı belgelerden yola çıkarak mümkün: Örneğin 1959 yılı Erdemir faaliyet raporunda bazı yedek parçaların ve yeni tesislerle ilgili bazı donatım mamullerinin EDÇ kompleksi tarafından üretimine geçildiği okunur. Bunların arasında: Yeni mamül anbar hollerinin çelik konstrüksiyonu; iki adet 10'ar tonluk köprü vinci çelik konstrüksiyonu gibi tali inşaatlar yer alır.

ğiliz. Kaldı ki, bu tür faliyetlere deney olarak bakıp bunlardan çıkarılan veri ve sentezlerin sistematize edilmesiyle elde edilebilecek teorik bilgi, aynı üretim biriminin Türkiye tarafından ve uluslararası rekabete karşı koyabilecek şekilde ve uluslararası rekabet standartlarına uygun olarak kurulabileceği anlamına gelmez. Teorik ve teknik **bilgi** bu konuda yeterli olmaktan uzaktır.

Kısacası «teknoloji transferi» gibi ideolojik yükü önemli ve varsayımlarını paylaşmadığımız terimler yerine «üretim kapasitesi transferinden» söz etmek tercih edilecektir.

b) P_E — Üa (Üa = değişken sermaye, yani hammaddeler):

Değişken üretim araçları olarak demir-çelik üretim sürecinde «girdi» olarak kullanılan hammaddelerden söz edilecektir.

i. Bilindiği gibi demir-çelik dalının temel hammaddesi **demir cevheridir.** EDÇ kompleksi uzunca bir süre yalnızca Karadeniz bölgesinde elde edilen demir cevheriyle beslendi. Zonguldak yöresinde demir madeninin 1936 yılında keşfedildiğini ve devlet tarafından işletildiğini daha önce belirtmiştik. Buradan elde edilen cevherin demir oranı yüzde 60 ile yüzde 65 arasında değişir. Oysa bu oran 1960 yıllarından başlayarak uluslararası rekabet koşullarının demir cevheri konusunda tesbit ettiği asgari standart oranıdır. Yani bu oranın altında demir içeren cevher madenlerine yatırım yapılmamakta, bu oranın altında demir içeren madenlerde kendini değerlendirmekte olan sermaye buralardan kurtulmaya çalışmaktadır. Örneğin, sermaye ünlü Lorraine madenlerini ya-

vaşça terketmekte, Lorraine yöresi demir-çelik sanayiinin sonu onbinlerce işçiyi çalışma imkânlarından yoksun bırakmakla tehdit etmektedir. Uluslararası kaynakların EDÇ'i finanse ederken uluslararası standartlara son derece uygun Zonguldak demir madeninin yakınlığını da kârlılık hesaplarına kattıklarını ileri sürmek herhalde pek yanlış olmayacaktır.

Zonguldak ve yöresinden elde edilen demir cevheri 1969'a kadar EDÇ'in ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli görülmüştür.[44] Oysa 1970'den bu yana önemli oranda ithal demir cevheriyle beslenmeye başlamıştır Ereğli kompleksi. Bu oran hızla gelişmiş ve demir ithali Türkiye toplam ithalâtının hatırı sayılır bir kısmını oluşturmaya başlamıştır. EDÇ fabrikalarının yıllık faaliyet raporlarında bu anî ithalat politikası değişiminin gerekçelerini bulmak imkânsız. Yalnızca yüksek fırının azamî kapasitesinde kullanılabilmesi için demir ithal edildiğinden söz ediliyor. Bu demirin niye iç kaynaklarca sağlanamadığı hakkında bilgi verilmiyor.

1969 yılında EDÇ'i besleyecek demir cevherinin ithal cevherden oluşacağı kararını, 1933'de Türkiye çapında bir demir piyasası darlığı, demir

[44] Zonguldak yöresi demir yataklarının zenginliğini 1955 yılının Birleşmiş Milletler yayınları şöyle ayrıntılar:

A yatağı	29.000	milyar ton
B yatağı	3.000	» »
C plaseri	4.000	» »
Purunscer	300	»
Dumluca	80	» »
Güneş	1.000	» »

bulma zorluğu, demirin kıtlığı izlemiştir. 1973'ü izleyen yıllara da yayılan bu kıtlık hakkında basında önemli spekülasyonları kanıtlayacak bilgiler verilmiştir.[45] 1973'ün yapay ya da doğal demir kıtlığından söz ederken EDÇ yıllık faaliyet raporu demir fiyatlarının şiddetle yükselmesi nedeniyle kompleksin üretim hacminin düşürüldüğünü belirtmektedir.

EDÇ'nin yıllara göre demir cevherleri kaynakları
(milyon TL. olarak)

	yıllık ithal demir cevheri	yıllık iç kaynaklardan elde edilen demir cevheri	toplam
1967	35.9	73.4	109.3
1968	49.4	77.3	126.7
1969	83.3	107.7	191.2
1970	166.7	118.0	284.7
1971	441.7	171.0	612.7
1972	591.2	207.5	799.4

Görüldüğü gibi, 1967 yılında EDÇ iç kaynaklardan elde ettiği demir değerinin yarısı kadar ithal demirle beslenirken, 1972'de bu oran tersine dönüşmekte, ithal cevher değeri yerli cevherinkini üç kat aşmaktadır.

Bu ithal cevher başlıca Brezilya'dan gelmektedir. 11 Mart 1974 tarihli **Cumhuriyet** gazetesine bakılırsa bu cevheri taşıyan şilepler Yunanlı armatör Onasis'e aittir.

[45] Doğan Avcıoğlu Vehbi Koç'a ait olan ve AID kredilerince kurulmuş Demir Export Şirketinin bizzat Ereğli demir-çelik kompleksine demir satmak üzere kurulduğunu ileri sürer. (Bkz. D. Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Yayınevi.)

O halde Ereğli'yi besleyen demir konusunda uluslararası nitelikleri şöyle sıralamak mümkün:

a) Uluslararası demir cevheri standartlarına uygun oranda (% 60 - 65) demir içeren Zonguldak madenlerine yakınlık.

b) EDÇ'in ithal demir cevheriyle de beslenmesi. Bu ithalatın «azgelişmiş» diye bilinen bir ülkeden kaynaklanması daha da ilginç. Demir cevherini Brezilya'dan alıp Türkiye'ye ulaştıracak olan sermaye bu ülkedeki maden kaynaklarını işleten uluslararası nitelikli sermayedir.

c) Demir cevherini Brezilya'dan Türkiye'ye kadar maddî anlamda taşıyacak olan sermaye, Onasis'in sermayesi, uluslararası tekelci sermayenin belli başlı temsilcilerindendir.

ii. Kok kömürü: Daha önce 1929 yılında Ereğli yöresinde keşfedilen kömür madenlerine değinmiştik. EDÇ kömür ihtiyaçlarını buradan gidermektedir. Ancak, kömür yataklarıyla EDÇ'in aynı yörede olmalarına karşın EDÇ faaliyet raporları bazı kömür taşıma zorluklarına değinirler. Yine bu faaliyet raporları bu kömürün kül oranının düşük olduğunu, dolayısıyla ihtiyaçlarına uygun olduğunu belirtirler. (Ereğli-Zonguldak yöresi kömürünün kül oranı yüzde 11 ile 12 arasında değişir.)

EDÇ'de girdi olarak kullanılan kömür hacminin yıllık evrimi: (ton olarak)

1966	*1967*	*1968*	*1969*	*1970*
614.000	688.000	786.000	725.000	758.000

Bu kömürü kok haline getirme faaliyeti EDÇ fabrikalarında yapılır. (ton olarak)

1968	*1969*	*1970*	*1971*	*1972*
497.732	491.071	521.396	437.000	511.000

1969 yılının Ereğli kompleksine getirdiği kok darlığı Karabük demir-çelik işletmelerinden kok kömürü satın alınarak giderilir. 1970'de yerleştirilen direkt redüksüyon sistemiyle (fuel-oil sayesinde) kompleks kendi kok ihtiyacını karşılayacak üretimde bulunmaya başlar.

iii. Kireç: EDÇ'in kireç ihtiyacını karşılama yöntem ve kaynakları hakkında verilerimiz hayli sınırlıdır. 25.12.1964 sayılı **Yön** dergisi, komplekse kireç satma hakkını açılan ihale sonucunda elde etmiş olan Fevzi Türkeş-Sezai Akkaya'ya ait şirketin kireç satma ve kuyu işletme ruhsatına sahip olmadıklarına değinir. **Yön** şunları ekler; Sezai Akkaya, Fevzi Türkeş ihale sorumlusu Salih Muzaffer Kuyas'ın dostlarıdır.

iiii. Hurda demir de demir - çelik sanayiine girdi oluşturur. Hurda demir EDÇ'in 1970 yılında tükettiği hammadde hacmının yüzde 28' ine yakın bir oranını, 1972'deyse yüzde 9'unu oluşturur.

Bu kısımda sermayenin uluslararasılaşması açısından ele alınabilecek işaretleri şöyle **özetlemek** mümkün:

- Temel girdi olan Zonguldak/Divriği demir cevherinin içerdiği demir oranının dünya rekabet standartlarına uygunluğu.

• Kompleksin kömür madenine yakın bir coğrafî konum içinde kurulabilmesi yine uluslararası rekabet normlarına, bu dalın ortalama kârlılık oranına uygun olma şanslarını artırması.

Bunlar uluslararasılaşma sürecinde sorunun yalnızca meta ve para dolaşım alanlarının uluslararasılaşması olmadığını, bu sürecin bir coğrafî sorundan öte, üretim koşullarının dünya çapında bir standardizasyonunu, homojenleşmesini içerdiğini belirten işaretleridir.

Bunun yanı sıra, Ereğli Demir-Çelik kompleksinde tüketilen hammaddeler arasında Brezilya'dan ithal edilen girdiler de olması, bu hammaddelerin taşınmasında kendini değerlendiren sermayenin özünde uluslararası nitelikte olması.

• Örneğin Brezilya'dan gelen demirin Onasis'e ait şileplerde taşınması **dolaşım düzeyindeki uluslararasılaşmanın işaretleridir.**

II.2.2. P — Eg Düzeyi. Emek - Gücünün Satın Alınması

a) P — Eg eyleminin özel önemine birkaç noktada yaklaşmak mümkün:

Sermaye döngüsünün bu anı, serbest emekgücü sahibiyle üretim araçları sahibini **karşı** karşıya getiren andır. Bu **an** sermayenin toplumsal **ilişkisi** olarak en açıkça belirdiği andır.

«P — Eg, parasal sermayenin üretken sermayeye dönüştüğü tipik andır; üretim para şeklinde ileriye sürülmüş olan değerin kapitale yani artık-değer üreten değere dönüşmesinin temel

koşuludur. P — Üa ise yalnızca P — Eg eylemiyle satın alınan emek yığınının gerçekleşmesi için gereklidir.»[46]

P — Eg düzeyindeki kapitalist üretim ilişkisini Marx şöyle tanımlar:

«O halde kapitalist ile ücretli işçi arasında sınıfsal ilişki vardır, bu ilişki, birbirleriyle P — Eg eyleminde (işçi tarafından bakıldığında, eylem Eg — P biçimindedir) karşı karşıya geldikleri andan beri varsayılmıştır. Burada sözkonusu olan bir alım-satım işlemidir, parasal bir ilişkidir, ancak bu ilişkinin varolabilmesi için, alıcının bir kapitalist, satıcının ücretli işçi olması gereklidir. Bu ilişki emek-gücünün fiilileşmesi imkânlarının —yani emek-gücünü yeniden üretme araçlarıyla, üretim araçlarının— emek-gücü sahibinden ayrı olmasının sonucudur. Bu ayrım P—Eg eylemi gerçekleşmekte olduğu andan beri vardır.»[47]

b) P — Eg işlemine, kapitalist üretim ilişkisinin somutlaştığı eylem olarak yaklaşıldığında, üretim araçlarından ayrılmış ve kendi emek-gücünden başka üretim aracına sahip olmayan özgür kişi olarak pazardaki varlığı, bu ilişkinin önvaroluş koşulu olarak belirir. O halde, sermayenin uluslararasılaşabilmesi, yani düşen kâr hadlerine karşı mücadelesinde dünya düzeyindeki farklı ve eşitsiz üretim koşullarını mahallerinde değerlendirebilmesi, emekçi/üretim araçları ayrımının dünya çapında, kısmen de olsa, gerçekleşmekte olduğunu ifade eder. Uluslararası sermaye Türkiye'yi bu alana sokabilmişse, demek ki

[46], [47], [48] Karl Marx, **Le Capital**, Cilt II, I. Kitap, s. 31-34.

bu ayrım Türkiye'de de gerçekleşmiş bulunmakta, üretim araçlarından yoksun, serbest emek-gücü pazara sürülmüş bulunmaktadır. «Kapitalist ilişki kendini üretim sürecinde gösterebiliyorsa, bunun nedeni bu ilişkinin alıcıyla satıcıyı sınıf ayrılıkları ve ekonomik koşullarının temel farklılığı içinde karşı karşıya getiren dolaşım sürecinde zaten kendi başına varolmakta olmasıdır.»[48]

Serbest emek-gücünün Türkiye'de belirmesinde ve toplumsal üretim ilişkisi olarak sermayenin oluşması ve birikmesinde ticarî sermayeyle devletin oynadığı önemli rolü burada bir kez daha hatırlatmak gerek.

c) Çokuluslu niteliğe sahip bir parasal sermayenin yöresel ve ulusal emek-gücünü gelip satın alması, uluslararasılaşma sürecinin ana görünümüdür. Ereğli kompleksi örneği dünya çapında geçerliliği olan geniş ve önemli bir sürecin içinde ele alınmalıdır. Bu örneğe en büyük 500 ABD şirketinin yalnızca 15 milyon Amerikan işçisinin emeğini kullanmalarına karşın, Amerika dışı her türlü ülkenin 12 ile 13 milyon arasında işçi kullanmakta oldukları gerçeği açısından yaklaşılmalıdır. Bu çerçeveyi oluşturan yalnızca ABD'nin başka ülke işçisini kullanması değildir. Örneğin Fransız Saint-Gobain/Pont-à Mousson firmasının 300.000 işçiyi kapsayan P—Eg işlemi içinde yalnızca 180.000 kişinin emek-gücü Fransa sınırları içinde gerçekleşen bir P — Eg işlemini temsil eder.

P — Eg işleminin uluslararasılaşması, dünya çapına dağılması, sermayenin gereği olarak gerçekleşmektedir. Sermaye bir üretim ilişkisi olarak

ancak artık-değer elde ettiği tabanı (ve bu artık-değerin «gerçekleşme» tabanını) genişletme güdüsünde yaygınlaşır. Bu güdü kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının, sermayenin ihtiyaçlarına uygun olarak bozulmasını ya da muhafaza edilmesini getirir.

d) Burada bir an durup çokuluslu bir parasal sermayeninin Ereğli'de 5000 kişilik bir emek - gücünü satın alma biçimini inceleyelim:

Ereğli kompleksinde ücretli personel sayısının yıllara göre evrimi

	1968	1969	1970	1971	1972
Devamlı personel		3822	3886	4091	4532
Saat ücreti alan personel		2669	2718	2929	3210
Aylık ücret alan personel		1159	1167	1167	1522
Yabancı personel	15	9	6	4	4

Komplekste kendini değerlendirmekte olan sermayenin yoğunluk derecesi, sermayenin teknolojik bileşimi ortalama 5000 kişilik bir emek - gücü gerektirmektedir. **Bu sayı Türkiye'de bir sermaye birimi tarafından çalıştırılan ve bir üretim biriminde toplanan ortalama işçi sayısının hayli üstündedir.** Bunun yanı sıra bu çokuluslu parasal sermayenin Ereğli'de satın aldığı emek - gücü, Türkiye'de kapitalist üretici güçlerin gelişme tarihine paralel olarak çok eskilere dayanmayan bir işçi sınıfından gelmektedir. Bu emek - gücü Türkiye'de sermayenin oluşum ve birikim tarihine pa-

ralel olarak gelişmiştir, yani gençtir. Bu emek - gücü, çalıştırdığı EDÇ teknolojisine, buradaki sabit sermayenin tarihine, bu çokuluslu sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme tarihine paralel olarak gelişmemiştir. Yani bir yanda genç bir işçi sınıfının üyesi olan ve bu işçi sınıfının nesnel ve öznel gelişme düzeyinde bulunan bir emek - gücü, öte yandan bu emek - gücünün çalıştırdığı, yüzyıllara dayanan bir sermaye birikiminin meyvası, yüksek düzeyli bir teknoloji. İşte emek - gücüyle bu emek - gücünün çalıştırdığı üretim araçları arasındaki gelişim düzeyi farklılığı, çokuluslu sermayenin buraya gelip yerleşmesinin ve bu emek - gücünü kullanmasının baş ve temel nedenidir. Emek - gücüyle üretim araçları arasındaki gelişme düzeyi farklılığı örneğin Samir Amin için «azgelişmişliğin» çağdaş karakteristiğidir. Samir Amin der ki: «Periferik şekil, merkezî şeklin tersine, modern bir teknoloji ile (yani yüksek bir üretkenlik) düşük işçi ücretlerinin yan yana ve kapitalist bir örgütlenme çerçevesinde varolmasıyla nitelenir.»[49]

Burada Türkiye işçi sınıfı tarihçesi üstüne kısa bir parantez, EDÇ kompleksinde çokuluslu bir para - sermayeye yüksek bir artık - değer oranı elde etme imkânı veren P — Eg işleminin, hangi tarihî gelişim çerçevesinde gerçekleştiğini gösterecektir.

Türkiye işçi sınıfının Batı ülkelerine oranla «gençliğinden», tarihinin «yeniliğinden» söz ettik.

[49] Bkz. Samir Amin, **L'Echange inégal et la Loi de la Valeur. La fin d'un débat**, Anthropos Yayınları, Paris 1973.

Gerçekten de 1927 yılında örneğin Türkiye'deki ücretli işçi sayısı 300.000'i aşmamakta. Bunun yanısıra XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'de kendini değerlendiren sermayenin çoklukla yabancı sermaye olduğu bilinince, ilk grev ve mücadelelerin yabancı sermayeye karşı yürütülmüş olmaları doğal karşılanır. Cumhuriyetin ilânından 1960'a kadar Türkiye sınırları içinde işçi sınıfının vahşi sömürüsüne imkân yaratan her türlü resmi yasal koşullar vardır. İlk Türkiye Anayasası (1924) grev hakkı ve sendikal özgürlük tanımaz. 1925 «Takrir'i Sükûn» yasasıyla sert bir baskı dönemi açılır, siyasal ve sendikal, meslekî kuruluşlar kapatılır. Buna karşın yabancı sermayenin sömürdüğü işçi kitlelerince yürütülen grevlere raslanır.

İkinci Dünya Savaşının eşiğinde, 1936'da, Meclis tarafından kabul edilen iş kanunu sermayeye çocukları ve kadınları çalıştırma özgürlüğü, gizli işçi çalıştırma imkânları getirdiği gibi, işten çıkarılma, kovulma konusunda işçiye herhangi bir koruma getirmez. Grev ve lokavt hakları yine tanınmamıştır, kanun iş çevresinde sendikal ya da meslekî temellere olsun, her türlü örgütlenmeyi, ortak eylemde bulunmayı, toplanmayı yasaklamaktadır. Bunun yanı sıra ilk kez çalışma süresi kanuna bağlanmış ve haftalık çalışma süresi 48 saat olarak tesbit edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı süresinde devlet savaşı bahane ederek otoriter işlemlerle günlük çalışma süresini uzatmış ve haftalık tatil gününün kaldırılmasına kadar gitmiştir. Zonguldak/Ereğli gibi maden işletmeleri bulunan bölgelerde uygulanan zorunlu çalışma, zo-

runlu hizmet birçok küçük meta üreticisini devlet eliyle ücretli maden işçisine dönüştürmüştür.

1946 çok partili rejime geçişin ilk adımlarının atıldığı yıldır. Toplanma ve sendikalaşma sınırlamalarına getirilen görece özgürlükler bu yıllarda da kâğıt üstünde kalmaya mahkûmdur. Demokrat Parti iktidarı altında ise işçi sınıfının sömürüsü yine «vahşi» oranda süregelmiştir. Türk-İş sendikal konfederasyonu, Demokrat Parti iktidarı sırasında, 1952'de kurulmuştur. Türk - İş'in resmî çizgisi, «partiler üstü» formülü, IV. genel kurulda somutlaşmış ve benimsenmiştir (1957). Bu kurulda hükümet taraftarı idareciler konfederasyonun başındaki yerlerini sağlamlaştırmışlardır. «Partiler üstü» formülü Türk - İş'e AID ve ABD kaynaklı destek finansmanlarınca önerilmiştir. Türk - İş 25 sendikasıyla 1967 yılına kadar işçi sınıfını çerçeveleyen tek sendikal örgüttür.

1960'ın herhalde en önemli yeniliği grev ve sendikalaşma özgürlüklerinin Anayasa tarafından öngörülmüş olmasıdır. Ancak 1960 Anayasası'nın öngördüğü bu hakların Meclisten kanun olarak çıkması için 1963'ü beklemek gerekecektir. Bu süre boyunca emekçilerin baskısı kendini grevler, çeşitli mücadeler biçiminde gösterecektir:

- Aralık 1961'de Saraçhane mitingi grev ve toplu sözleşme hakkı için mücadele eden iki yüz bin kişinin üstünde bir kitleyi toplar.
- Ankara'da «açların yürüyüşü» 1962'de 5000 mevsimlik işçiyi işsizliğe ve açlığa karşı yürütmüştür.
- Aralık 1962 mitingi, Anayasa'nın öngördüğü grev ve sendikalaşma özgürlüklerinin Meclisten geçme işleminin hızlanmasını sağlamıştır.

• Yine aynı dönemde, 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi kurulmuştur. 1965 seçimlerinde TİP'in kazandığı oy sayısı, parlamenter hayatın alternatifleri arasında sol bir parti görmeye alışmamış, baskı altında bir ülke için başarı sayılabileceği gibi, yalnızca dört yıllık bir ömrü olan TİP için de başarı sayılır.

1967'de Türk - İş'den ayrılan sendikalar DİSK'i kurarlar. Kuruluş sırasındaki bildirilerinde DİSK idarecileri Türk - İş'i eleştirmişler, Türk - İş'in pratiğini ABD maddî desteklerinin belirlediğini ifade etmişler, Türk - İş'i işçi sınıfının mücadelesinde engel olarak gördüklerini söylemişlerdir. Kuruluş konferansı DİSK'in hedeflerini birkaç noktada toplar;

• Toplumcu ve bağımsız bir sistem.

• «Ağır sanayi», demir - çelik, hammadde ve enerji kaynaklarının, bankaların, ithalat ve ihracatın devletleştirilmesi.

• Hızlı bir sanayileşme.

• Toprak reformu.

• İşçi sınıfının «bilim»e sahip çıkabilmesi.

• İşçi sınıfının demokratik haklarını kullanabilmesi ve kavgasını siyasal hedeflere göre yönlendirmesi.

DİSK'in devletleştirmeler hakkındaki hedeflerini TİP de 60'lar ve sonraki yıllarda aynı terimlerle ifade edecektir. «Ekonomik bağımsızlığa» erişmek için «temel sanayi» dallarını geliştirmek, devletleştirmek gerekmektedir. Oysa bu çalışmayla güttüğümüz hedef, bugünü uluslararası kapitalist işbölümü çerçevesi içinde:

1. Gelişen bağımlılık ilişkilerinin «bağımsız ekonomi» sözlerini anlam bakımından hayli sınırladığını.

2. «Bağımsızlık» yolunun, geleneksel «temel sanayi» dallarının devlet ya da özel sektörce geliştirilmesinden geçmediğini göstermek olacaktır. **Sorun, çağdaş bağımlılık zincirinin geçtiği mercileri ve bu zincirin temel niteliğini, evrimini de hesaba katarak saptamaktır.** Bu sorunsal içinde, Türkiye'de belirli bir sanayileşmenin, (bazı «temel sanayi» üretim birimleri de içinde olarak), «Batının», projesine göre gerçekleşmekte olduğu, bu projeye aykırı olmadığı ortaya çıkacaktır.

Altmışlarda yoğunlaşan grevler, mücadeleler, ve görece bir baskı azalışı kavganın ideolojik ve entelektüel platformunu da canlandırmıştır. 1971'de yerleşen yarı - askeri diktatörlükten hemen önce 15 - 16 Haziran yürüyüşleri (İstanbul) «kendiliğinden» bir çerçeve içinde yüz binlerce işçiyi hareket geçirmesi bakımından son derece önemlidir. 71'den bu yana Türkiye'de yine vahşi oranda artık - değer birikiminin koşulları birleşmiş bulunmaktadır. Buna karşın 1975 yazında İstanbul gibi büyük şehirlerde de 4 yıllık bir sıkıyönetim kalktığında, her bir yanda patlayan grevlerle ifadesini bulan işçi hareketlerinin istekleri —enflasyona ve ücretlerin uzun süreden beri dondurulmuş olmasına karşın— ücret artışlarını doğrudan doğruya ilgilendirmemiş, **temel hedef sendikal özgürlük isteği olarak belirmiştir.** Bu nokta Türkiye işçi sınıfının bilinç düzeyi hakkında kayda değer bir işaret olarak alınmalıdır.

Ancak bu mücadele tarihine karşın Türkiye'de emek - gücü uluslararası sermayeye, Batı'ya oranla daha yüksek sömürü imkânları vermektedir. Bunun nedenleri yalnız ve yalnızca Türkiye işçi sınıfının Batı'ya göre daha zayıf sendikal ve siyasal örgütlerce çerçevelenmiş olmasına ya da mücadele tarihinin gençliğine dayandırılamaz.

• Bağımlı ülkelerde emek - gücünün kendini yeniden üretirken tükettiği malların tümü, kapitalist üretim tarzı içinde dünyaya gelmiş metalar değildir. Buralarda, emek - gücü kendini yeniden üretirken aile çerçevesinde ya da kapitalizm - öncesi üretim ilişkileri içinde dünyaya gelen, «kullanım değerlerini» de tüketir, ve hattâ temel olarak bunları tüketir.

• Bağımlı ülke işçilerinin tüketim standartlarıyla, egemen ülke işçi sınıfının tüketim standartları arasında önemli düzey farklılıkları vardır.[50] Yani Türkiye gibi bağımlı bir ülkede işçi sınıfı kendini daha dar bir taban üstünde yeniler. Sermayenin uluslararasılaşma çağında emek - gücü değerlerinin dünya düzeyinde eşitleşme eğilimi göstermeye başladığını da varsayarsak, Türkiye gibi emek - gücü değerinin düşük olduğu bir ülkeye doğru sanayi sermayesi ihraç etmekle uluslararası sermayenin ortalama göreli artık - değer oranı yükseltilmiş olur. Öyle ya, madem ki Türkiyeli işçi kendini daha dar bir kapitalist taban üstünde yenilemektedir, iş - gününün saatleri arasında

[50] Samir Amin'e bakılırsa, hangi üretim dalından gelirse gelsin işçi ücretlerinin satın aldığı malların fiyatları (wage-goods) dolaşımlarını uluslararası bir pazarda gerçekleştirdikleri sürece eşitleşme eğilimi göstermektedirler.

kendi değerini yenilemek için çalışacağı zaman (gerekli çalışma zamanı) daha kısa olacak, artık-değer üreten çalışma zamanı (fazladan çalışma zamanı) buna oranla uzayacaktır. (III. Bölüm'de görüleceği gibi, gerekli çalışma zamanının kısalmasıyla elde edilen artık - değer artışına göreli artık - değer denir). Bu gerçeğin rolü, boyutları öylesine önemlidir ki **«azgelişmişlik»le nitelenen ülkelere yeni uluslararası kapitalist işbölümünün yüklediği rolün dünya göreli - artık - değer oranını yükseltme olduğu şeklinde ifade edilebilir.**

Merkez kapitalist ülkelerden sanayi sermayesi ihracatını belirleyen, bazı emperyalizm teorilerinde raslandığı gibi, artık - ürünü bu ülkeler içinde kullanabilme imkânsızlıkları değildir. Sermaye ihracı temelde; modern bir teknolojiyle düşük işçi ücretleri birlikteliğinin sağladığı yüksek kâr oranlarını elde etme iradesince belirlenir.[51]

[51] Burada Ereğli kompleksindeki ücretler hakkında sıralanan veriler DİSK Maden—İş yayınlarından alınmıştır.

YILLAR	ÜCRET ENDEKSİ	HAYAT PAHALILIĞI ENDEKSİ	GERÇEK ÜCRETLER ENDEKSİ
1964	100	100	100
1965	118,2	104,6	113
1966	128,2	113,4	113,1
1967	146,1	129,3	113
1968	147,5	137,3	107,4
1969	171,7	143,9	119,3
1970	193	155,3	124,3
1971	218,2	184,3	118

Bu ücretler sigorta primleri ve vergiler çıkarılarak hesaplanmıştır. Buna karşılık tatil primleri, yakıt ve yiyecek yardımları v.b. ücretlerin içinde hesaplanmıştır.

e) Burada önemli bir sorun ortaya çıkmaktadır. Modern, yani yüksek üretkenliğe sahip teknolojiyle düşük ücretlerin aynı birimde yanyanalığı emek - gücünün evrimi üstünde ne gibi tepkiler yaratmaktadır? Sermayenin, üretimin dünya düzeyindeki eşitsiz ve farklı koşullarını yerinde (mahallinde) değerlendirebilmeye başlaması emek-gücünün üretim ve yeniden-üretim koşullarına nasıl yansıyacaktır? André Granou gibi iktisatçılar buna tek yönlü bir cevap vermekle yetinirler; **«emek - gücünün kendini yeniden üretme koşulları dünya düzeyinde eşitlenmekte, homojenleşmektedir.»**

Granou'nun ileri sürdüğü gerçek bir olgudur. Ereğli Demir - Çelik'deki işçi mücadelelerinin ne derece seviyeli ve Türkiye ortalama mücadele düzeyinin üstünde olduğunu açıklarken biz de bu olguyu vurguluyoruz. Ancak bu, gerçeğin tek bir yüzü; eşitleşme - homojenleşme yüzü. Bunun yanı sıra bir başka eğilim de üretim ve yeniden-üretim koşullarının dünya düzeyinde farklılaşmasında, eşitsizliklerin derinleşmesinde etkin. Periferi ülkelerde koşullar gittikçe metropollerdekine benzerken metropoldekiler de yenileşmekte, değişmekte, yeni düzeyleri işgal etmektedirler.

Bu sorunsalın, **eşitleşme - homojenleşme** açısının ışığında, ilk elde, EDÇ'de işleyen modern ve yüksek üretkenliğe sahip teknolojiyle, düşük ücretli emek - gücü «yanyanalığının», bu emek - gücünün «öznel» nitelikleri üstündeki etkilerini araştıralım. Son yıllarda kompleks çerçevesinde gelişen mücadelelerden söz ederken, onları Türkiye

işçi sınıfının ortalama mücadelecilik bilinç düzeyi ile karşılaştıralım.

Ereğli Demir - Çelik'deki mücadelelerden en önemlileri, biri Türk - İş'e öbürü DİSK'e bağlı iki sendika arasındaki rekabet içinde kutuplaşmıştır. Bu işletme yerindeki sendikalı işçi oranı Türkiye'deki işletme başına ortalama sendikalı işçi oranının çok üstündedir. 1969 yılında EDÇ'de çalışan ve saat ücreti alan 2669 kişiden 2636'sı sendikalıdır. Oysa aynı yıl içinde aylık ücret alan 1153 kişiden yalnızca 67'si sendikalıdır. Aylık ücretliler çoklukla teknik kadrolar, mühendis ve benzerleridir.

EDÇ'de grev ve mücadelelerin kısa tarihçesi:

12 Ağustos 1969: Grev. Sendika seçme ve değiştirmede özgürlük isteyen bir mücadeledir. Bakanlar kurulunca bir ay, daha sonra iki ay süreyle ertelenmiştir. İkinci erteleme Danıştay tarafından durdurulduğundan, grev nihayet 30 Eylül'de başlayabilmiştir.

Liberal ve gerici basın greve karşı sert tepki gösterir. Gazeteler yüksek fırınların hasar göreceğini varsayarak çeşitli spekülasyonlarda bulunurlar. Yüksek fırınlardan «Ayşe» gibi adlarıyla söz edilerek kamuoyu greve karşı koşullandırılmaya çalışılır. 5 Kasım'daki anlaşma sonucunda grev sona erer ve iki yıl süreyle geçerli olacak toplu sözleşmeyi işverenle Metal - İş (Türk - İş) imzalar.

1970, Metal - İş'le Maden - İş (DİSK) arasındaki mücadelenin doruk noktasına eriştiği yıldır.

Maden - İş'in EDÇ'de toplu sözleşme yapma hakkını, işçileri temsil hakkını elde etmesi sözkonusudur. Engellenmesi için Ankara'da kulis yapılmaktadır. Bu konuda Ereğli'de verilen mücadele Maden - İş'in yalnızca EDÇ işçilerinin desteğini değil, Ereğli halkının da dayanışmasını kazandığını gösteriyor. Kavga sırasında sendika lokalleri işgal edilirken bu dayanışmanın önemi olmuştur. Kavgadan Maden - İş'in galip çıkmasıyla Metal - iş kendini lâğvetmiş, ancak Türk - İş yine aynı sendika lokali içinde, aynı mobilyalar ve altyapı içinde yine kendine bağlı Demir - İş'i kurmuştur. Bingöl Erdumlu, Necmettin Giritlioğlu gibi sonradan Faşist baskıya kurban gidecek devrimci kadrolar bu mücadelelerde oluşmuşlar, bu mücadelelere yön vermişlerdir.

1971 oturma grevi, EDÇ'deki işçi kitlesinin ortak harekete geçebilme olgunluğunu gösterebilmesi bakımından önemlidir. Ücret artışı için verilen grev kararından yarım saat sonra «şalter» bırakılabilmiştir. Oysa grev kararını duyurmak, grevin koodinasyonunu sağlamak, makinaları durdurmak böylesine büyük bir komplekste en az iki saat süren bir hazırlıktır.

Yine aynı yıl içinde EDÇ idaresi işçilerin baskısı üzerine bir referandum yapmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Saat ücreti ve aylık ücret şeklindeki ayrımın ortadan kalkması ve ücret artışları için verilen bir mücadele sonucu ortaya çıkan referandum konusu Türkiye'de ilk kez işçiler tarafından işverene kabul ettirilmiştir. Ücretlerin kategoriler halinde birbirlerinden ayrılmasına,

farklılaştırılmasına karşı çıkma iradesi de işçilerin aralarında bölünmeler yaratabilecek koşulları ortadan kaldırma gereğini benimsediklerini belirtir.

1971'den sonra toplu sözleşmeleri işverenle Maden - İş yapmıştır. 1973 yazındaki grev önerisi işçi kitlesinin yüzde 99'u tarafından onaylanmıştır. Ancak Ağustos ayında başlayan grev bakanlık kararıyla 15 Kasım'a, daha sonra da 17 Aralık'a ertelenmiştir. Bu grevde işveren ve devletin tavrı öyledir ki, çok şey, demir ve çelik stokları piyasaya sürülüp belirli bir «fazla» tükendiği sürece greve «tahammül» edildiği, sonradan da durdurulduğu kanısını uyandırmaktadır. 2 Kasım 1973 tarihli **Yeni Ortam** gazetesi devletin grevi kırmak için ithal ettiği demirden söz eder. Aslında EDÇ'deki bu grev aynı sırada ülke çapında ve özellikle otomobil sektöründe patlayan grev dalgasına paralel olarak gelişmiştir. (Örneğin Tofaş ve Oyak - Renault'un çeşitli birimlerinde üretim ya durdurulmuş ya da yavaşlatılmıştır.) Bursa yöresinde en az 15.000 işçi grevdedir. Bu grevler sırasında işçiler yabancı ve yerli ücretliler arasındaki ücret farklılıklarına da karşı çıkmışlardır.

1973 grevi 11.2.1974 tarihinde sona ermiştir. Maden - İş'le EDÇ idaresi arasında imzalanan anlaşmada Sanayi ve Teknoloji Bakanı «hakem» görevi görmüştür. İşçiler saat ücretlerinde 2,5 TL.'den 3 TL.'ye varan artışlar elde etmişlerdir.

1975 yazında 5000 EDÇ işçisi topluca Maden - İş'den istifa edip DİSK'e bağlı olmayan bir başka sendikaya üye olmuştur. İlerde, yine topluca

Maden - İş'e dönecek olan işçilerin, uğruna bu kadar mücadele ettikleri sendikadan ayrılmaları için herhalde ciddî nedenler olmalıdır. Ancak bu çalışma kaleme alındığında konuya gerekli açıklamaları getirecek ögeler elimizde bulunmadığından yalnızca şunu söylemekle yetinelim; Bu olayda da ortaklaşa hareket edebilme ve bir örgütsel olgunluk işareti görebilmek mümkün. Bir noktanın eklenmesinde yarar var: İşçilerin topluca Maden - İş'den istifa ettikleri tarih DİSK'in konfederasyon olarak CHP'yi destekleme kararı aldığı zamana raslamaktadır.

Bu tarihî sayımdan bir sonuç çıkarmak mümkün: EDÇ'de çalışan emek-gücünün mücadelecilik düzeyi, toplu ve dayanışmalı hareket etme yeteneği, yani EDÇ işçi kitlesinin «öznel» gelişim düzeyi Türkiye kapitalist üretim birimlerinde çalışan emek-gücünün ortalama öznel gelişiminin hayli üstündedir. Dolayısıyla modern teknoloji, yüksek üretkenlik düzeyine sahip üretim araçlarıyla çalışan emek-gücünün öznel gelişim düzeyi bir başka ulusal çerçeve birikimi içinde gelişmiş bu teknoloji karşısında belirgin bir atlama gerçekleştirmekte ve kendi ulusal mücadelecilik düzeyinin üstüne çıkmaktadır. Uluslararası normlar içinde yoğunlaşmış ve merkezileşmiş (tekelleşmiş) bu teknoloji karşısında, genç emek-gücünün bilinç düzeyi, kavgacılığı kendi tarih normlarının üstüne sıçramaktadır. Bu atlamanın nedenini açıklamak zor olmasa gerek. Ereğli'de kendini değerlendiren üretken sermaye, sermayenin yüksek düzeyde yoğunlaştığı bir çerçeveden, bir ülkeden kaynaklanmaktadır. Bu teknoloji iş sü-

recinin normlarını, çalışma ritmini, teknik işbölümünün standartlarını birlikte getirmekte, bu standartları belirlemektedir. Bu uluslararası normlar çalışma sürecinde uygulanan teknik işbölümünü, işin parçalanmasına, basitleşmiş ve tekrara dayanan, vasıflılık gerektirmeyen bölümlere ayrılmasını, işin ritmini, vasıflı emekle vasıfsız emek arasındaki ilişkileri belirler ve kapsar. Ancak bunlardan daha önemli, temel belirleyici etmen, 5000 işçinin aynı üretim birimi içinde, aynı sermaye biriminin kuralları altında çalışıyor olmalarıdır. Bu kalabalık bir işçi kitlesinin aynı kurallara tabi olarak çalışma durumunun yarattığı koşullarda, ortak çıkarlara sahip olma bilincinin daha çabuk ve dolaysız gelişmesi, bu bilincin uygulanabilmesi, denenebilmesi bu atlamayı belirleyen ögeler. Emek-gücünün bu koşullardaki «öznel» atlaması, onu merkez ülkelerde iki yüz yıldır gelişmekte olan emek-gücünün öznel düzeyine yaklaştırır. Bu da, ulusal ortalama düzeye göre, bu üretim birimindeki ücretlerin daha yüksek olmasını sağlayabilir.

Buraya kadar açıklananlar üretim ve yeniden-üretim koşullarının eşitleşme/homojenleşme eğilimi varsayımını kuvvetlendirecek, doğrulayacak nitelikte ögeler: Bu açıdan da Poulantzas'ın «ücretler düzeyinde emeğin üretkenlik düzeyinin uzun dönemde birbirlerine bağlı olduğu» konusundaki açıklamasına paralel olan ögeler.

Ancak sorun «homojenleşme eğiliminin» saptanmasıyla ortadan kalkacak nitelikte değil. Her şeyden önce uluslararası sermayenin belirlediği atlamayı yapan işçi gruplarının, «azgelişmişlikle»

nitelenen ülkede birbirlerinden ayrı, ve sayıları az adacıklar halinde varoldukları ileri sürülebilir. Uluslararası sermayenin bu tip yatırımları genelleştirmedikleri eklenebilir.

Bu konuda Granou'ya bakılırsa, üretim ve yeniden-üretim koşullarının dünya düzeyinde eşitleşme ve homojenleşme yönündeki eğilimi, eşitsizliğin artması ve farklılaşma eğiliminden söz ettirmeyecek kadar önemlidir.

Samir Amin'in «eşitsiz mübadele» (échange inégal) konusunu ele alışındaki varsayımlarına bakılırsa, onların da eşitleşme ve homojenleşme açısını başat kıldıkları ortaya çıkar. Şöyle ki: Samir Amin'e göre eşitsiz mübadeleden söz edebilmenin gerekli koşulu, gerçek ücretlerin uluslararası düzeyde kıyaslanabilmesidir. Bu kıyaslama, ücret mallarının (wage-goods) uluslararası meta statüsüne sahip oldukları varsayılmadan yapılamaz. Yani hangi ülkeden olurlarsa olsunlar işçi emek-gücünün yeniden-üretimine giren mallar uluslararası kapitalist pazarda değerlenen mallardır. Bu mallar kapitalist olmayan üretim tarzlarında da dünyaya gelebilirler. Önemli olan uluslararası pazarda mübadeleye tabi olmaları ,ve böylece uluslararası fiyat yapısını taşımalarıdır. Amin «bu gerçekten de böyle mi oluşmaktadır» sorusunu sorar ve şöyle cevap verir:

> «Evet; önce ampirik düzeyde; azgelişmiş ülkelerde ücret mallarının büyük bir kısmı ithal mamûlüdür ya da yerli ithal ikamesi sanayilerinden veya kapitalist tarımdan kaynaklanmaktadır. O halde bu ürün-

lerin fiyatları merkez ülke ücretlerinin satın aldığı ürünler için olduğu kadar uluslararası rekabet kurallarına da tabidir. Periferi ülkelerde bazı ücret malları kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından kaynaklanmış olsa bile, bunlar da fiyatlarını uluslararası düzeyde ikame ettikleri (yerlerini aldıkları) malların fiyatlarına göre ayarlamak durumundadırlar. Zaten bu öge azgelişmişliği tanımlarken üstünde önemle durduğumuz çok genel karakteristiklerden biri; merkezdeki göreli fiyat yapısının periferiye iletilmesi ve bu yapının giderek —üretkenlik dağılımının merkezdekinden farklı kalmasının yanısıra— uluslararası göreli fiyat yapısına dönüşmesi.»

Granou'yla birlikte Samir Amin'in de yaklaşımları önemli bir gerçeği gözardı etmektedir. «Azgelişmiş» ülke işçileri her ne kadar uluslararası fiyatlara duyarlığı olan ve kapitalist pazarda mübadele edilen ücret malları tüketseler de, tüketim malları sepetlerinin önemli bir oranını bu pazarda mübadeleye tabi olmayan aile üretimi içinde ya da geleneksel üretim biçimlerinde dünyaya gelen **«kullanım değerleri» oluşturmaktadır.** Bu oranın azalma eğiliminden söz edilebilir. Ancak üretim ve mübadele koşullarının eşitleşme ve homojenleşme eğiliminin yanı sıra bu koşulların farklılaşma ve eşitsiz gelişimin derinleşmesi yönünde de evrim gösterdiklerini gözden kaçırmamak gerek. İşin zor yanı şu ki; bu karşı eğilimin ögelerini düşünecek kavramsal araçlar, yaklaşım-

lar henüz çok gelişmemiş, farklılaşmamıştır. Şimdilik «eşitsiz gelişme»nin kuvvetlendiği ifade edilmekle yetiniliyor.

II.3. Üᴇ..... Ü'ᴇ Düzeyi. EDÇ'de Üretim Süreci

Burada amaç, uluslararasılaşmanın işaretlerini Ereğli Demir - Çelik kompleksindeki üretim süreci içinde tesbit etmek olacaktır. Bu yolda, EDÇ'deki üretim kapasitesinin niteliği tanımlanacak, teknolojisi tanımlanacak ve Batı ülkelerinde, aynı tür komplekslerin uymak zorunda oldukları standartlarla karşılaştırılacaktır.

Bilindiği gibi EDÇ kompleksinin üretimi yassı çelik mamulleri elde edilmesine yöneliktir. Bu yüzden de üretim sürecini oluşturan temel üretim aşamaları:

- Büyük boyutlu yüksek fırın — oksijenli çelikhane — büyük haddehane ekseni üzerinde dizilidir. Burada üretken kapasite 1970 yılında şu üretim araçlarından oluşmaktadır:

1 yüksek fırın (yılda 500.000 ton kapasiteli)

3 LD oksijenli çelikhane (yılda 500.000 ton kapasiteli)

1 blooming-slabbing

1 sıcak haddehane

1 soğuk haddehane

1 elektrolitik kalay tesisi

1970 yılında kompleksin tüm kapasitesi yılda 700.000 tonu, gerçekleştirilen üretim hacmı ise 500.000 tonu bulmaktadır.

EDÇ'deki üretim kapasitesinin, nitelikleri ve üretim hacmı bakımından, uluslararası standartlara ne derece uygun olduğunu araştırmaya geçelim şimdi: 1970 yılında yassı çelik üretimine yönelik bir demir - çelik kompleksinin uluslararası standartlara göre üretim kapasitesi 5 milyon tonu bulmalıdır. Türkiye gibi bir ülkede bu standarda hiç yaklaşmadan, bir demir - çelik kompleksinin yıllık üretim hacmı yalnızca 700.000 tonu buluyorsa bunun böyle olmasının imkânını açıklayabilmek gerekir. İlk elde ileri sürülebilecek, EDÇ'in kuruluşundan 15 - 20 yıl sonrasına kadar salt iç pazara yönelik üretim yapmakla yetineceğidir. İkinci olarak ise Türkiye ücretlerinin uluslararası ücret standartlarına göre düşüklüğü yüzünden EDÇ kapasitesi bugünkü koşullara göre optimal olmamasına karşın, burada üretilen çeliği yeterli derecede ucuza imal etmek imkânı olduğu, elde edilen kâr haddinin yeterli olabildiği ileri sürülebilir. Ancak bu iki açıklayıcı neden de varsayım düzeyinde geçerlidirler, ispatlanmaları, halen yapılmış değildir. Yassı çelik üreten kompleksin, uluslararası, çağdaş, optimal üretim hacmını belirleyen ögelerine gelince... Yassı çelik imal eden bir kompleksin optimal kapasitesi, kompleksin içerdiği «geniş bandlı sıcak haddeleme tesislerinin» boyutlarınca belirlenmektedir.

Çünkü geniş bandlı sıcak haddehane, yassı çelik imal eden kompleks yatırım masraflarının yüzde 40 - yüzde 50 arasında değişen bir kısmını oluşturur. Böyle olunca haddehane kapasitesinin her artışı, kompleks kapasitesinin de artışını birlikte gerektirmektedir.

Gerçekten de 1926 yılında ABD'de keşfedilen ve 1945'e kadar ABD'nin tekelinde kalan bu haddehane tipinin 1945'e kadar optimal kapasitesi 600.000 tondu. Geniş bandlı sıcak haddehane tesislerinin optimal kapasitesi 1950 yılında 2 milyon tona, 1970 yılında ise 4 milyon tona yükseldi. (Optimal kapasite, üretim tonuna tekabül eden yatırım miktarı hesaplanarak belirlenmiştir.)

Belirtmiş olduğumuz gibi geniş bandlı sıcak haddehanenin somutlaştırdığı teknoloji 1945'e kadar ABD'nin tekelinde kalmış, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da belirmiştir. Bu tarihten sonra dünya düzeyinde rakipleriyle boy ölçüşebilecek bir yassı çelik kompleksinin kapasitesi şu evrimi göstermek zorunda kalmıştır:

1930'da 1 milyon ton iken
1950'de 2 milyon tona
1960'da 3 milyon tona
1970'de 5 milyon tona çıkmıştır.

EDÇ'de de kullanılan oksijenli çelikhaneye gelince... Bu yöntem ilk kez 1952 yılında Avrupa'da uygulanmış ve uluslararası demir - çelik dalı üzerindeki etkisi altmışlarda belirgin olmaya başlamıştır. 1970'den sonra ise yassı çelik üretiminde bu yöntem egemen yöntem olarak yerleşmiştir. Bu konuda, bir üretim prosedesi için «egemen yöntem» denildiğinde kastedilen bu prosedenin o üretim aşamasında toplumsal olarak gerekli üretkenliği belirleyen prosede ya da üretim yöntemi olduğudur. Gerçekten de oksijenli çelikhane üretkenlik standartlarını öylesine belirlemiştir ki, bu yöntemin kullanılmasıyla elde edilen çeliğin, dünya çelik üretimindeki yeri 1960'da yüzde

3,5 iken, 1970'de bu oran yüzde 41,2'ye fırlamıştır. Bu yeni teknolojinin bu hızla yaygınlık kazanmasının nedenleri çoktur. Oksijenli çelikhane pazarda en çok talep edilen çeliği üretebildiği gibi, özel çelikleri de düşük imalat masraflarıyla üretebilmektedir. Bu çelikhane tipinin inşası da sınırlı yatırımları gerektirdiğinden rantabilite düzeyinin yüksek olması kolayca anlaşılabilmektedir. EDÇ, oksijenli çelikhane bulundurmak, ya da kullanmak bakımından uluslararası standartlara uygundur. Ancak 1970 yılında, yassı çelik üreten bir kompleksdeki oksijenli LD çelikhane kapasitesi uluslararası standartlara göre 5 milyon tonu bulmalıdır. Oysa EDÇ çelikhanelerinin kapasitesi 500.000 tonu aşmamıştır.

	Dünya çelik üretiminde çeşitli üretim prosedeleriyle üretilen çeliğin payı (Yüzde olarak)						
yıllar	Toplam brüt çelik üretimi (milyon ton olarak)	Martin	Thomas	Bessemer	Elektrik	Oksijen	Toplam
1929	121	72,7	16,9	9,0	1,8	—	100
1937	138	77,3	14,6	3,8	4,2	—	100
1950	192	79,0	10,2	2,9	7,8	—	100
1960	346	73	11,3	1,2	10,7	3,5	100
1970	597	39,8	4,0	8	14,7	41,2	100

Sonuç olarak EDÇ'nin uluslararası standartlara uygunluğu sorunu hakkında söylenebilecekler şunlardır:

a) EDÇ kullandığı teknoloji ve üretim prosedeleri açısından, bunun yanısıra, bu teknolojinin mümkün kıldığı üretkenlik düzeyi açısından, uluslararası normlara uygundur. Bu teknoloji ve prosedeler EDÇ'i doğrudan doğruya «yassı çelik üre-

ten» dalın uluslararası düzeyde belirlenmiş standartları eksenine oturtmaktadır.

b) EDÇ, kapasitesinin sınırlılığı açısından uluslararası standartlara uygun değildir. Ancak 1960 yılında bu boyutlarda bir demir - çelik fabrikasının kurulabilmiş olması, demir - çelik dalında üretim yapan komplekslerin standartları hakkında daha ince elenmiş bir inceleme gerektirmektedir.

EDÇ'de kullanılan teknoloji tipinin uluslararası normlara uygunluğu EDÇ'de üretilen metanın uluslararası normlarca belirlenmiş olmasını, böylelikle daha önce sözünü etmiş olduğumuz tüketim dallarının ihtiyacına cevap verebilmesini sağlar. Kapasitesinin sınırlılığı ise Türkiye iç pazarının boyutlarıyla açıklanabilir. EDÇ'in ihracata yönelik üretim yapmadığı belli olduğu gibi ileriki yıllarda ürünlerini ihraç edeceğine dair de henüz bir işaret yoktur.

Bugün, yani 1977'deki 600.000 tonluk üretimiyle EDÇ iç talebi karşılamaktan uzaktır. 1976'da Türkiye'nin demir - çelik ithalatı 1.719.000 tona ulaşmıştır. Bunun 900.000 tonu yassı çelikten meydana gelmektedir. Dünya Bankası'nın 1977'de, kapasitesini artırması için EDÇ'e vermeyi kararlaştırmış olduğu 60 milyon dolarlık krediyle gerçekleştirilecek olan yeni tesislerin sağlayacağı kapasite artışının da ihracata yönelik olduğunu iddia etmek bugünkü koşullarda henüz imkânsız görünmektedir.

II.4. M'E Düzeyi: EDÇ'nin Ürettiği Ürün

Önceden de belirtilmiş olduğu gibi uluslararasılaşma sürecinin tesbit edilebileceği düzeylerin arasına meta üretim ve dolaşım koşullarının dünya norm ve standartlarına uygun olarak homojenleşmekte olduğu düzeyler de girer. Bizim burada, bu açıdan inceleyeceğimiz EDÇ'deki sermayenin kendini değerlendirme döngüsünde önemli bir an olan M'E'nin, yani EDÇ'de üretilen ürünün, nitelikleri olacaktır.

EDÇ kompleksinin ana ürünü, üretim hacmının en büyük kısmını **yassı çelik** mamuller, yani soğuk ve sıcak haddelenmiş çelik levhalar, saç levhalar ve teneke oluşturur. Bu yassı ürün tipleri arasında üretim hacmı en hızlı artmış olan **«soğuk haddelenmiş levhalardır.»** 210.745 tonla bu ürün 1972 EDÇ toplam üretiminin % 31,5'ini, yassı çelik üretiminin % 32,8'ini oluşturmaktaydı. (Soğuk haddelenmiş levhaya en önemli «müşteri» dalların; otomobil, sıvı ve gaz taşıma sanayileri olduğunu hatırlatalım).

Bunun dışında soğuk haddelenmiş levhalardan sonra EDÇ'in üretiminde önem sırasına göre öbür ürünler şöyle sıralanabilir:

- saç levha (1972 EDÇ toplam üretiminin % 21,6'sını oluşturur.)
- tüp ve boru için bant (1972 EDÇ toplam üretiminin % 12'sini oluşturur.)
- teneke (1972 EDÇ toplam üretiminin % 10,9'unu oluşturur.)

nü oluşturur.)

- font (1972 EDÇ toplam üretiminin % 2,3'ü-
- pik (1972 EDÇ toplam üretiminin % 1,4'ünü oluşturur.)

DPT'nın 1969 verilerine bakılacak olursa, EDÇ kompleksinin;

- Türkiye toplam **saç levha** üretiminin % 100'ünü ürettiği,
- Türkiye toplam **soğuk haddelenmiş** levha üretiminin % 100'ünü ürettiği,
- Türkiye toplam **soğuk haddelenmiş** levha üretiminin % 68'ini ürettiği,
- Türkiye toplam **pik** üretiminin % 15'ini ürettiği,
- Türkiye toplam **slab** üretiminin % 0,5'ini ürettiği, görülecektir.

EDÇ'in Türkiye yassı çelik **tüketiminde** işgal ettiği yeri belirtmek için şu verilere bakmak yararlı olacaktır:

EDÇ mamullerinin iç tüketimdeki yerleri (yüzde olarak) (1969) (tüketim hacımlarına ithal çelik mamulleri katılmamıştır.)

- **teneke** tüketiminin % 98'ini EDÇ mamulleri karşılar
- **soğuk haddelenmiş levha** tüketiminin % 92'sini EDÇ mamulleri karşılar
- **sıcak haddelenmiş levha** tüketiminin % 71'ini EDÇ mamulleri karşılar
- **saç levha** tüketiminin % 96'sını EDÇ mamulleri karşılar.

Bu rakamların görece önemini anlayabilmek için şu oranlara da bir göz atmak gerekecektir.

Türkiye toplam yassı çelik tüketiminde ithalatın payı (1969)

- ithal mamuller teneke tüketiminin % 91,5'ini oluştururlar
- ithal mamuller sıcak haddelenmiş levha tüketiminin % 32,6'sını oluştururlar
- ithal mamuller soğuk haddelenmiş levha tüketiminin % 21,3'ünü oluştururlar
- ithal mamuller saç levha tüketiminin % 11,3'ünü oluştururlar

Türkiye toplam yassı çelik tüketiminde EDÇ mamullerinin payı (1969) (tüketim hacımlarına ithal mamuller konmuştur.)

- **teneke** tüketiminin % 8,32'sini EDÇ mamulleri karşılar
- **sıcak haddelenmiş levha** tüketiminin % 41,9'unu EDÇ mamulleri karşılar
- **soğuk haddelenmiş levha** tüketiminin % 73,13'ünü EDÇ mamulleri karşılar
- **saç levha** tüketiminin % 85,8'ini EDÇ mamulleri karşılar.

Bu ürünler arasında, saç levhanın, kullanıldığı sanayi dalları açısından, önemle üstünde durmak gerek. Örneğin 1959 tarihli bir Birleşmiş Milletler raporu ABD'deki saç levha tüketimini şöyle ayrıntılıyor:

ABD'de üretilen **ince saç levhanın**
% 40'ı motorlu araç üretiminde
% 20'si «başka» metal eşyaların üretiminde
% 11'i elektrikli ev eşyası imalinde kullanılıyor.
ABD'de üretilen **kalın saç levhanın**
% 16'sı demiryolları donatımında
% 17'si konut binalarının inşasında
% 25'i elektrikli olmayan makine imalinde
% 40'ı tersanelerde ve gemi yapımında, petrol ve gaz sanayilerinde kullanılıyor.

EDÇ'in üretimine geri dönmek için 60'ların sonlarına doğru kompleks üretiminin Türkiye yassı çelik ihtiyacının ortalama % 52,2'sini karşıladığını eklemek gerek. Ancak Türkiye ihtiyacı EDÇ üretim hacmını her yıl biraz daha fazla aşmaktadır.[52] Bu fazla talep ise ithalat tarafından karşılanmaktadır. Artan yassı çelik ithalatını kanıtlamak için şu endekslere bakmak yeterlidir.

İthalat endeksi	1966/67	1969/70
saç levha	65,8	195,4
sıcak haddelenmiş levha	82,2	86,4
soğuk haddelenmiş levha	14,8	194,0
teneke	14,2	200,0

EDÇ «proje ve mühendislik» bölümünün başkanı (Turgut Günay) ABD'ye bir ziyareti sırasında Türkiye'nin demir - çelik ithalatından vazgeçebilmesi için 1980'e kadar iç üretim kapasitesini 4 milyon tona çıkarması gerektiğini ifade etmiştir.

[52] DPT'nin 1972 planına ait yassı çelik talebi tahminleri 552.000 tona ulaşmışken, yeni yıl kaydedilen gerçek talep 600.000 tonu bulmuştur.

Üretim Hacimlerinin Evrimi (Ton olarak)

Üretim	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Teneke	27.101	51.912	43.122	47.273	55.518	54.355	77.799
Soğuk haddelenmiş mamuller	16.301	80.198	119.530	122.586	158.508	151.776	210.745
Sıcak haddelenmiş mamuller	45.771	54.520	59.111	76.626	108.860	72.791	144.835
Levha	27.068	28.018	86.712	83.223	112.030	100.794	129.787
Boru bandı	64.239	52.604	94.032	54.330	68.821	91.403	80.306
TOPLAM	211.000	267.000	403.000	384.000	503.000	471.000	643.000
Yarı mamuller							
Ingot	—	—	—		3.222	14.743	15.304
Pik	70.669	63.025	41.053	18.173	8.888	13.309	9.479
Blum	20.760	19.342	12.733	28.679	3.803	—	—
Slab	—	—	—	2.181	111	—	—
TOPLAM	301 909	349.151	456.074	433.074	519.261	479.171	669.128
Sevkiyat							
Teneke	26.501	48.890	44.367	49.270	55.208	52.629	74.751
Soğuk haddelenmiş mamuller	42.358	69.002	111.378	136.396	148.870	158.991	206.375
Sıcak haddelenmiş mamuller	38.483	43.906	50.286	84.221	106.972	72.513	141 712
Levha	24.097	42.351	74.396	86.328	107.224	87.874	131.477
TOPLAM	192.000	261.00	360.819	415.000	503.000	471.000	637.000
Yarı mamuller							
Ingot	—	—	—	—	2.030	7.479	9.258
Pik	67.432	58.565	49,745	12.061	1.986	11.114	7.542
Blum	17.099	12.142	10.950	28.924	3.803	—	1.441
Slab	190	22	489	2.208	897	17	—
TOPLAM	277.115	341.820	421.499	458.535		475.825	655.128

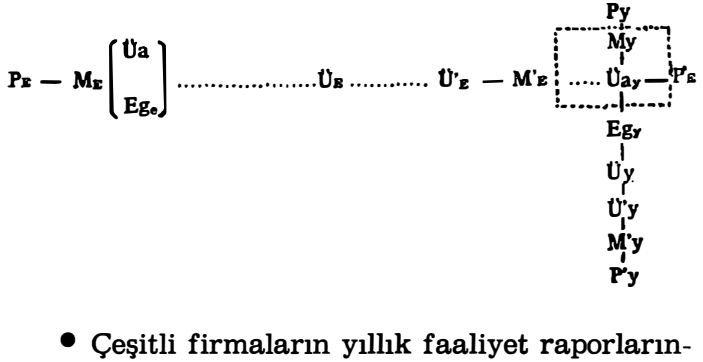
Kaynak: Ereğli Demir ve Çelik Faaliyet Raporu

II.5. M' — P' Düzeyi. EDÇ Ürününün Pazarda Mübadeleye Tabi Tutularak Metaya ve Paraya Dönüşmesi

Bu düzeyde EDÇ fabrikalarının ürettiği metaya özgü fiziksel standartlar ve niteliklerin belirtilmesiyle yetinilmeyecektir. Burada çabamızın odaklaşacağı nokta bu ürünün piyasada meta olarak mübadeleye tabi tutulduğu sırada içinden geçtiği öteki sermaye döngülerinin niteliklerini belirtmek olacaktır. Şöyle ki: EDÇ'den çıkan ürün (M'ᴇ), başka bir sermayenin de (y) parasal döngüsüne üretim aracı, hammadde olarak girmektedir. (Üa). Bu başka sermaye döngüsünde Ereğli'den çıkan ürün-meta üretim aracı olarak kullanılmaktadır (M'ᴇ=Üaʏ). Bizim yapacağımız EDÇ'den çıkan ürünün, pazarda mübadale faaliyetine tabi tutulur, başka sermaye birimlerinin döngüsüne «girdi» olarak katılırken, bu sermaye birimlerinin niteliklerini uluslararasılaşma sürecinin işaretlerini açığa çıkarır şekilde ele almak olacaktır. Nasıl EDÇ'de kendini değerlendiren parasal sermayenin döngüsünü izlemekteysek EDÇ ürününün, içerdiği değeri gerçekleştirmek üzere içinden geçtiği öbür sermaye birimlerinin de döngüsü ele alınacak, ve böylece uluslararası sanayi dokusunda EDÇ'in nasıl değerlendirilmesi gerektiği açıklanacaktır. 129. sayfadaki çizelgede incelenmek istenen düzey halka içine alınarak gösterilmiştir.

EDÇ mamullerinin girdi olarak katıldıkları sermaye döngülerinin incelenmesinde çeşitli kaynaklardan yararlanmış bulunuyoruz. Bunları şöyle sıralamak mümkün:

- DİSK (Maden - İş) sorumlularından edinilen sözlü bilgilerden (1972).

• Çeşitli firmaların yıllık faaliyet raporlarından.

• DPT yayınlarından (1972).

Buradaki çalışmanın temeli bütün bu kaynaklardan toplanan veriler arasından, birbirleriyle kesişebilenlerin ayıklanmasına dayanır. EDÇ mamullerini girdi olarak kullanan firmalar ait oldukları dallara göre sıralanmışlardır.

1) OTOMOTİV DALINDA EDÇ'in müşterileri olan başlıca firmalar şunlardır:

• **TOFAŞ:** 1968'de üretime geçmiştir. Tofaş toplumsal sermayesine katılmalar şöyledir:

International Holding FİAT Spa	% 41,5
MKEK	% 25
Koç Holding	% 22
İş Bankası	% 10
Bernard Nahum (Koç Holding)	% 0,5

• **OYAK - RENAULT:** 1971 yılından beri Türkiye'de Renault 12'nin üretimine geçmiştir. OYAK bu firma sermayesinin % 42'sine sahiptir.

• **OTOYOL:** Toplumsal sermayesine katılmalar şöyle sıralanabilir:

Türkiye FİAT temsilcileri	% 24
KOÇ Holding	% 27
AKBANK	% 27
Öbürleri	% 12,5

• **OTOMARSAN Mercedes Has:** Otomarsan Kadir Has ve Mengenler ortaklığıyla kurulmuştur. Bu kişilerin Türkiye tekelci sermayesindeki yerini belirlemek için Kadir Has'ın aynı zamanda Adana Hatay yöresi pamuğunu işleyen SASA, Lassa, Kordsa gibi işletmelerin önemli hissedarlarından biri olduğunu, «Coca-Cola kralı» ve traktör otomobil lastiği imalatçısı Kemal Has'ın kardeşi, Akbank hissedarlarından biri (ve Akbank'ın kurucusunun oğlu) olduğunu hatırlatalım.

• **MAN:** Tevfik Ercanlar önce MAN'ın Türkiye temsilcisi (dağıtımcısı) olarak başlamıştır. Daha sonra Ercanlar ailesi MAN kamyon ve otobüslerinin Türkiye içi üretim faaliyetlerinin ve dağıtımının tekelini elde etmiştir. Bunun yanında «Metzeler», «American Motors Corporation» ve «Peugeot» temsilciliklerini de elde etmiştir.

• **BMC Sanayi ve Ticaret A.Ş.:** BMC kamyon, minibüs ve traktör montajı yapan bu firmanın Türkiyeli ortakları arasında armatör ve maden sanayicisi, endüstriyel tavukçu Sıtkı Koçman'ı ve Melih Özkanat'ı saymak mümkün.

• **UZEL:** «Perkins» motorlarının Türkiye temsilcisi olup otomotiv yan sanayiine gerekli metaları üretmektedir. Uzel fabrikalarında bunun dı-

şında Massey Fergusson traktörlerinin montajı da yapılır.

• **GENOTO:** Atölyelerinde «BEDFORD» kamyonlarının üretme faaliyetleri yapıldığı gibi Chrysler ve Fargo (ikisi de General Motors'a ait) kamyonlarını üretme faaliyetleri de gerçekleştirilmektedir. Bunun dışında Genoto radyatör, yağlama aletleri gibi metalar da üretir.

Sözünü ettiğimiz bu fabrika ve firmaların dışında EDÇ ürünlerini otomotiv dalında değerlendiren birimler arasında Zirai Donatım'ı (Ford traktörlerinin imalinde), MKEK'nu da (Hannomag patentli motorlu araç imalinde) sayabiliriz.

2) ELEKTRİKLİ EV EŞYALARI DALINDA EDÇ ürünlerini kullanan işletmeler:

• **ARÇELİK:** Eli Burla ve Koç tarafından kurulmuş olan Arçelik fabrikalarında elektrikli ev eşyalarından buzdolabı, çamaşır makinesi, şofben v.b. üretilirken hammadde olarak EDÇ'in ürünleri kullanılır.

• **PROFİLO:** AEG patentli elektrikli ev eşyası imal eder.

• **ESTAŞ:** Philips patentli buzdolapları imal eder.

• **GÜLOK:** Hoover patentli buzdolapları ve başka elektrikli ev eşyaları imal eder.

• **TERNAL:** PRESCOLD patentli buzdolapları imal eder.

• **TÜRK DEMİR DÖKÜM:** Hilden ve Chappé patentli radyatör, Hilden patentli kazan ve Junker ve Ruth patentli LPG ve havagazı tüpleri imal eder.

Türk Demir Döküm sermayesine katılmalar şöyle ayrıntılanabilir:

Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası	% 17,59
Vehbi Koç	% 15,53
KOÇ Holding	% 32,17

3) MADENÎ MOBİLYA DALINDA EDÇ'den kendi üretimleri için mal alan firmalar arasında şunları sayabiliriz:

• **BÜROKUR:** 1957'de kafeteryalar, bürolar, fabrikalar, moteller, okullar için madenî eşya imal etmek üzere kurulmuştur. Koç Holding'e aittir. Firmaya bağlı taşra dağıtımını sağlayan 40 temsilcisi vardır.

• **BEKO:** Koç Holding'e aittir.

Bunun dışında MARSAN, MASİS, ERELÇELİK gibi firmalar da madenî mobilya imal eden ve EDÇ'den çelik levha alan fabrikalara sahiptirler.

4) «CONTAINERISATION» DALINDA Sıvı ve gazların taşıma ve muhafazasına yarayan tüp ve boruların imalinde çelik levhalar kullanılır. Dolayısıyla sıvı ve gazlar için tüp ve boru imal eden fabrikalar EDÇ'den levha almak durumundadırlar. EDÇ'in bu daldaki müşterileri arasında sayabileceğimiz şirketler şunlardır.

• **GAZAL:** Petrol taşıma ve muhafazası için tüp ve boru imal eden Gazal bunun dışında valvlar, regülatörler, kamping lambaları üretir. Gazal sermayesine katılmalar şöyle gözükmektedir:

Mobil Oil	% 30
Liquid Petroleumgas	% 32
Koç Holding	% 12,4
Vehbi Koç	% 21,5

• **AYGAZ:** 1961'de İstanbul ve Marmara bölgesine sıvı gaz ve ev eşyası dağıtmak üzere kuruldu. AYGAZ'ın tümü Koç ve Koç Holding'e aittir. Bunun dışında yine aynı dalda faaliyet gösteren ve EDÇ'den hammadde satın alan şirketler arasında MUTFAK GAZ, CAM GAZ, BİLGE GAZ'ı sayabiliriz.

5) AMBALAJ VE KONSERVECİLİK DALINDA: Bu dalda faaliyet gösteren şirketler konserve kutusu gibi mamuller üretmek için tenekeye ihtiyaç duyarlar. Tenekenin elde edilmesi ise Türkiye'de ya ithal yoluyla ya da EDÇ'den teneke satın alınarak gerçekleştirilir. Dolayısıyla EDÇ'e müşteri olan veya olabilecek olan ve bu dalda faaliyet gösteren şirketlerden bazılarını saymak mümkün:

• **TASAŞ.**

• **METAL KAPAK:** (Has'a aittir).

• **TAT:** Tat konserve fabrikası EDÇ'den kutu yapmak üzere teneke satın alır. Tat fabrikaları üretiminin ihracata da yönelik olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Bunun dışında TAT'daki üre-

tim sürecinin MİGROS'un teknik danışmanlığı altında gerçekleştiğini ve MİGROS'un TAT toplumsal sermayesinde pay bulundurduğunu da ekleyelim.

• **TURGUTLU KONSERVECİLİK A.Ş.:** OYAK grubundandır ve kutuların yapımı için EDÇ'den teneke satın almakta olması ihtimal dahilidir.

6) **TERSANECİLİK DALINDA:** Gölcük deniz fabrikalarının, Zirai Donatım'ın, ve Türkiye'deki başka tersanelerin EDÇ'den levha almakta olduklarını saymak herhalde yanlış olmayacaktır.

II. 6. M' — P' Düzeyinin İncelenmesinde Edinilen Sonuçlar

EDÇ'den çıkan ürünü üretim aracı («girdi») olarak değerlendiren öteki sermaye döngülerinin niteliklerini birkaç noktada toplamak mümkün:

1) M'ᴇ'nin «girdi» olarak içinden geçtiği sermaye döngüleri **ulusal çerçeve** açısından ele alındığında söylenebilecekler şunlar:

• Temel eğilim olarak, bu sermayenin, önceden, dışarıyla ticaret ve spekülasyondan oluşmuş ve birikmiş ve daha sonra sanayiye dönüşmüş bir sermaye olduğu (ithal ikamesi politikası aracılığıyla).

• Bu sermayenin, genellikle, Türkiye normlarına göre, en yüksek derecede tekelleşmiş (yoğunlaşmış ve merkezileşmiş) sermaye gruplarına ait olduğu (Koç, Has, OYAK, İş Bankası v.b.).

• Böylelikle burada sözkonusu edilen sermayenin uluslararası bir temele dayandığı.

2) M'E'nin «girdi» olarak içinden geçtiği sermayenin **uluslararası ya da yabancı** açısı incelendiğinde söylenebilecekler ise şunlar:

• Bu sermayeler kendilerini değerlendirme döngüleri sırasında üretim süreçlerini birkaç ulusal alana yayarak gerçekleştiren sermayelerdir. Aynı firmaya ait çeşitli ülkelerdeki üretim birimleri aynı fabrikanın atölyeleri gibi işlemektedir. Genellikle de bu üretim süreçlerinin yalnızca son (yani mamûlün pazara sürülmesine yakın) aşamaları, son evrelerinde yapılan üretim faaliyetleri Türkiye sınırları içinde gerçekleşmektedir. (karoseri presleme, paketleme ve montaj gibi). Pazardan gittikçe uzaklaşan üretim aşamalarının Türkiye'ye ihracı gerçek bir eğilim olsa bile, bu eğilim, Türkiye toplumsal yapısını dünya ekonomisine eklemleyen mekanizmada bir değişiklik yaratacak nitelikte değildir.

• M'E'nin girdi olarak içinden geçtiği bu üretim süreçlerini harekete geçirmiş olan «çokuluslu» olarak nitelenen şirketlerdir. M'E'nin, niteliklerini saymakta olduğumuz bu sermayece «girdi» olarak kullanılmasını sağlayan, bu şirketlerin, eski pazarları olan ülkelere bazı üretim faaliyetlerini ihraç etmiş olmalarıdır. 136. sayfadaki tabloda Ereğli'de kendini değerlendiren parasal sermaye döngüsü ve bu döngüyü çeşitli yerlerinde kesen öbür sermaye birimlerinin döngüsü gösterilmektedir. Bu «sermayenin kendini değerlendirme» döngülerinden dokulu örgü aracılığıyla şemalaştırılan gerçek, sermayenin dünya düzeyinde gerçekleştirdiği yeniden-üretim ve birikim sürecidir. İşte EDÇ kompleksinin anlamına, demir - çelik da-

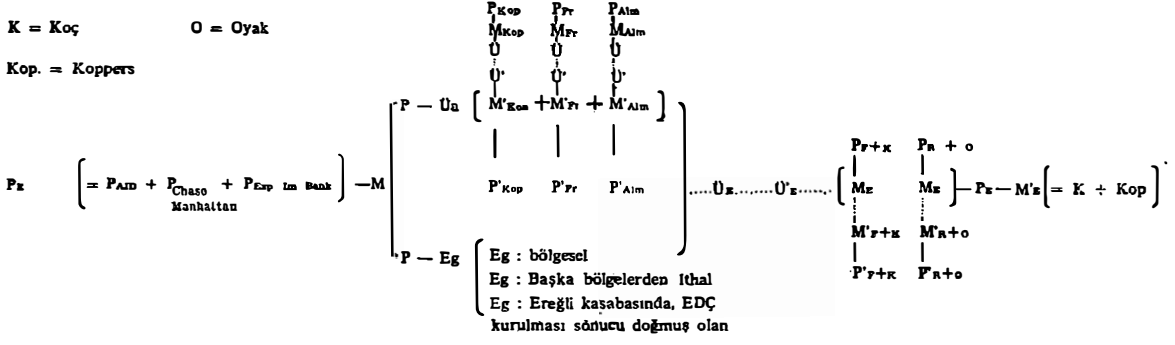
E = Ereğli Demir Çelik Fabrikaları

Fr = Fransız Alm = Alman

F = Ford Fiat R = Renault

K = Koç O = Oyak

Kop. = Koppers

lının uluslararası birikim dokusu içindeki yerine ancak sermayenin yeniden-üretim tabanını dünya yüzüne yaymakta olduğu gerçeği açısından bakıldığında doğru yaklaşılmış olur.

EDÇ'in kuruluş tarihi ve EDÇ'in çelik ürün tüketen dalların birikim dokusundaki yeri:

1) EDÇ'in cevap vermekte olduğu ihtiyacın niteliğini vurgulamaktadır; Türkiye'ye doğru ihracatı yoğunlaşacak olan uluslararası sermayenin üretim süreçlerinde kullanılacak olan yassı çeliğin imali.

2) EDÇ'in «ulusal» bir ihtiyaca cevap vermek üzere kurulmuş olmadığını, Türkiyeli ajanları da ortak ederek Türkiye alanı üzerinden transit geçerek biriken uluslararası bir sermayenin gereği ve imkânlarına uygunluğunu gösterir. Hal böyleyken demir - çelik dalının EDÇ'in «üretim araçları üreten», «I. sektör»e konmasının (yani ağır ya da temel sanayi dalı olarak ele alınmasının), Türkiye'nin «bağımsızlaşma» süreci açısından bir anlam ifade etmediği açıkça belirmektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan EDÇ'in kuruluşunu şöyle yorumlamak gerektiği anlaşılıyor: EDÇ Türkiye'de ticarî sermaye ithal ikamesi yoluyla «sanayi»ye yönelmeye başladığı bir anda, uluslararası sermayeyle bütünleşmiş sanayi şirketlerine —ki bu şirketler çoklukla otomobil, elektrikli ev eşyası, tüp ve boru, madenî eşya v.b. dallarda faaliyet göstermektedirler— girdi, yani yassı çelik sağlamak üzere kurulmuştur.

Buna karşılık, I. sektördeki sanayi birimlerinin Türkiye ve benzeri ülkelerde kurulması —ki

gittikçe yaygınlaşan bir süreçtir bu (bk. III. Bölüm)— günümüz uluslararası işbölümüne ilişkin birtakım soruları su yüzüne çıkarmaktadır:

- Kapital büyümesinin yalnızca metaların değil, üretim süreçleri ihracından da geçtiği bu çağda, merkez kapitalist ülkelerin periferi (ya da «azgelişmiş») bölge ve ülkeler üzerindeki sınaî egemenlikleri hangi mekanizmalarca sağlanmaktadır?
- Bu mekanizmanın mantığı Batı kapitalizmindeki yeni birikim modellerince nasıl belirlenmiştir?
- Merkez ülkelerdeki günümüzün sermaye birikim modeli periferik yöre ve ülkelere hangi işlevi yüklemektedir? Yani dünya kapitalist işbölümündeki evrim nasıl tanımlanabilir?
- Hem yeni birikim modeli, hem de onun gereği evrim gösteren uluslararası işbölümü açıklandığında, özerkleşmek için «sanayileşmek», «temel sanayi dallarını» geliştirmek (yani üretim aracı üreten sektöre ait dalları geliştirmek) gereğini öne süren tezlerin geçerliliği ne olacaktır?
- Ayrı üretim sektörlerine (I. sektör: Üretim araçları üreten dalların sektörü, II. sektör: Tüketim araçları üreten dallardan oluşan sektör) bağımlı sanayileşmeden çıkma sorunsalı içinde tanınan ayrı önem ve anlamlara hangi açıdan yeniden bakmak gerekecektir? Bu yolda, bu iki sektörün bir birikim tabanı oluşmasında oynadıkları farklı rollerin tanımı yapılarak bu rollerin oynanabilmesi için gerekli olan koşullar belirtilmelidir.

Bu soruların tümüne doğru bir yaklaşım sağlayabilmek amacıyla bu ana kadar incelemeyi içinde sınırlamış bulunduğumuz «sermayenin kendini değerlendirme süreci» çerçevesinden çıkıp sermayenin «birikim» temellerinin araştırılmasına gidilecektir.

III. Bölüm

BİRİKİM SÜRECİ

Şimdiye kadar, (ikinci bölümde) uluslararasılaşma süreci tek bir üretim birimine dayanılarak betimlenmeye çalışıldı. Ancak bu, herhangi bir üretim birimi olmayıp, geleneksel olarak «temel üretim dallarından» birine, «ağır sanayiye», demir - çelik dalına ait olan bir üretim birimiydi. Hedef ise, bu tür üretim birimlerinin, Türkiye gibi bağımlı bir ülkede, yerleşerek:

1) Bu toplumsal formasyonları özerkleştirmediği gibi, (Batı'ya) bağımlılık dokularının daha yoğun ve derin işlemesini sağladıklarını...

2) Bu yerleşimlerin (localisation), Batı kapitalist ülkelerindeki (merkez ülkeler) sermaye birikim modelinin gereklerince belirlendiğini göstermekti.

Bu hedefe varmak için de önce bir monografiyle Ereğli Demir - Çelik kompleksinde değerlenen sermayenin kendini yeniden üretme süreci içinde başka uluslararası mercilerle, çıkarlarla, geliştirdiği organik bağlar belirtilmeye çalışıldı.

Bu III. bölümdeyse, Batı'nın gelişmiş ülkelerindeki, ABD'deki, İkinci Dünya Savaşı sonrası birikim modelinin, üçüncü dünya ülkelerinde ne gibi bir bağımlı sanayileşmeyi birlikte getirdiği, buralarda «temel sanayi» diye bilinen dallarda üretim birimleri yerleşmesini nasıl sağladığı daha kapsamlı bir çerçeve içinde ele alınacaktır. Daha kapsamlı derken belirtilmek istenen Türkiye'deki bağımlı sanayileşmenin, dünya kapitalist işbölümünün yeni biçimleri çerçevesinde ele alınacağı ve Türkiye gibi ülkelerdeki sanayileşmenin, bu işbölümünün gereklerine nasıl cevap verdiğinin inceleneceğidir. Bu konunun incelenmesi, ulusal toplum yapıları arasındaki egemenlik, bağımlılık kavramlarına ve işleyiş şekillerine yeni içerikler katmayı gerektirecektir. Bu kavramsal altyapının geliştirilmesi, kullanılabildikleri («operationel» oldukları) alanların özgülleşmiş olduğu kavramların inşa edilmesi demektir.

Yeni egemenlik bağlarının, daha doğrusu ABD'nin ve öteki gelişmiş kapitalist ülkelerin, bağımlı ülkeler üstündeki sınaî egemenliklerinin bugün nasıl işlediğini göstermek için, bu bölümde **«kontrol sanayi» ya da «hegemonik sanayi»** şek-

linde kavramlaştırdığımız bir ekonomik, teorik kategori geliştireceğiz. Bu kavram, kapitalizmin bu evresinde, «azgelişmiş» ülkelerin, sanayileşseler de, Batı kapitalizmine hangi mekanizmalarla daha da bağımlı kılındıklarını açıklayabileceği gibi, gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki bağımlılık ve göreli egemenlik ilişkilerinin de temeline ışık tutabilme durumundadır. **Amerikan sınaî hegemonyasının** temeli açıklanırken bu kavramsal kategorinin ne derece «operasyonel» olduğu, nasıl bir «kullanılabilirlik» gösterdiği belirecektir.

Kontrol sanayi kavramı, «anahtar sanayi» (industrie clef), «uç sanayi» (industrie de pointe) gibi kategorilerden farklıdır, içeriği değişiktir. Bunun yanısıra, Amerikan hegemonyasından söz etmenin, «süper-emperyalizm» teorileriyle bir ilişkisi yoktur. Hegemonya olması, gelişmiş kapitalist ülkeler arasında çelişki olmadığı ya da bunların hasıraltı edildiği anlamına gelmez.

«Kontrol sanayii» belirleyen nitelikleri ve bu sanayinin rolünü tanımlamadan önce kavramsal bir hatırlatmanın yararı olacaktır. **Sermayenin ve artık-değer yaratmanın temel yasaları yeniden belirtilerek, belirli bir sanayi dalının, belirli bir tarihî dönemde oynayabileceği hegemonik ya da denetleyici rolün ne olduğu açıklanacak, gelişmiş ülkelerin egemenliklerini «üretim araçları üreten» dalların tekelini muhafaza edip, tüketim sanayilerini «azgelişmiş» ülkelere ihraç ederek sürdürdükleri görüşü aşılabilecektir. Bu görüşü aşmaya gerekli kavramsal ve teorik araçlar oluşturulacaktır.**

İnşa edilecek olan bu kavramsal araçla (hegemonik sanayi), demir - çelik dalının ve özellikle

yassı çeliğe yönelik olan sanayinin «hegemonik sanayi» dalının niteliklerini 1950 yıllarına kadar taşımış olduğu, dolayısıyla bu daldaki üretken teknolojinin bu tarihe kadar ABD tekelinde kalmış olduğu gösterilecektir. Bunun yanısıra demir - çelik dalının hegemonik niteliklerini yitirmeye başladığı yılların demir - çelik sanayi sermayesinin «azgelişmiş» ülkelere ihraç edilmeye başladığı yıllar olduğu belirecektir. 1960 sonrası yılların, üçüncü dünya ülkelerinde petro - kimya, demir - çelik gibi «temel sanayi» dallarına ait üretim birimlerinin yerleşmeye başladıkları yıllar olduğu ortaya çıkacaktır. Yine bu yıllarda ABD'de bir başka sanayi dalı, «kontrol sanayiinin» niteliklerine bürünmeye başlamıştır: **Üretimin otomatik denetimiyle ilgili sanayiler, yani bilgisayalarlar ve enformatik sanayi.** Bunlar ise, bugüne kadar ABD'nin mutlak tekelinde ve egemenliğinde gelişmektedirler. ABD'nin dünya sanayi dokusuna, sanayi dalları arası ilişkilere istediği yönü verebilmesi için, bugün enformatiğin tekelini muhafaza etmesi yetmektedir. Kabaca, öbür sanayi dallarının üretken sermayelerini —«temel» olsun olmasın— ihraç etmesine engel yoktur.

Bu bölümde hayli yüksek düzeyde soyutlamaya gidilecek, olaylar yalnızca «değer»in oluşumu düzeyinde ele alınacak, fiyat ve finans açıları incelenmeyecektir.

III. 1. Kavramlar

Hemen sermayenin tanımıyla başlanabilir. Sermaye'ye bir **üretim ilişkisi** olarak yaklaşılabilir, ve emek-gücünün ürünlerine meta şeklinde el

konabilmesini sağlayan üretim ilişkisi olarak tanımlanabilir. Kapitalist üretim tarzı insanî üretici gücü «ücretli emek-gücü»ne dönüştürmüş olan üretim tarzıdır. Pazara herhangi bir başka meta gibi sürülen bu üretim gücünün öteki metalar gibi bir değeri vardır. Değeri, bu emek-gücünün kendini yenilerken (yeniden-üretirken) tükettiği tüm metanın değerine eşittir. İşçi kendi emek-gücünün değerini çalışma gününün yalnızca belirli bir süresi boyunca yaratır. Bu çalışma gününün (işgünü) geri kalan bütün süresi boyunca yarattığı değere, emek-gücünü satın alan sermaye sahibi el koyar. İşçinin işgünü içinde, kendi emek-gücünün değerini üretmekten arta kalan çalışma zamanı içinde yarattığı ve sermayedarın el koyduğu bu değere **artık-değer** denir.

İşgününün bölümlerini şöyle kavramlaştırmak mümkün:

İşgününün, emek-gücünün değerini yenilemeye yarayan çalışma zamanına **«gerekli çalışma zamanı»** denir. İşgününün artık-değer yaratmaya yarayan zamanına **«fazladan çalışma zamanı»** denir (temps de surtravail).

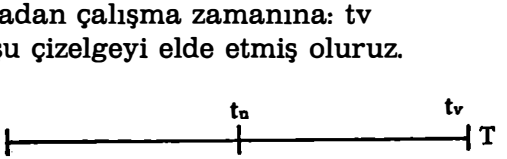
Artık-değer yaratmanın çeşitli biçimlerini inceleyelim şimdi:

İşgününe: T

Gerekli çalışma zamanına: tn

Fazladan çalışma zamanına: tv

dersek, şu çizelgeyi elde etmiş oluruz.

Ancak «gerekli çalışma zamanı» ile «fazladan çalışma zamanı» toplamının işgününün tümüne eşit olduğunu düşünmek yanlış olur. (tv+tn=T diye düşünmek). Bu denklemin doğru olabilmesi için işgünü boyunca harcanan emeğin ya da çalışmanın tamamen homojen bir şekilde harcandığını varsaymak gerekmektedir. Oysa tüm işgününün dokusu harcanan emek-gücü açısından homojen olmaktan uzaktır.[53] Şöyle ki; fazladan çalışma zamanı tümüyle artık-değer yaratıcısı değildir. İş sürecinin maddî örgütlenmesinde doğrudan doğruya artık-değer yaratıcısı olmayan süreler de vardır. Bu sürelerden birkaçını şöyle sıralamak mümkün:

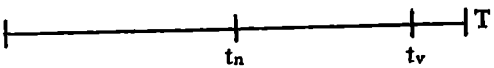
- Emek-gücünün, iş sürecinin içinde de kendini yenileme ihtiyacından doğan dinlenme süreleri vardır — artık-değer de bu sürelerde yaratılmamaktadır.
- Bir iş sürecinde, üretim sürecini başlatma anı gibi artık-değer yaratmayan süreler de vardır (makinaları ısıtma v.b. gibi). Makinaların son derece özelleşmiş olduğu, yapılacak işlerin belirli sınırlar içinde belirlenmiş olduğu iş süreçlerinde bir üretim dizisinden öbürüne geçme sırasında, makinaların ayarı, yeni iş düzeninin yerleşmesi de artık-değer üretmeyen süreler boyunca gerçekleşir.
- Bir fabrikadaki üretim zincirleri, çalışma bandı döngüleri arasındaki süre farkları, özellikle

[53] Burada ele alınan homojenlik ya da aynılık çalışma zamanının somut nitelikleri, yani işin gerektirdiği kalifikasyon ve becerilerin aynılığı değildir. Sözkonusu olan, kavramsal bir homojenliktir.

montaj faaliyetlerinde, beklemelere yol açabilir. Bunun nedeni her işçinin hareket devresinin farklı uzunlukdaki sürelerde gerçekleşmesine dayanır. Bu durumda kaybolan ya da «ziyan olan» (artık-değer üretmeyen) zaman, daha kısa hareket döngüleri uygulayan bütün işçilerin öbürlerini bekleme zamanlarının toplamına eşittir.

• Maddenin fizik ve kimyasal tepkimeler (reaksiyon) sonucunda değişimini beklemek de artık-değer yaratıcısı olmayan bu sürelere girer. Örneğin bir yüksek fırının içindeki reaksiyon beklenirken işçiler orada bulunmak zorundadırlar, ancak bu oluşuma doğrudan doğruya etkileri yoktur.

Bütün bu açıklamaların bizi şu noktaya vardırdıkları ileri sürülebilir: İşgünü, muhakkak olarak, gerekli çalışma zamanıyla fazladan çalışma zamanının toplamına eşit değildir. İşgünün süresi bu toplamdan daha uzundur.

$t_v < T$

O halde artık değeri artırmak için birçok yol vardır:

• Ya gerekli çalışma zamanı (tn) kısaltılır.

• Ya fazladan iş zamanı (tv) tüm işgünün uzatılması yoluyla uzatılır.

• Ya da işgünü veri olarak alınarak (T-tv) süresi kısaltılır.

III.1.1. Artık - Değer Biçimleri

i. Mutlak Artık - Değer

Mutlak artık-değer doğrudan doğruya fazladan çalışma zamanının uzatılmasıyla elde edilir. Bu sonuca varmak içinse,

- Ya işgünü süresi uzatılır.
- Ya da doğrudan doğruya artık-değer yaratıcısı olmayan ve fazladan çalışma zamanına ait çalışma süresi kısaltılır. (T - tv'nin kısaltılması).

(T - tv)nin kısaltılması

$\frac{tv - tn}{tn}$'in çalışmanın randımanını (verimliliğini) ifade ettiğini kabul edersek, her (tv) artışının bir randıman artışı demek olduğunu da kabul etme durumunda kalırız. O halde fazladan çalışma zamanının doğrudan artık-değer yaratmayan süresinin her türlü kısalışları, iş sürecinin entansifleşmesi, yoğunlaşması şeklinde ifade edilir. **«İş sürecinin yoğunlaşması (T - tv)'yi kısaltmanın ve randımanı artırmanın önemli yollarından biridir. Bu da mutlak artık-değeri artırma yöntemlerinden biridir.** Bu, emek üretkenliğinin artışı değildir, farklı bir olgudur. Çalışma sürecinin kuvvetli bir yoğunlaşması sözkonusu olduğunda, işgünü süresinin kısalması halinde bile fazladan çalışma zamanı (tv) uzayabilir. Yani iş sürecinin yoğunlaşması, işgününün kısalması halinde mutlak artık-değer artışına yol açabilir.

Ancak bu yoldan mutlak artık-değer yaratmanın sınırlarına çabuk varılır. İşin fazla yoğunlaşması sonucunda işe gelmemeler, iş kazaları artar,

makinalar ve donatım daha süratle kullanılmaz hale gelir. Bunlar ise T - tv süresinin uzamasına yol açan etkenlerdir.

İşgünün uzatılmasıyla elde edilen mutlak artık-değerin de sınırlarına süratle varılır. Gerçekten de artık-değerin mutlak biçimiyle artırılması uzlaşmaz sınıf çelişkilerini son derece açık şekilde ortaya çıkarır. İşgününün uzatılması üstündeki kavgalarda emek-gücünü satan ile bu gücün meyvasına el koyan birbirlerini maskesiz ve aracısız karşı karşıya bulurlar. İşçi sınıfının ilk kavgalarının, onsekizinci yüzyıl İngiltere proletaryasının ilk mücadelelerinin işgünü süresini konu olarak alması raslantı eseri değildir. Kapitalizmin doğmakta olduğu her ülkede işçi sınıfı işgünü kısaltmayı mücadelesine temel nokta olarak almıştır.

ii. Göreli (nisbî) Artık - Değer

Göreli ya da nisbî biçimiyle artık-değer, gerekli çalışma süresini azaltmakla yani (tn) süresini kısaltmakla elde edilir. Gerekli çalışma zamanının kısalması ise iki şekilde gerçekleşebilir:

1) Emek-gücünün kendini yeniden üretirken tükettiği metaların içerdiği mübadele değeri düşer.

2) Ya da emek-gücünden tasarruf edilir.

Göreli şekliyle elde edilen artık-değer XX. yüzyılda, makina çağında büyük önem kazanmış, egemen artık-değer biçimi olmuştur. Mutlak artık-değerin uzlaşmaz sınıf çelişkilerini çıplak bir şekilde ortaya serdiğini, dolayısıyla artık-değeri bu biçimde elde etmenin sınırlarına süratle varılabildiğini önce de belirtmiştik. XX. yüzyılın bü-

tün makinalaşma, otomatikleşme çabalarını artık-değeri göreli biçimiyle artırma iradesinin bir ifadesi olarak değerlendirebiliriz. Bu irade ve göreli artık-değerin egemenliği yüzyılın başından başlayan bir süreçle, önce ABD'de, sonra öbür kapitalist ülkelerde yeni bir birikim modeline geçilmesini birlikte getirmiştir: **Entansif Birikim Modeline.**

III.2. Kontrol ya da Hegemonik Sanayi

Bu bölümde hedef, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, belirli bir tarihî kesit içinde, bir sanayi dalının, bir endüstrinin oynadığı denetleyici rolü açıklayarak, ABD'nin uyguladığı sınai egemenliğin nasıl işlediğini göstermektir. Bu amaçla «kontrol sanayii»ni tanımlayan nitelikler aşağıda verilmiştir.

III.2.1. Hegemonik Sanayi Üretim Araçları Üreten Dallara Aittir

Bilindiği gibi Marx «yeniden-üretim şemalarında» üretim sektörlerini ikiye ayırır: **Üretim araçları üreten sektör** (I. sektör), ve **tüketim araçları üreten sektör** (II. sektör) olmak üzere. Aslında bu ayrımın temelinde bir başka ayrım yatar; **değişken sermaye'yle değişmeyen sermaye** arasındaki ayrım... Ki bu da bir üçüncü ayrımı esas almıştır; **canlı emek** ile **ölü emek** ya da **billurlaşmış emek** arasındaki ayrımı. Canlı emek, bilindiği gibi, işçinin emek-gücünü tüketirken, değer yaratırken ortaya koyduğu üretim kapasitesi, değer yaratma gücüdür. Kapitalist üretim sırasında kullanılan canlı emek-gücüne değişken sermaye

denir. Ölü emek ise işçinin emek-gücü kullanılarak yaratılmış olan, ve üretimine harcanan çalışma zamanına eşit olan bir değerdir. Bu değer, başka değerlerin üretiminde de kullanıldığında, bu yeni değerler üretilirken onlara kendi mübadele değerini yavaş yavaş ve kendi eskimesi oranında aktarır. Kapitalist üretimde kullanılan makina ve binalar, ara ve hammaddeler, yani üretim araçları, billurlaştırdıkları canlı emeği, yani değeri, üretiminde kullanıldıkları maddelere aktarırlar. Bunlara değişmeyen sermaye denir.

Sektörlerin ayrımı da aynı bunun gibi, değerin bir üretim süreci sırasında nasıl aktarıldığı esasına göre yapılmıştır. Yani değişmeyen sermayenin (üretim araçlarının) üretim ve yeniden-üretimine yönelik üretim süreçleri I. sektörde yer alır. Değişken sermayenin kendini yeniden üretirken tükettiği metanın üretimine, ve biriktirilmeyen artık-değer kitlesinin tükettiği malların üretimine yönelik olan üretim süreçleri II. sektöre girerler.

Bu iki sektörün göreli artık-değer yaratılmasında farklı rolleri, farklı önemleri vardır. Ulusal özerkleşme sorunsalı içinde «ağır sanayi» ya da «temel sanayi» dallarının geliştirilmesine verilen yer, sektörler arası bu farklı rollerin yeterince anlaşılmamasından kaynaklanmaktadır. **Birinci sektörün göreli artık-değer açısından taşıdığı özelliği anlayabilmek için göreli artık-değerle emek üretkenliğinin artışı arasındaki ilişkileri açıkça görebilmek, bunun için de önce üretkenlik artışını tanımlamak gerekir. Bir iş süresi sırasında —ve çalışma ritmini değiştirmeksizin— elde edilen ürün**

miktarındaki artış, emek üretkenliğinin artışını tanımlar. Peki üretkenlik artışı nasıl mümkün olur? Üretkenlik artışı canlı emek-gücünün yerini billurlaşmış emek-gücünün, yani üretim araçlarının, makina ve benzerlerinin almasıyla mümkün olur. «Makinalaşma», teknolojik düzeyin yükselmesi», «sermayenin organik bileşiminin yükselmesi» hep bu ikame olayını ifade eden formüllerdir. **O halde iki sektördeki üretkenlik artışını mümkün kılan koşulların oluştuğu yer I. sektördür.** Yani birinci sektör, her iki sektördeki sermaye organik bileşim düzeylerinin yükselmesine gerekli imkânların oluştuğu sektördür. Dolayısıyla «gerekli çalışma zamanının» kısalmasına, yani göreli biçimde artık-değer yaratılmasına imkân hazırlayan sektör. Bunu iki şekilde gerçekleştiriyor;

1) Birinci sektörde meydana gelen emek üretkenlik artışı sonucu, bu sektörün II. sektöre verdiği üretim araçlarının birim başına içerdikleri değer azalmıştır. Dolayısıyla üretimlerinde kullandıkları tüketim maddelerine aktardıkları değer de, birim başına düşebilecektir. (Yani aynı değer miktarı, daha geniş bir meta miktarı tarafından içerilecektir.) Sözkonusu tüketim maddelerinin işçi sınıfı tüketim standartlarınca içerilmekte olması halinde «gerekli çalışma zamanında» bir azalma olacaktır.

2) Gerekli çalışma zamanından tasarruf bir de II. sektöre büyük üretkenlik artışı sağlayacak yeni bir ürünün, I. sektör tarafından ortaya çıkartılması ve sanayi dalları arası ilişkiler standartlarına girmesiyle sağlanır. **Her iki durumda**

da üretkenlik artışının anahtarı olduğu ve dolayısıyla o ekonomik yapı içindeki «gerekli çalışma zamanından» tasarrufu denetleyebildiği için I. sektöre özel bir rol düşmektedir. Marx bu konuda açıktır: «Emek-gücünün değerini düşürebilmesi için, üretkenlik artışının, bu emek-gücünün değerini belirleyen ürünlerin üretildiği sanayi dallarını etkileyebilmesi gerekir. Yani bu üretkenlik artışının, işçilerin kendilerini yenilemeleri için gerekli olan metaları üreten sanayi dallarını etkileyebilmesi, ya da, bu sanayi dalları için üretim aracı üreten dalları etkileyebilmesi gerekir.»[54]

Üretim aracı üreten sektörün göreli artık-değerle doğrudan ilişkili olmayan özel bir önemi daha vardır; **bu sektör kendi gelişimini kendi kendine yaşatan bir mekanizmaya sahiptir** (auto entretien). Bu mekanizmayı şöyle açıklamak mümkün; üretkenlik ve artık-değer oranları artışlarının etkisi altında aynı değer miktarı daha geniş bir «kullanım» değerine yayılabilecektir. Örneğin daha ileri bir yapım teknolojisinin uygulanması ile, «kazan» üretiminde birim başına her kazanın değeri düşebilecektir, eski toplam mübadele değerine daha fazla kazan imal edilebilecektir. Oysa bu ortaya yeni bir sorun, yeni kazanların nerede kullanılacağı sorununu, yani yeni pazarlar sorununu çıkarır. O halde bu yeni ve ek kullanım değerlerini hazmedebilecek yeni «alanlar» bulmak gerekecektir. Ancak bu alanlar bulunduğu takdirde bu metaların içerdiği artık-değer gerçekleşebilecektir. Oysa bu yeni «alanların» yara-

[54] Karl Marx, **Le Capital**, Cilt I, Garnier- Flammarion, Paris 1959, s. 235. (Çevirl: N.Ş.)

tılması, genel üretim faaliyetlerini yeni metaları da içerecek biçimde değişmelerini gerektirir. Bu değişmeler ise yeni üretim araçlarına ihtiyaç gösterecektir.

Bu «feed-back», yani etkinin geri tepmesi olayı, emeğin üretkenliğini artırıcı yönde etkili olacaktır... ki bu da birinci sektörün, yani üretim araçlarının da gelişmesini gerektirecektir.

Kısaca özetlemek gerekirse şunu söyleyebiliriz: Emek üretkenliğinin artışına ve göreli artık-değer yaratılmasına gerekli imkânların hazırlandığı yer birinci sektördür. Bu gerçek «azgelişmişliği» ve «bağımlılığı» birinci sektöre ait sanayi dallarına sahip olmamayla açıklayan teorilerin temelinde yatar. **Ve bu teoriler de bu bakımdan doğrudurlar** (yani birinci sektörün emeğin üretkenliğini tanımlayan ve göreli artık-değeri belirleyen sektör olması açısından) Ve yine bu bakımdandır ki, yapıcı ögelerini vermekte olduğumuz hegemonik ya da kontrol sanayi dalı, yalnızca bu sektöre ait olabilir...

Ancak, birinci sektöre ait olan bütün sanayi dallarının emeğin üretkenliğine ve göreli artık-değere etkileri eşit değildir. Bunun yanısıra bir sanayi dalının emeğin genel üretkenliğine katkısı bir tarihî dönemden öbürüne değişmektedir. Bu değişimler ise belirli dallarda beliren emek tasarrufuna paralel olarak değişen sanayi-dalları-arası-ilişkiler-dokusuna uygun olarak gelişirler.

Birinci sektöre ait bir sanayi dalı belli bir tarihî zamanda onun ürünlerini kendi «değişmeyen-sermayelerini» (yani üretim araçlarını) oluşturmakta kullanan öteki sanayi dallarına belirli bir-

emek tasarrufu iletebilir. **Kendi bünyesinde beliren üretkenlik artışını öbür sanayi dallarına iletmek ve bütün ekonomi çapında genelleştirerek emek tasarrufu sağlamak yeteneğine ölçü alarak, sanayi dalları arası bir hiyerarşi kurarsak, kontrol ya da hegemonik sanayi bu hiyerarşi içinde en tepedeki yeri işgal eden sanayi olacaktır.**

Yani hegemonik sanayi, tarafımızdan, öbür sanayi dallarına (ikinci ve birinci sektöre dahil olan) en büyük üretkenlik artışını iletebilecek sanayi olarak tanımlanmaktadır. Hegemonik sanayi hem en çok sanayi dalı sayısına üretkenlik artışı iletebilen, hem de bu dalların ürünleri çok tüketildiği ve sonunda zincirleme bir etkileşim sonucu emek-gücünün de değerini etkileyebildiği için, göreli artık-değerin artmasına imkân yaratan daldır. O halde hegemonik sanayinin, sanayi dalları arası hiyerarşide tepede bir yeri olacaktır, ki mümkün kıldığı emek tasarrufunu birinci sektörün (ve ikinci sektörün) dallarına geniş bir taban üstünde yayabilsin. Ne kadar tepede bir yeri varsa, ürünlerini o kadar çok dal kullanıyor ve her dal önemli miktarda kullanıyor demektir.

Şimdi de bu dalın birinci sektöre ait olma gereği ortaya çıkmış oldu. Bunun yanısıra da belirmiş oldu ki birinci sektörün bütün dalları «hegemonik sanayi»nin nitelik ve yeteneklerine sahip değillerdir. Oysa özgürleşme sorunsalı içinde bilinçsiz olarak birinci sektöre tanınan ayrıcalıklı önem, bu konudaki yanılgıdan kaynaklanmaktadır. Yanılgı, birinci sektörün bütün dallarına, hegemonik ya da kontrol sanayi olarak adlandırdığımız dalın nitelik ve yeteneklerini yakıştırmaktır.

Oysa hegemonik dalın ürünlerini de kullanan ve birinci sektöre ait olan öbür dalların üretkenliği, belirleyici rolleri çok daha önemsizdir. Çünkü bu dallardaki üretkenliği de hegemonik sanayinin ürünleri —ki bu ürünler, sözünü etmekte olduğumuz dalların değişmeyen sermayelerini oluştururlar— belirler.

Ancak, bir sanayi dalı bu özel, tepe yere (hegemonik sanayi yerine) her zaman için sahip değildir. Bu, «üretkenliği belirleyici rolünü» ancak tarihî bir dönem süresince muhafaza eder.

Hal böyleyken, yani birinci sektöre ait olan bütün dallar üretkenliği belirlemede bu kadar farklı roller oynayabilirken birinci sektörle eşanlamda kullanılan «temel sanayi» dallarının varlığı ya da yokluğu, bir ülkenin bağımlılık derecesini ve «azgelişmişliği» ölçmekte son derece yetersiz kalır. Daha fazla ilerlemeden hemen şu söylenebilir: Bugün birinci sektöre dahil olan ve üretkenliği doğrudan doğruya belirlemeyen sanayi dallarının giderek «azgelişmiş» ülkelere ihraç edildiği bir eğilim sözkonusudur. Artık ihraç edilen, birinci sektöre dahil olan sanayilerin **ürünleri değil, üretken sermayenin ta kendisidir.** Ereğli demir-çelik kompleksi, Petkim petro-kimya kompleksi bunların birer örneğidir.

III.2.2 Kontrol ya da Hegemonik Sanayi Dalı Olağanüstü Üretim ve Mübadele Standartlarına Sahiptir

Bir sanayi dalının üretim ve mübadele standartları bu dalın pazar ilişkileri içinde belirir. Bu standartlar o dalın toplumsal yararını belirtirler.

Bu standartlar bir yandan o dala duyulan toplumsal talebi belirtirken, öte yandan bu talebin kendisi genel ve iktisadî işbölümünün bir sonucu olarak belirir.

Hegemonik sanayi dalının **olağanüstü** üretim ve mübadele standartları olduğunu belirttik. Bunun anlamı nedir? Bu sanayi dalı, öbür sanayi dalları ve sermaye birimleri ile arasındaki rekabet ilişkilerinde, kendi üretim sürecini öylesine değiştirebilmiş olmalıdır **ki** toplumsal ortalama üretim koşullarının çok üstünde koşullarda üretim yapabiliyor olmalıdır. Bu dalın üretim sürecinde, emek üretkenliği ortalama toplumsal düzeyin çok üstünde, olağanüstü bir orana varmış olmalıdır. Öyle ki bu koşullarda üretilmiş ürünün birim başına içerdiği diğer (fiyat değil) egemen (standart) koşullarda üretilmiş ürünün içerdiği değerin çok altında olacaktır. Böylece bu ürün üretim aracı işlevini gördüğünde, üretiminde kullanıldığı metaya düşük bir değer iletecektir.

Başka bir anlatımla şöyle söylenebilir: Bu yeni ve olağanüstü üretkenlik aynı iş süresi ve aynı standart üretim koşuları içersinde yaratılabilen değerden daha yüksek bir değer yaratabiliyormuş gibi işleyecektir. O halde bu üstün üretkenliği sağlayan fabrika ve makinaların sahibi, ürettiği metayı piyasa ortalama fiyatına satsa bu metanın birim başına içermekte olduğu değer (çalışma zamanı) daha düşük olduğundan, olağanüstü kârlar elde etmiş olacaktır. Yani genel, «gerekli çalışma zamanı» değişmemiş olduğu halde, her şey, sanki o sanayici için «tn» kısalmış gibi işleyecektir.

Tabii bu koşulların olağanüstülüğü yalnızca bir zaman için geçerlidir. Sermaye birimleri ve sanayi dalları arasında işleyen rekabet, üretim ve mübadele koşullarını belirli bir süre sonra homojenleşme (aynılaşma) eğilimine tabi tutacaktır. Ancak, burada, bizim tanımladığımız kontrol ya da hegemonik sanayi, bu nitelemeyi yalnızca olağanüstü üretim ve mübadele koşulları uygulayabildiği sürece taşıyabilecektir.

III.2.3 Kontrol ya da Hegemonik Sanayi Dalı, Fabrika İçi İş Sürecinde Temel Değişiklikleri ve Sürecin Yeniden, Yeni Bir Teknik İşbölümüne[55] Uygun Olarak Örgütlenmesini Mümkün Kılar

Yukarıda, hegemonik dalı, kendi bünyesinde beliren üretkenlik artışını tüketim malları dallarına kadar iletebilme yeteneğiyle tanımlamıştık. Ancak böyle bir üretkenlik artışının bütün ekonomiye ve özellikle II. sektöre yayılma süreci uzun zaman almakta ve kendiliğinden olmamaktadır. Tarihî ve toplumsal yapının, varolan sanayi-dalları-arası-ilişkiler-dokusunun, hegemonik dalın ürünlerini kullanan sanayi dallarının «değişmeyen sermaye» değerinin düşmesine engel olmaması ve bu ürünlerin kullanılma gereğinin yaygınlık kazanmasını kolaylaştırıcı olması gerekir. Hegemonik dal ürünlerinin birim başına değerlerinin düşmesinden sonra bu değer azalmasının zincirleme bir etkiyle son tüketime yakın

[53] **Teknik İşbölümü**: Fabrika ya da atölye içindeki iş sürecinde (procér de travail) teknolojinin gereklerine uygun olarak gerçekleştirilen görev bölüşümünü, işin örgütlenme biçimini ifade eder.

olan dallara doğru iletilebilmesi gerekir. Bu zincirleme etki meydana gelmez ve üretkenlik artışı genelleşmezse, artan «sermaye organik bileşimi», üretkenlik artışıyla karşılanmadığından, kâr hadleri düşmeye balşar. **Üretkenlik artışının genelleşmesi II. sektörün genişlemesini gerektirmektedir,** öyle ki bu sektör, I. sektörden, o zamana kadar almakta olduğundan daha fazla üretim aracı talep etsin. **İkinci sektörün genişlemesi, ise ancak, üretkenliğin genel artışı gerçek işçi ücretlerinin artışına izin verirse mümkündür.** Oysa bu bir yandan emek-gücünün, yeniden-üretim sürecinde, yaygın olarak kapitalist meta kullanması, öte yandan da iş sürecinin yeniden örgütlenmesiyle mümkündür. (Bu iki öge ekonomi tarihinde «kitlesel üretim, kitlesel tüketim» diye anılan ve yeni bir birikim modeline [entansif] geçildiğini belgeleyen gerçekleri oluşturmuştur. Bu yeni birikim modelinin uygulandığı Batı ülkelerinde —bunun ilk örneği Amerika olmuştur— «tüketim toplumuna» geçildiği iddiası, yeni bir «işçi sınıfı tüketim normu» oluşmuş olduğunun bilinçsiz bir ifadesidir.)

Hegemonik dalın işin yeniden örgütlenmesine ve teknik işbölümünün değişmesine imkân hazırlayan dal olması ne demektir? Hegemonik diyebilmemiz için, bu dal ürünlerinin, iş sürecindeki teknik işbölümünün değişebilmesine, üretim süreçlerinin yeniden ve farklı bir şekilde evrelere bölünmesine, bu sürecin içinde dolaşımda bulunan maddelerin dolaşım şemalarının yeniden çizilebilmesine imkân sağlamaları gerekir. (Bu konu ileride verilecek örneklerle açıklığa kavuşacak, soyutluğundan kurtulacaktır). O halde yeni-

den ifade etmek gerekirse şöyle söyleyebileceğiz: **Hegemonik ya da kontrol sanayi, egemen teknik işbölümünü ve işin örgütlenme biçimini, dolaylı ya da dolaysız olarak etkileyen, değiştiren, işin yeniden örgütlenmesi imkânlarını içeren daldır.**

Teknik işbölümünün önemi, sınıf mücadelesinin temel «alanlarından», «sahnelerinden» biri olmasındadır. Teknik işbölümüyle birlikte, çalışma koşulları ve ücret tipleri belirlenir. Canlı emeğin yerine billurlaşmış emek ya da «değişmeyen sermaye» koymanın temel hedefi, emekçilerin «fazladan çalışma zamanını» kısaltma yönünde verdikleri mücadelenin etkilerini yok etmektir, sermayeyle emeğin, üretim süreci **içindeki** kavgalarının bir ifadesidir. **Bizi burada ilgilendiren, hegemonik dalın, teknik işbölümünü, sanayiler arası ilişkiler dokusunu değiştirecek şekilde, dolaylı ya da dolaysız olarak etkilemesi, değiştirmesidir.**

III.2.4. Hegemonik ya da Kontrol Sanayi Dalı ABD'nin Tekelindedir

Bu dal hakkında buraya kadar saydığımız niteliklerin hepsinde ortak bir özellik vardı: Bu niteliklerin geçerli olduğu tarihî döngü belirtileceğine «konjonktürel» bir «zaman» ögesi, konjonktürel bir tarihî konum verilmişti. Bu dalın **coğrafî** konumu sözkonusu olduğunda aynı yönteme başvurulmayacak, dalın tekelini elinde bulunduran ekonomik formasyonun hangisi olacağını belirten ölçütler tesbit edilecektir.

Kontrol sanayi dalı, kapitalist dünya üstünde hegemonyasını sürdüren sosyo-ekonomik for-

masyonun, yani bugün için ABD'nin tekelindedir. Bunun nedenleri şöyle açıklanabilir: Bu ülke, dünya üstünde üretici güçlerin en yüksek düzeyde gelişmiş olduğu, yani sermayenin en yoğun bir şekilde biriktiği, yoğunlaşıp merkezileştiği, dolayısıyla üretkenlik ortalamasının yüksek düzeyde olduğu ülkedir. Bunun yanısıra ABD'nin kapitalist dünya üzerinde sürdürdüğü sınaî, malî hegemonya, kendi üretkenliğinin kendi kendini aşma koşullarını da yaratmakta ve bu üretkenliğin belirli dallarda olağanüstü bir düzeye erişmesini sağlamaktadır. Gerçekten de ABD'ye, dünyada, tüketim dalları sektörünü en çok genişletebilmiş ülke olarak bakarsak, donmuş, billurlaşmış emeği canlı emek-gücü yerine kullanmanın en fazla gündemde olduğu ülkenin de ABD olduğu ortaya çıkar... Şöyle ki: Amerikan işçi sınıfı çok çeşitli ve yüksek miktar da «meta» tüketiyorsa, bunları satın alabilmesini sağlayacak (sınıf olarak kendini yeniden üretmesini sağlayacak) «gerekli çalışma zamanı» çok kısa değil demektir. Kapitalist rasyonaliteye göre bu metaların birim başına içerebileceği en az değeri içermesi gerekecektir ki işçi sınıfı tüketim standartlarının «yükselmesine» karşın «gerekli çalışma zamanı» süresi uzamasın. Oysa bu, üretkenliğin artışını bir koşul olarak gündeme getirir. «Teknolojik ilerleme», «makinalaşma» hep bu üretkenlik artışı sağlama dürtüsü sonucunda ortaya çıkan gerçeklerdir. Dolayısıyla en ileri teknolojinin, en yüksek üretkenlik oranının, bugün ABD'den kaynaklanması ihtimalinin yüksek olması sermayenin tabiatı icabıdır.

III.2.5. Hegemonik ya da Kontrol Sanayi Öteki Sermaye Birimlerinin Değerden Düşmesini ve «Ekonomik Eskimesini» (obsolescence) Birlikte Getirir

Olağanüstü üretim ve değişim koşullarının norm (standart) olarak yerleşme eğilimi eski standartlara göre işlemeye devam eden sermayelerde (değişmeyen sermayelerde) değerin üretilen mala iletilememesi sonucunu doğurur. Bu değişmeyen sermaye, değerden düşmüş, değerini kaybetmiştir (dévalorisé). Yeni Standartlara uygun olmadığı için düşen değer, hem kullanım, hem mübadele değeridir.

Bunun dışında, genel üretim koşullarındaki değişiklikler sonucunda bazı üretim süreçlerinin (prosess), tüm süreç olarak, yerlerini başka üretim süreçlerine terk ettikleri de görülür. Bu durumda yalnızca değişmeyen sermayedeki (üretim araçlarındaki) değerin iletilmesi zorluğu değildir artık sözkonusu olan. Sözkonusu olan, o değişmeyen sermayenin artık hiç değer iletemez hale gelmiş olması, dolayısıyla ömrünün birdenbire kısalmış olmasıdır. Çünkü artık norm olarak yerleşen başka bir üretkenlik düzeyidir, o dalın belirleyicisi olan (egemen) üretim süreci değişmiştir. Dolayısıyla eski üretim sürecini sağlayan ve üretkenlik düzeyini veren özgül üretim araçları (değişmeyen sermaye) yeni normlara uygun olmadıklarından «eskimiş», değer iletemez olmuşlardır. Anlaşılacağı gibi «değer iletemez» olmuşlardır derken kastedilen, bu üretim araçlarıyla üretilen metaların rekabete karşı koyamayacaklarından, bunlarla üretime kalkışılmayacağıdır.

Bütün bunlar söylenince ortaya çıkan, sözkonusu bu dalın, genel (dünya çapında) sanayi dokusu üstünde gerçekten bir egemenlik bir denetim kurmuş olduğudur. Bu dal belirli bir tarihî dönem içinde dünya sanayi dallarının her birinin «değer oluşum yapısındaki» düşüşü zincirleme bir etki içinde belirlemektedir.

Hegemonik sanayi yeni üretim ve mübadele standartları belirlerken aynı zamanda belirli sanayilerin üretim birimlerinin coğrafî yerleşim (localisation) bölgelerini de belirlemektedir. Daha önce vermiş olduğumuz bir örneği burada tekrarlayalım: Yeni standartlar en az yüzde 65 oranda zengin bir demir cevheri kullanılması gerektirdiğinden, yeni demir - çelik kompleksleri 1960'dan bu yana tercihan deniz kenarında kurulduğundan Fransa'nın Lorraine bölgesindeki madenler oran itibariyle daha fakir olduğu, bölge denize uzak olduğu için sermaye tarafından gittikçe terk edilmektedirler... Ve örneğin bu oranda demir bulunduran Zonguldak-Ereğli yöresinde modern bir demir-çelik kompleksi kurulmaktadır. İlerde görüleceği gibi 1950-60 yıllarından bu yana dünya sanayi haritası değişmekte ve gittikçe «azgelişmiş» ülke topraklarında birinci sektörden dalların üretim birimleri kurulmaktadır. Ancak bu dallardaki üretkenlik oranı bir başka ülkede belirlenmiş olduğundan kuruluş alanında özerk bir sanayileşme sürecini başlatmayı engeller. Öyle ki biraz şemalaştırıp basitleştirerek şunu söylemek mümkün olur: Bugün hegemonik olan toplumsal formasyon yalnızca meta şeklindeki sermayesini değil, birinci sektöre de dahil olsa, iste-

diği sanayi dalının tümünü tüm üretim süreci ile birlikte (yani sınaî sermayesini) ihraç edebilir duruma gelmiştir. Hegemonik ülke sınaî denetimini bir başka yoldan uygulamaya devam edecektir. En yüksek verimliliği bütün ekonomiye iletebilme yeteneği ölçüt alınarak tesbit edilen sanayi dalları arası hiyerarşi içindeki en tepe yeri işgal eden sanayi dalının tekelini kaptırmayacaktır. Ancak o dalın belirleyiciliğini dünya ekonomisi düzeyinde genelleştirerek pekiştirecektir. O dalın belirleyiciliği öylesine derindir ki, onu elde tutmak demek dünya sanayi dokusu içinde standart üretim ve değişim koşullarını, sanayiler arası ilişkiler dokusunu, dallara özgü sermayenin organik bileşimini belirlemek demektir.

O halde şöyle özetlenebilir: **Kontrol dalının üretim süreci tüm olarak ihraç edilemez ve hegemonik sosyo-ekonomik formasyonun tekelinde kalır.**

Kontrol sanayi kavramını oluşturan bu beş ögenin sayımından sonra somut olarak bu denetleyici rolün XX. yüzyılda hangi sanayi dallarınca oynanmış olduğunu görmeye çalışalım. İşe yassı çelik örneğinden başlayalım ve yassı çeliğin hangi tarihî süre içinde ve ne şekilde hegemonik sanayinin ölçülerine cevap verdiğini gösterelim.

III.3. Hegemonik Sanayi ve Yassı Çelik

ABD Demir - Çelik Sanayiinde Yassı Çeliğin Başatlığı

Bu bölümde yassı çelik sanayiinin bir süre boyunca nasıl «kontrol sanayi» rolü oynamış olduğu gösterilecektir. Bu gösterilirken demir-çelik dalı-

nın evrimi sözkonusu olacaktır. Evrimi açıklamak üzere iki ayrı eksen olarak gelişen ve demir-çelik dalındaki üretkenlik artışlarını belirleyen olaylardan söz edilecektir. Bu iki eksen tanımlanacak, ve birbirlerine bağlı, birbirlerine gerekli, fakat iki ayrı işleve veya sürece özgü oldukları belirtilecektir.

İç eksenden söz ederken demir-çelik dalında üretim sürecinin geçirdiği tarihî teknolojik evrim anlatılacaktır. **Bu üretim sürecindeki teknolojik sıçramaların mutlak artık-değeri artırmayı amaçladıkları belirecektir.** Bu konuda, teknolojinin, raslantı eseri ortaya çıkan keşifler ve buluşlara uygun gelişmediği, bu gelişimin artık-değeri artırma yollarının aranmasıyla belirlendiği ortaya çıkacaktır.

Dış eksen başlığı altında İkinci Dünya Savaşı' nın sonlarına kadar Amerikan demir-çelik dalında beliren üretkenlik artışının bütün ekonomi düzeyinde genelleşmesine imkân sağlayan oluşumlardan söz edilecektir. Demir-çelikte beliren üretkenlik artışıyla bir yandan Amerikan toplumundaki tüketim malları dallarının olağanüstü büyümesi, öte yandan iş sürecindeki temel değişimler arasında bir paralellik kurularak, demir-çelik dalının 1950'lere kadar oynamış olduğu rol gösterilecektir.

III.3.1. Demir - Çelik Dalının Gelişmesi

III.3.1.1. İç - Eksenin Ekonomik Doğrultusu

Demir-çelik dalı «sürekli üretim süreçleri» uygulayan dallara girer. Bu tür üretim süreçlerince

işleyen başka sanayi dallarına örnekler; petrol ve petro-kimya sanayi, kimya sanayileri v.b. dir. Bu dallarda üretim hiç durmaz, işçiler 8'er saatlik ekipler halinde çalışırlar. Klasik iktisatçılar bu dallardaki sürekliliği işlenen maddenin fizik ve kimyasal özelliklerinin bir gereği gibi gösterirler. Oysa iş gününün kesintiye uğramaksızın sürdürülmesi artık-değerin mutlak şekliyle artırma iradesinin ifadesidir. Sürekli çalışma günü mutlak artık-değerin artırılması isteğinin yanı sıra iş sürecini yoğunlaştırma (entansifikasyon) iradesinin de bir ifadesidir.

XVIII. yüzyılda İngiltere'de sanayiciler demir-çelik dalında sürekli çalışma gününü kabul ettirince, Marx şunları yazmıştır; «Niçin öbür kapitalistlerin makinaları, binaları, hammaddeleri yalnızca gün içinde çalışır ve gece işsiz beklerken, özellikle Sandersonlar gece işini sömürmenin avantajlarından yararlanacaklarmış? —«Doğru» diye cevap veriyor E.F. Sanderson, bütün Sanderson'lar adına, «çok doğru». «Makinaların işsizliği sırasındaki zarar, yalnızca gün içinde çalışılan bütün fabrikaları etkiliyor. Ancak bizim durumumuzda döküm fırınlarının (fourneaux de forge) durması fazladan bir zarar meydana getirecektir. İşler bir halde muhafaza edilseler bu kez yakıt ziyan olacaktır (şimdiyse işçilerin emek-gücü ziyan edilmektedir): Fırınlar durdurulsa bu kez ateşi tekrar yakma ve gerekli ısıyı elde etme zamanı ziyan olacaktır (oysa 8 yaşındaki çocukların ziyan olan uyku zamanları Sanderson'lar kabilesi için kazanılmış zamandır). Bunun yanısıra, fırınlar ısı değişikliklerinden de zarar görecekler

dir, oysa bu fırınlar çalışma değişikliklerinden hiç zarar görmemektedirler.»[56]

Burada üretim sürecinin sürekliliği birden fazla işlevi yerine getirmektedir:

1. Doğrudan doğruya artık-değer yaratıcısı olmayan çalışma zamanını, yani T-tv'yi kısaltarak iş süresinin yoğunlaşmasını sağlar. (fırınların ateşini yakma, gerekli ısıyı elde edinceye kadar bekleme bu zamanlara girer.)
2. İş gününün süresi 24 saate kadar uzatılarak emekçinin fizik gücünün sınırları aşılabilmektedir. Vardiyalar halinde çalışma buna yaramakta, iş sürecini yoğunlaştırmaktadır. Hiç durmadan 24 saat çalışıldığında hem T, yani işgünü uzamış oluyor, hem de doğrudan doğruya artık-değer üretmeyen çalışma zamanları, yani T-tv kısalmış oluyor, iş yoğunlaşıyor.

Ancak işgününün sürekliliği yoğunlaşmayı sağlayan tek öge değil. Maddenin fiziksel, kimyasal değişim sürelerinin kısalması da aynı yönde sonuç almaya yol açan olgulardan. Maddenin değişim sürelerini belirleyen, o tarihi evrede varılmış olan teknolojik düzeydir. Örneğin bir yüksek fırına giren demir cevherinin değişim süresi fırının inşasını belirleyen teknolojinin evrimine uygun olarak kısalmaktadır. Demir-çelik dalında teknolojik evrimin tarihçesi şunu çok açıkça gösteriyor: **Bu daldaki teknolojik sıçramaları ve teknolojik evrimi belirleyen baş etmen artık-değeri**

[56] Bkz. Karl Marx, **Le Capital**, Cilt I, s. 199.

mutlak biçiminde artırma iradesidir. Artık-değeri mutlak biçimiyle artırmak iradesi demir-çelik dalındaki teknolojik evrimi belirleyen eksen olmuştur. XX. yüzyılda bu ekseni oluşturan teknolojik sıçramaların çoğu üretim sürecinin çeşitli evreleri arasındaki bekleme zamanlarının kısalmasını ayrı evrelerde üretkenliğin aynı olmamasından doğan dar boğazların giderilmesini ve üretim evreleri arasındaki sürekliliğin kesintisiz sağlanmaya çalışılmasını amaçlar.[57] Üretim süreci içinde maddenin yer değiştirme ve taşıma sürelerinin de ayrıntılı bir şekilde denetlenebilmesini sağlayan teknolojik aşamalar yine aynı eksen üzerinde yer alır. RAY buna özellikle parlak bir örnek getirmiştir.

III.3.1.2. Demir - Çelik'de Hegemonik Teknolojinin Ortaya Çıkışı

Geniş bandlarla sıcak sürekli haddeleme

Burada bizi doğrudan doğruya ilgilendiren teknolojik yenilik 1926 yılında Amerika'da başlatılan «geniş bandlarla sürekli sıcak haddeleme» tekniğidir. Çeyrek yüzyıl boyunca bu yeniliğin yarattığı bütün ekonomik tepkiler, sonuçlar gözö-

[57] Örneğin Bessemer prosedesi: İlk raylar demirdendi. Ray üretimi artırılmak istenince bir engel çıktı: Yüksek fırınların üretim kapasitesi, sonra gelen üretim işleminin kapasitesinden daha yüksek olduğundan meydana gelen darboğaz tüm üretimin sürekliliğini kırarak yavaşlatıyordu. Bessemer prosedesinin keşfi burada müdahale ediyor. Bu yeni prosede yüksek fırından çıkan maddeyi yüksek fırının kapasitesine uygun bir süratle çelik haline getiriyordu. (Aslında Bessemer prosedesi yüksek fırının kapasitesini, süratini çok çabuk aşmıştır da).

nünde tutulacak olursa bunun bir teknolojik devrim oluşturduğu kanısı kolayca pekişir. Bu yeni yöntemin sonuçları hakında şunları söylemek mümkün:

1) Yassı-çeliğin kullanım değeri çeşitlenmiş, artmıştır.
2) Ürünün birim başına içerdiği mübadele değerinde önemli bir azalma kaydedilmiştir.

Bunlar daha ayrıntılı olarak şöyle ifade edilebilir:

Geniş bandlı sıcak haddelemeyle ürünü, yani yassı çeliği, çok daha özgül fiziksel niteliklere, standartlara kavuşturmak mümkün olmuştur. Bu yöntem, ürünün boyutsal niteliklerini daha yakından belirlemek imkânı getirmiştir. Örneğin 2 metre, ya da daha geniş çelik levha elde edilebildiği gibi, ince levhaların kalınlığı 3 mm'den 0,15 mm'ye kadar düşebilmektedir. Böylelikle bu levhaların kullanılabilirlik alanı son derece genişlemiş, yeni faaliyetleri mümkün kılmıştır.

Geniş bandlarla sürekli sıcak haddeleme yeni bir üretkenlik standardı belirlemiştir.

Bu yöntemin hız ve verimliliğinin yanısıra, gerektirdiği haddeleme tesisleri yassı çeliğe yönelik kompleksin tümünün boyutlarını belirler. Sürekli haddeleme tesislerinin kuruluş masrafları çok yüksek olduğundan (demir-çelik kompleksinin tüm kuruluş masraflarının yarısı kadar) onlarla dengeli olacak üretim birimleri çok hacımlı ve büyük olmalıdırlar. Öyle ki 1926 yılından bu yana ABD'de rekabete karşı koymak isteyen yas-

sı-çelik komplekslerinin optimal kapasitesinin standartları yıllara göre şöyle evrim göstermiştir:

1930'da 1 milyon tondan biraz az
1950'de 2 » ton civarında
1960'da 3
1970'de 5

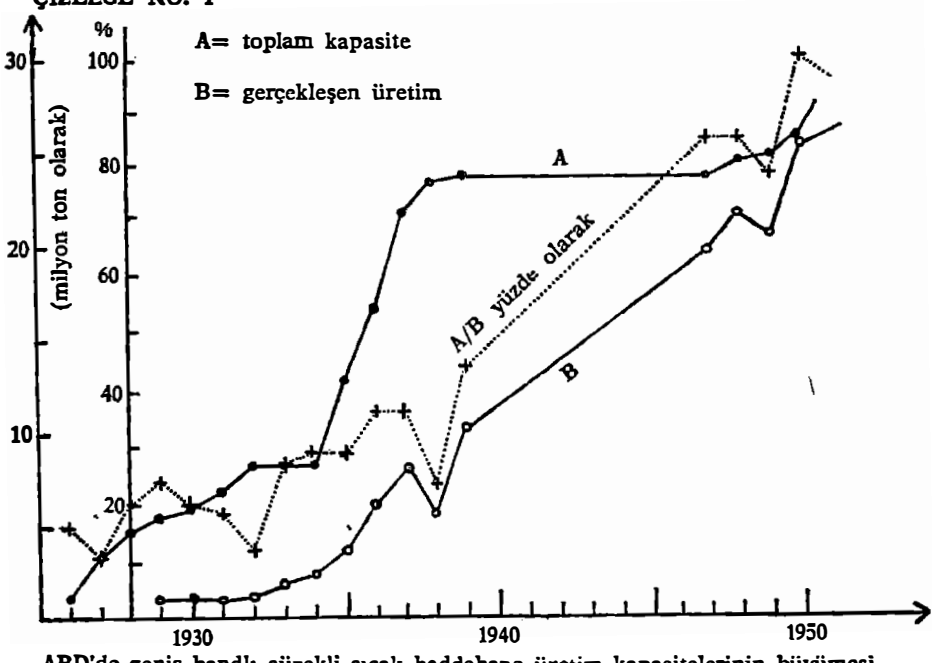
Bunlar geniş bandlı sıcak sürekli haddeleme tesislerinin daha sonra bütün dünya yassı-çelik komplekslerine empoze ettiği üretkenlik normlarıdır. [Çizelge No: 1].

Yassı çeliğin profile çelik mamuller üzerinde egemenliğini sağlayacak olan bu teknoloji 1945 yılına kadar ABD'nin tekelinde kalır. Bu yıllar içinde ve daha sonra ABD, tüm demir-çelik ürünlerinin üretim ve tüketiminde yassı mamullerin payı şu evrimi göstermiştir:

1905...%20,5 1945...%54
1915...%34,4 1955...%67,5
1925...%40,0 1960...%70,1
1937...%45 [bk. Çizelge No: 2]

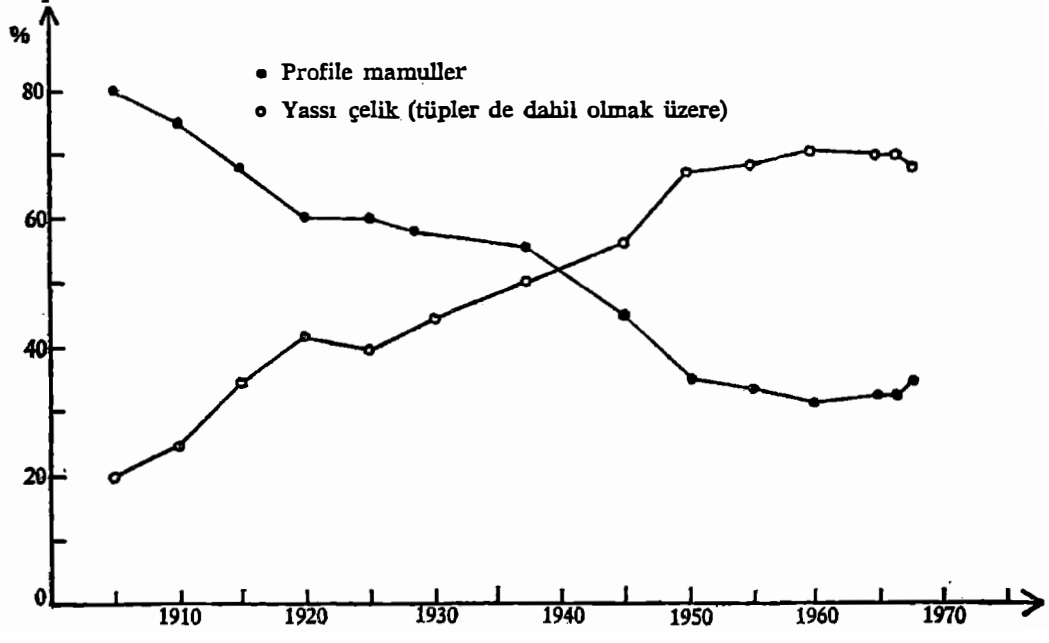
Yassı mamul üretiminin evrimi, yassı çeliğin ton başına değerinin düşmesine üretim hacmının hızla genişleyebilmesine, dolayısıyla belirli tüketim sanayilerinin hızla büyümesine izin verecektir. Bunların arasında otomobil sanayii, elektrikli ev eşyaları dahil, madenî mobilya sanayii, gemi yapım sanayii (tersaneler) ve konteyner sanayii (gaz ve sıvıların taşınması için tüp ve boru imali, «pipe-line»lar), yassı çelik ürününün kullanım ve mübadele değerlerindeki yenilikler ve demir - çelik sanayiindeki yeni üretkenlik standardı saye-

ÇİZELGE NO: 1

ABD'de geniş bandlı sürekli sıcak haddehane üretim kapasitelerinin büyümesi

ÇİZELGE NO: 2

1905 - 1967 arası ABD demir çelik ürünleri üretiminin yapısı

sinde gelişmişlerdir. Ancak demir-çelik dalında ve özellikle yassı çelik imalinde beliren yüksek verimliliğin getirdiği «gerekli çalışma zamanından» tasarruf imkânı, ekonominin tümüne ve sayılan bu tüketim dallarına hemen yayılmamış, 1929 yıllarının buhranı boyunca tıkanıp kalmıştır.

Yassı çelikte yeni üretkenlik normunun oluşumunu ve yassı çeliğin başatlığını üç dönemlik bir süre olarak gösterebiliriz:

1) **1929'dan 1939'a kadar yassı çelik üretimi artmamıştır** ve 19 milyon ton civarında kalmıştır. Ancak yeni yöntemle, yani geniş bandlı sıcak haddelemeyle üretilen yassı çelik öbür yöntemlerle üretilen yassı çeliğin yerini almıştır. Yeni teknolojiyle üretilen yassı çelik hacmı, bu on yıl içinde 1.260.000 tondan 9.920.000 tona çıkmış, yani 8,7 milyon tonluk bir artış göstermiştir.

2) 1926'dan 1933'e sürekli sıcak haddehaneler kapasitelerinin %20 ilâ %25'i oranında işletilebilmişlerdir. 1934'den 39'a ise kapasitelerinin yine yalnızca % 35'ini kullanmışlardır. Bunun en önemli nedeni iktisadî buhran ve buna bağlı olarak yassı çelik talep edecek sanayilerin durgunluğudur.

3) 1939 ilâ 47 arasında bu haddehaneler, kapasitelerinin %85'ine kadarını kullanmaya başlarlar. Öyle ki, 1950'de kapasitelerinin tümünü (% 100'ünü) kullanmaktadırlar. Böylece 1939'da yassı çelik üretimi 9,9 milyon tonken, 1947'de 19,8 milyon tona, 1950'de ise 26,1 milyon tona ulaşmıştır.

«İç-eksen» dediğimiz, bir sanayi dalının sanayi dalları arası ilişkiler dokusunda bir tepeye

tırmanışını o dalın iç teknolojisine özgü bir evrim olarak yansıtan olaydır. Ancak bu iç-eksen bir «dış-eksen»i kendine destek olarak yaratabildikçe bu tırmanışını sağlayabilir, pekiştirir. Bundan ötürü demir-çelik dalının dünya ekonomisindeki hegemonik durumunu anlamak için yukarıda kısaca açıkladığımız «iç-eksen»e bir de «dış-eksen» oluşumunun açıklanması eklenmelidir.

III.3.2. Dış - Eksen

1926'da yassı çelik imalinde meydana gelen teknolojik sıçrama kapitalizmde yeni bir birikim modeline geçilmesine imkân sağlamıştır: **Entansif birikim modeline.** Bu modelde esas olan, artık-değer elde edilen tabanın genişlemesi değil de (coğrafî alanın ya da iş gününün uzamasıyla), o tabandaki kapitalist ilişkilerin derinleşmesi, yoğunlaşmasıdır. Bu modelde sözkonusu olan, işçi sınıfını (gelişmiş ülkelerin) kapitalist tüketime dahil etmek, mutlak artık-değere nazaran nisbî artık-değere öncelik tanımaktır.

Bu «dış-eksen» bölümünde 1926 sonrası yassı çeliğin entansif birikim modeline geçişteki katkısı incelenecektir. Öyle ki, yeni teknolojisiyle yassı çeliğin nasıl yeni bir «işçi sınıfı tüketim standardı» belirlenmesine katıldığı, atölye-içi teknik işbölümünün değişebilmesine ne şekilde katıldığı v.b. incelenecektir. Bu inceleme sırasında belirecek olan, 1926 sonrası yassı çelik dalının hegemonik sanayinin ölçütlerine cevap vermekte olduğudur.

III.3.2.1. İş Sürecinin «Bandda Çalışma»ya Göre Örgütlenmesi

Bandda çalışmaya göre örgütlenen iş sürecinin önemi, «kitle üretimine», «seri üretime» geçişle eş-zamanlı olarak (senkronik) gelişmiş olmasından ileri gelir. Şöyle ki; yeni bir «işçi sınıfı tüketim standardı» oluşurken iş süreci de bandda çalışmaya göre örgütlenmektedir.

Bandda çalışma ilk olarak montaj, ambalaj gibi üretim sürecinin belli evrelerinde uygulanmıştır. Bandda çalışmanın ilk olarak bu tür üretim faaliyetlerinde yaygınlık kazanmış olması doğaldır; montaj ve ambalaj gibi faaliyetlerde işçinin hareketleri hayli standartlaşmıştır. Bu hareket döngülerinin sürelerini hesaplamak ve belli bir norma bağlamak zor olmamıştır.

Atölye-içi eski iş örgütlenmesine göre bandda çalışma radikal olarak farklı. Bandda çalışmaya kadar fabrika içinde iş süreci «meslek», «sanat» esasına göre örgütlenmiş bulunmaktadır. İşçinin bir «mesleği», üretim alanında özel bir becerisi, bir «sanatı» vardır. Bu esasa göre örgütlenmiş olan iş sürecinde değişime tâbi tutulan madde üretimin ayrı evrelerinde, aynı işçinin elinden tekrar ve yeni bir faaliyete tabi tutulmak için geçebilir. Aynı işçi, maddenin üretim süreci sırasında tabi tutulması gereken birden fazla değişim faaliyet türünü uygulayabilir. Oysa bandda çalışma esasına göre örgütlenmiş iş sürecinde değişime tabi tutulacak olan madde üretim sürecine girdiği andan başlayarak düz bir çizgi üzerinde hareket ederek ilerler, bir işçinin elinden bir kere geçtikten sonra aynı işçinin eline

bir başka faaliyet için tekrar gelmez. Maddenin ilerleyiş çizgisi eski örgütleniş biçiminde olduğu gibi zig-zag değildir, geri dönmesiz ve çizgiseldir (linéaire).

Bandda çalışma yaygınlaşınca eski ve mesleklere (kalifikasyonlara) dayalı işbölümü yıkıldı, o işbölümünün getirdiği zaman ve mekân ayarlamaları örgütlenmesi, yerini yeni bir zaman ve mekân örgütleniş biçimine bıraktı. Yeni tür işler, uzmanlıklar türedi.

Bu yeni yöntemle iş sürecinin randıman standartlarını belirleyen etmenler içinde öznel ya da kişisel etmenler asgariye indirgenmiş oldu. İş süreci içindeki görevler son derece basitleştirildi, bölündü ve her hareket bölümünün işçi tarafından asgarî ne kadarlık bir zaman süresi içinde gerçekleştirilmesi gerektiği tespit edildi. Böylece fabrika idaresi her türlü üretim faaliyetinde işçinin hareket döngülerine hasredeceği süreleri otomatik bir şekilde denetleme ve asgarî düzeyde muhafaza etme imkânına kavuştu. Otomatikleşme yerleşince işçiyi tespit edilmiş sürelere uymaya zorlayan, çalışma bandına idare tarafından verilen ritm olmuştur. «İşin bilimsel örgütlenmesi» (Organisation Scientifique du travail) adı altında öngörülen ve emekçilerin hareketlerini asgariye indirip, asgarî zamanda gerçekleştirilmesinin hesaplarını yapan yöntem (ki Taylor bunun teorisyeni, Ford uygulayıcısı olmuşlardır) «bandda çalışma»ya geçmeyi mümkün kılmıştır. Bu örgütlenme işin basitleştirilmesini (simplification), küçük bölümlere ayrılmasını parçalanmasını (parcellisation), ve işçinin gün aşırı aynı hareke-

ti tekrarlamasını, sonuçta kalifiye işin yok olmasını getirmiştir. Birtakım uzmanlıklara, mesleklere artık gerek kalmamşıtır. Üretim sürecini başlatan ya da işlemeye hazırlayan kalifiye işler kontrolörlük v.b. görevler yok edilmiş, bunları gerçekleştiren işçiler üretim sürecinden ayrı, üretim sürecine doğrudan doğruya dahil olmayan onarım v.b. görevlere tayin edilmişlerdir. Bu tür iş örgütlenmesi (taylorizm, fordizm, daha sonra neo-fordizm) yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak ABD'de gelişmeye başlar. İşin parçalanması ve işçinin gün boyunca hep aynı hareketi yapmasıyla işçi üretimin tümünü kavrama, kendi hareketlerinin tüm üretim süreci içindeki yerini anlama imkânlarından yoksun bırakılmıştır.

Bandda çalışan bir işçi yalnızca son derece basite indirgenmiş bir hareket tipinde uzmanlaşırken, iş sürecinin tümünü düşünebilme, iş sürecinin tümünü denetleyebilme işlevi bir başka uçta kutuplaşmaktadır. Bu kutup iş sürecinin bütün halinde örgütlenmesi, ayarlanması, denetlenmesi işlevlerini gittikçe tekeline alacaktır. Böylelikle **«engineering»** denen yeni bir işlev türeyecek, yeni teknik işbölümünü belirleyecektir. Aynı süreç içinde «kol emeği»yle «kafa emeği» ve iş içinde karar verme imkânı arasındaki uçurum derinleşecektir. Engineering ve «zaman büroları» artık-değerin mutlak biçimde artışını sağlayacaklardır. İş sürecinin yoğunlaşmasını ve T-tv'nin kısalmasını denetleyerek yapacaklardır bunu. Bunun yanında kol emeğiyle kafa emeği arasında derinleşen uçurum göreli artık-değerin artmasını da sağlayacaktır; çünkü kalifikasyon ve

becerinin işçinin elinden alınmasıyla (déqualification) emek-gücünün bir sınıf olarak yeniden-üretim» masrafları asgariye inmiş olmaktadır. Çünkü kalifiye olmayan emek-gücünün eğitim, formasyon gibi ihtiyaçları dolayısıyla da masrafları yoktur. (Bu açı kalifiye olmayan iş için göçmen işçilere başvurulması eğilimini de açıklar). Granou gibi bir iktisatçıya kalırsa bu tür iş örgütlenmesinin gerçekleşmesine gerekli olan koşullar Amerika'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru olgunlaşmaya başlar. «1830'dan bu yana birtakım iş süreclerinde belli hareketleri otomatize etme imkânı belirmiştir. Bu yeni çalışma koşullarının verimliliği ve üstünlüğü silâh sanayii gibi kesimlerde öylesine belirgindir ki 1855'de İngiliz hükümeti ABD'den top fabrikası kurmak üzere bu tür araçları satın alır». (...) «Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da sanayide kalifiye işçilerin —işçi aristokrasisinin— egemenliği sürerken Amerika'da 'yüksek derecede uzmanlaşmış' birkaç işçi ve birkaç mühendis dışında yalnızca çok az kalifiye iş gerektiren ilk makinalar belirmeye başlamıştır. Bu makinalar Avrupa makinalarından daha az mükemmel ve daha az orijinal ürünler yaratıyorlarsa da, standartlaşmayı ilerlettiklerinden otomatikleşmiş bir üretim süreci yönünde bir kolaylaştırma sağlarlar. Böylece de seri üretimin maddî koşulları oluşur.»[58]

Fabrika içindeki iş örgütlenmesinin, teknik iş bölümünün «mesleklere» dayalı olduğu sıralar-

[58] A. Granou, «La nouvelle crise du capitalisme», Les Temps Modernes, Aralık 1973 — Ocak 1974.

da, patronların, üretkenliği ve işin yoğunluğunu artırmak için yukarıda belirtilmiş olan yönde yaptıkları her girişim kalifiye emeğin, meslekli emeğin muhalefetiyle karşılaşmıştır. XX. yüzyılın başında ABD'deki işçi sınıfının yapısı sömürü oranını artırmaya engeldir. İngiltere ve bazen İrlanda kökenli kalifiye emek-gücü güçlü sendikalarca çerçevelenmiştir ve bunlar iş sürecinin ve teknik işbölümünün eski haliyle muhafazasını savunmaktadırlar. Oysa İtalya v.b. ülkelerden gelen ve köylü kökenli olup sanayileşmiş iş geleneğine sahip olmayan kalifikasyonsuz örgütsüz yeni göçmen kitlesini iş sürecine sokabilmek, ve öbür işçilerin dayanıklılığını kırmak için iş sürecinde ve üretim yöntemlerinde köklü değişiklikler yapmak gerekti. Bandda çalışma bu ihtiyaca bir cevap olarak gözükmüştür. İş süreci içindeki çeşitli görevlerin, üretken hareketlerin basitleştirilerek yalnızca tekrara dayanan (répetitif) bir süreç haline getirilmesi bu kalifikasyonsuz, ucuz göçmen emek-gücünü üretim sürecine sokmanın yollarından biri olarak belirmiştir.

1910-1930 arasında ABD'de yerleşmeye başlayan işin, bu yeni örgütlenmiş türünün etkileri çeşitlidir:

- İş sürecinin eski teknik işbölümüyle ulaşamayacağı bir yoğunlaşmayı sağlamıştır.
- Bandda çalışma yöntemi özellikle tüketim maddeleri üreten dallarda gelişmiştir. Böylece bu yeni yöntem emek-gücü değerinin düşebilmesini doğrudan doğruya etkileyebilme durumundadır.
- İş sürecinde üretkenliğin artış oranı, gerçek ücretlerde bir artışı (kâr hadlerinin artışını

da sağlayarak) mümkün kılacak kadar yüksektir.

• Bandda çalışma, fordizm, taylorizm yöntemleri çok geniş taban üstünde üretime izin vermektedir. Bunlar **seri halinde üretime** geçebilmenin maddî imkânlarını yaratmışlardır.

Tüketim maddelerinin seri halinde üretimine geçilmesiyle bandda çalışmanın uygulanmaya başlanmasının aynı tarihî kesit içinde oluşmasının karşımıza tarihî bir zorunluk olarak çıkmasını açıklamak üzere şunları söyleyebiliriz:

1) Artık-değeri (göreli) yükseltme koşullarının temelinde emek-gücünün değerini düşürme gereği yatar. Bu düşürme emek-gücünün tüketim standartlarında sıkı bir sınırlama gerektirebilir. Oysa bu sınırlama belirli bir tarihî kesit içinde (yirminci yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi) II. sektörün genişlemesine engel olabilir. Oysa I. sektörde belirebilecek üretkenlik artışlarının buhran yaratmadan, sürekli bir kâr artışına imkân sağlayabilmesi, II. sektörün de genişlemesini gerektirir. Kapitalist üretim tarzı, entansif birikim çağında bu engelleri işçi sınıfının tükettiği ya da tüketeceği (ona tükettirecek olan) maddelerin üretim koşullarında köklü değişiklikler yaparak ve bu tüketim maddelerinin birim başına değerlerini düşürerek aşar. Bu yoldan istediği başarıya ulaşır: Hem işçi sınıfının tüketim standartları **daha fazla** ve çeşitli meta içerecek şekilde genişler, hem de bu metaların çok fazla değer yüklü olmaması emek-gücünün değerini düşürebilir (gerçek ücret **artışlarına** da izin vererek). **O halde bandda çalışmanın tarihî zorunluğunu işçi sını-**

fına tükettirilecek olan maddelerin üretim koşullarındaki değişiklik gereğine bağlamak yanlış olmaz.

2) Bu yorum kabul edildiğinde Granou'nun varsayımları doğrulanmış olur: Granou, FORD otomobil fabrikalarında, idarenin, bundan böyle işçilerin, ürettikleri otomobilleri tüketeceklerine (yani fabrikaya müşteri olacaklarına) karar verdiği zamanla, fabrikaya «bandda çalışmanın» girdiği zamanın aynı tarihî döneme tekabül etmiş olmasına dikkati çekiyor. «Yazarlar, 1913'de Ford fabrikalarında, bandda çalışmanın belirdiği sırada seri imalata geçildiğini ve bu iki olay arasındaki ilişkiyi pek az vurgulamışlardır. Burjuva bilimlerinin onları davet ettiği yola rağbet etmeyi tercih etmişlerdir: Kendilerine Marksist diyenler arasında bile 'seri üretime' geçilmesini nesnel bir oluşum gibi gösterenler olmuştur. Bunun kapitalist işbölümünün ulaştığı gelişme düzeyinin sonucu, gereği olduğu saklanmıştır.»[59]

Yukarıdaki açıklamalardan çıkarılabilecek en toparlayıcı sonuç şöyle ifade edilebilir: Bandda çalışma «entansif birikim» modeline geçişi mümkün kılan teknik işbölümünü ve iş organizasyonunu belirlemiştir. Şimdi burada, bize düşen yassı çelik dalındaki teknolojik sıçramanın bandda çalışmaya geçilmesiyle ne gibi ilişkiler geliştirdiğini belirtmek olacaktır.

[59] A. Granou, «Capitalisme et Mode de Vie», a.g.e., s. 74.

III.3.2.2. İşin Bandda Çalışmaya Göre Örgütlenmesinin Yassı Çelik Sanayii ile Etkileşimi

Yassı çelikte beliren üretkenlik artışının ve yassı çeliğin yeni kullanım değerlerinin «bandda çalışma»yla ilgili temel ilişkisini tabiî ki bandda çalışmanın uygulandığı, tüketim malları üreten ve büyük bir gelişme gösterecek dallar yönünde aramak gerek. Çünkü önceden de belirtilmiş olduğu gibi «seri üretimi» uygulayıp ABD işçi sınıfını da müşteri olarak içerecek dalların çoğunluğu yassı çeliği hammadde olarak kullanmaktadırlar. O halde bu hammaddenin yeter derecede «bol» ve «ucuz» olması zorunludur. 1926'da sıcak, sürekli - geniş bandlı - haddeleme sisteminin uygulandığı «sanayisel» devrim, yassı çeliğin bu bolluk ve ucuzluğuna imkân tanıyacaktır. «Yeni bir işçi sınıfı tüketim standardı oluşması» bölümünde konuya bu açıdan tekrar eğileceğiz. Üstelik bu açı «bandda çalışma»yla «yassı çelik» arasında tek yönlü bir etkileşimi dile getiriyor: Yassı çelikteki teknolojik sıçramanın bandda çalışmanın gelişmesine nasıl imkân tanıdığı açısını. Ters yönde (ve «feed-back») etkiyi düşünmeyi de unutmamak gerek: Bandda çalışmanın gelişmesinin yassı çelik üstündeki etkisini.

Bu konuda söylenebilecekler, temelde, işçinin iş içinde üretken hareket döngülerine belirli süreler tespit edilmiş olmasıyla ilgili. Her hareket döngüsünün süresi standartlaştırıldığı ölçüde, fabrika içi (atölyeler arası), ya da dışı, mal taşımaları sürelerinin de standartlaşması, bu süreler üstünde sıkı bir denetim imkânı oluşması gerekmektedir. Böylelikle konvua sistemlerinin

(konvoyör ve treylerlerin), tüp ve boru sistemlerinin, vinç ve yük kaldırma araçlarının, konteyner ve kanalizasyon sistemlerinin önemi artmıştır. Yassı çelik bunların imâlinde önemli bir girdi olarak yerini alır. Yeni kullanım alanlarının ihtiyaçlarına cevap verebilmek üzere yassı çelik **sağlamlık kazanacaktır.** Çok daha genel olarak ise bandda çalışmanın yaygınlık kazanması, yani üretken işlem sürelerinin normlara bağlanması maddenin (çelik alet ya da levhanın) şekillenmesinde (kesim, cila, doğrama v.b.) uyulması kesinlikle gerekli çok daha hassas normlar, standartlar getirmiştir. Özetlemek gerekirse, bandda çalışmanın yassı çelik kulanım değerini (feedback olarak) etkilediği, ve yassı çelik ürününe çok daha hassas, çeşitli ve belirgin normlar taşıma gereği getirdiği söylenebilir.

III.3.2.3. Yeni Bir «İşçi Sınıfı Tüketim Standardı»nın Yerleşmesi, Seri Halde Üretimin Büyümesi

«Hegemonik olan sanayi»nin işlevlerini sayarken «yeni bir işçi sınıfı tüketim standardı» yerleşmesine imkân tanıdığını ve bu imkân gerçekleştiği oranda, sözkonusu sanayinin «hegemonik» olmaya yöneldiğini belirtmiştik. **Yassı çelik konusunda daha da ileri gidip, 1926 teknolojik sıçramasının yeni bir kapitalist birikim modeline geçilmesine izin vermiş olduğunu ileri sürmüştük.** Varsayım niteliğini taşıyan bu tezlere burada kanıtlayıcı açıklamaları getirmekte yarar var: Göreli artık-değer oranının yükselmesi için tüketim maddeleri sektörünün genişlemesi gerektiği önceden de belirtilmişti. Şimdi genişleyen

bu II. sektörün, I. sektöre ne ölçüde talep artışı oluşturduğunu, böylelikle I. sektörde belirmiş olan üretkenlik artışının nasıl tüketim maddelerine aktarıldığını, işçi sınıfının tüketim standartlarının genişlemesine karşın, emek-gücü değerinin nasıl düşük düzeyde muhafaza edilebileceğini inceleyelim.

i. «Metanın Hükümranlığı» Ne Demektir?

Göreli artık-değer artışının koşulunu II. sektör ürünlerince içerilen değerin azalmasına (dolayısıyla fiyatların düşebilme imkânına) bağlarken başka üretim tarzlarıyla ilişkisi olmaksızın, saf bir şekilde işleyen bir kapitalist üretim tarzı varsayımından hareket edilmişti. Oysa bugünkü «gelişmiş» kapitalist ülkelerde dahi emekgücü uzun süre kendini prekapitalist üretim tarzlarından kaynaklanan ürünleri temel alarak yeniden üretmiştir. (Osmanlıların ve uzun süre içinde Türkiye'nin, Batı'nın kapitalist ülkelerine sattığı tarımsal ürünlerle bu ülkelerde göreli artık-değer oranını yükseltme işlevini yerine getirmiş olduğunu belirtmiştik). İşçi sınıfı, ABD ve Batı Avrupa ülkelerinde, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar kapitalist ilişkiler içinde üretilmiş metaya pek az müşteri olabilmiş, prekapitalist ya da/ve ailevî ilişkiler içinde üretilmiş kullanım değerleri tüketmiştir. Ancak, işçi sınıfını, prekapitalist üretim tarzlarından kaynaklanan ürünlerle beslemek, artık-değer elde etmenin sınırlarını geriletmekte yalnızca bir zaman için etkin, sonra yetersiz oluyor. Örneğin XIX. yüzyılın ortalarına doğru korporatist sendikalarda örgütlü ABD iş-

çileri, çalışma gününü kısaltmayı başarabilip, birtakım başka isteklerini de sermaye sahiplerine kabul ettirebilince, yerleşen yeni üretim koşullarında, artık-değer kitlesi azalmaya başlamıştır. Kapitalistlerin bunun üstesinden gelebilmek için tutacakları yol toplumsal üretim koşullarını değiştirmek, yeni «değer ilişkileri» geliştirmek olacaktır. Biraz önce sözü edilmiş olan «bandda çalışma» bu iradenin ifadelerinden birini billurlaştıran «işin bilimsel örgütlenmesi» tekniklerinin, «Metre süre - Hareket» hesaplarına dayanan, emek üretkenliğini artırma isteğinin bir uygulamasıdır. Bu teknikler önce silâh sanayiinde yaygınlaşmış ve İkinci Dünya Savaşı bunların «mükemmelleşmesini» sağlayan bir laboratuar olmuştur.

«Metanın hükümranlığı» birbirlerine bağlı iki ayrı gerçeği dile getirir:

1) İşçi sınıfı, o güne kadar tüketim sepetine girmeyen metaları tüketmeye başlayacaktır. (Yaratacakları talep artışını bandda çalışma tekniğinin mümkün kılacağı kitle üretimine geçiş karşılayacaktır). Otomobil sanayii ve elektrikli ev eşyaları dallarının işçi sınıfını da müşteri olarak içeren görülmemiş gelişmesinin yanısıra, ABD'de bütün kentsel ve konutsal örgütlenme değişmiştir. Otomobil sanayinin yanısıra otoyol örgüsü son derece çeşitlenmiş, genişlemiş, coğrafi uzaklıkları kısaltmıştır. Büyük kentsel merkezlerin çevresinde kurulan küçük şehirler, bu otoyol dokusu ve gelişen otomobil sanayiine dayanarak, özerk yerleşme noktaları olarak gelişmişlerdir. Bu tip kentleşme («suburbonisation») ve örgüt-

lenmesini de değiştirmiş, örneğin varolan her tür elektrikli eşyanın satın alınması yolundaki dürtüyü yine aynı «kendine yeterlilik», «özerklik» ilkesi adına kuvvetlendirmiştir. Bu tip tüketim tarzı ABD'de Birinci Dünya Savaşı'ndan beri gelişmekteyse de doruk noktasına İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda varmıştır.

2) Kapitalist üretim tarzı o zamana kadar varolan, ancak kapitalist ilişkiler içinde üretilmekte olmayan kullanım değerlerine de yayılır. Yeni üretim teknik ve standartları küçük sanatları, küçük meta üretimini, aile birimleri içinde gerçekleştirilen üretimleri ortadan kaldırır. Bütün bunlar emek-gücünün yaşama ve kendini yeniden üretme koşullarını derin bir değişikliğe uğratır. İşçilerin üretim dışında harcadıkları ve artık-değer üreticisi olmayan enerjinin yerini emek-gücünün kapitalist bir biçimde harcanması alır.

Bu evrim **işçi sınıfının kendini yeniden üretme koşularında o zamana kadar egemen olmuş olan «kapitalist - olmayan - ilişkileri» eritecek, ve «yaşama şekillerine», dinlenme ve üretim dışı zamanı harcama biçimlerine varıncaya kadar, kapitalist ilişkilerin egemenliğini sağlayacaktır.** Kendilerini Marksist sanan bazı iktisatçıların savunduğu gibi tüketim maddeleri dallarının eşine raslanmamış büyümesi «pazarların genişlemesi» sonucunda gerçekleşmemiştir. Aksine, pazar, hayat koşullarının üretimindeki değişikliklerin sonucunda genişlemiş (yani derinleşmiştir).[60] Hayat koşulları üretmedeki yenilikler sermayenin

[60] A. Granou, «La nouvelle crise du capitalisme», **a.g.e.**

birikim tabanını genişleterek yeni pazarlar yaratmıştır.

Kapitalistler işgününü kısaltmaya zorlandıktan sonra arta kalan bu toplumsal zamanın kapitalist olmayan harcamalar ya da tüketimler yerine, kapitalist ilişkiler içinde dünyaya gelen ürünlerin tüketimine harcanmasına sağlamışlardır. «Başka bir deyişle metanın hükümranlığı, XIX. yüzyıl sonunda büyük sanayi çağının sömürü biçimleriyle mücadele eden fakat burjuva toplumunu yıkamayan işçilerin doğurduğu buhrana kapitalizmin verdiği cevaptır.»[61]

«Metanın hükümranlığı», emek-gücünün kendini kapitalist üretim ilişkileri içinde doğan ürünleri temel alarak yenilemesi, **iki sanayi sektörü (I. sektör ve II. sektör) arasındaki yapısal ilişkileri ve ekonomik işbölümünü (ve sanayiler arası girdi çıktı tablosunu) değiştirmiştir.** İşçi sınıfı tüketim standartlarının bundan böyle kapitalist üretim ilişkileri içinde üretilmekte olan maddeleri de içererek yeni pazarlar oluşturması, yeni bir ekonomik büyümeye imkân sağlayacaktır. Böylesine geniş bir kitlenin tüketim standartlarının genişlemesi, çeşitlenmesi, kentsel konutsal örgütlenmenin yeni metalar içererek ve onlara dayanarak değişmesi, II. sektörün çok önemli bir gelişmesini dolayısıyla bu sektörün üretim araçları üreten dallara talebinin artmasını birlikte getirir. O halde bu durum eğer I. sektörde bir üretkenlik artışı varsa, bunun tüketim dalları sektörünün darlığı yüzünden tıkanıp kal-

[61] A. Granou, «La nouvelle crise du capitalisme», **a.g.e**

madan bütün ekonomiye dağılabilmesi ve «gerekli çalışma zamanından tasarruf»a yol açabilmesi ihtimalleri taşıyan bir durumdur. Bu zincirleme etkinin gerçekleşmesiyle II. sektörde ürün başına kaydedilen değer düşüşü, gerçek ücret artışını engellemeyecek kadar önemli bir göreli artık-değer oranı artışına izin verecektir. Ancak genişleyen tüketim standartları herhangi bir metayı içermeyecek, dolayısıyla üretim araçları üreten herhangi bir sanayiye II. sektörün talebi artmayacak, birinci sektörün belli dallarına duyduğu talep yoğunlaşacaktır.

ii. ABD'de Tüketim Maddeleri Üretiminin Büyümesi ve Yassı Çelik Üretimi

Yeni yaşama biçimlerinin getirdiği konutsal, kentsel örgütleniş şekilleriyle gelişecek olan tüketim dallarının başında herhalde otomobil sanayiyle elektrikli ev eşyaları dallarını, konserve sanayiini, tüp ve boru imalâtını saymak mümkün. Kitle üretimi yapan bu dalların temel hammaddelerinden biri yassı çeliktir.

Mal ve insan taşıma sürelerinin standartlara bağlanması ve bunların sıkı denetimi, tüp ve boru sanayiini, yine otomobil sanayiini ve gemi imalâtının önemini artırmıştır. Madeni mobilya bunların yanı sıra önem kazanmış ve üretiminde yükseliş kaydetmiştir.

Bütün bu dallar yassı çeliği önemli oranda üretim süreçlerine «girdi» olarak kullanırlar. (Önceden de belirtmiş olduğumuz gibi bu dalların yassı çeliğe duydukları ihtiyaç, yassı çeliğin yalnızca mübadele değerini değil, kullanım değerini

de etkilemiş, örneğin çeliğin ağırlık baskısına direnci arttığı gibi, ısı ve kimyasal tepkilere de dayanıklılığı ilerleme kaydetmiştir.)

Şimdi yassı çelik dalıyla, sözü edilen tüketim dalları arasında atan alışverişi birkaç rakamla örnekleyelim:

- Taşıma malzemesi imâl eden dalların yassı çelik kullanan tüm dallar arasındaki payı 1926'da %24'ken, 1971'de 1/3'e varmıştır. Bu dalların arasında temel üç sanayi (otomobil, gemi ve demiryolları) kırk yıldan beri en çok gelişmiş olan dallardır. Bunlarda kaydedilen teknik gelişme sonucunda çelik levhalar tahtanın yerini almıştır.

- Yassı çeliği girdi olarak kullanan ve makina imalâtı yapan sanayiler grubunun içinde elektrikli makinaların da (ve ev eşyalarının) önemi gittikçe artmış ve yassı çelik kullanma bakımından bu önem 1926'da %16 gibi bir oranla ölçülebilirken aynı oran 1971'de %41'i bulmuştur.

- Metal kapların ve özellikle konserve kutularıyla her türlü metal ambalajın payı bu süre içinde hayli artmış, 1928'de %5 iken 1971'de %12'ye çıkmıştır.

- Petrol ve gaz sanayiinin, yassı çelik tüketicileri arasındaki payı yalnızca 1928-1956 arası artmış (%8,4'e varıncaya kadar) 1959'dan sonra ise azalıp 1971'de %5,6'ya inmiştir. Bu evrimi şöyle açıklamak mümkün: 1950 yıllarının sonlarına doğru ABD kendi toprakları üzerindeki petrol aramalarını sınırlamış ve bu faaliyeti sistematik olarak yabancı ülke alanlarına kaydırmıştır. ABD örneğinde sözünü ettiğimiz bu evrimin altyapısı yaklaşık olarak 1945'e kadar yerleşmiş, 1950'ler

bu değişikliğin en açık şekilde gözlemlenebileceği yıllar olmuştur. Bu zaman süresinde demiryolundan otomobile, taşıma sanayiinde tahta kullanmaktan, çelik levha kullanmaya, kömür çağından petrol çağına ve kitle tüketimine (otomobil, elektrikli ev eşyası, konserve sanayi v.b.) geçilmiştir.

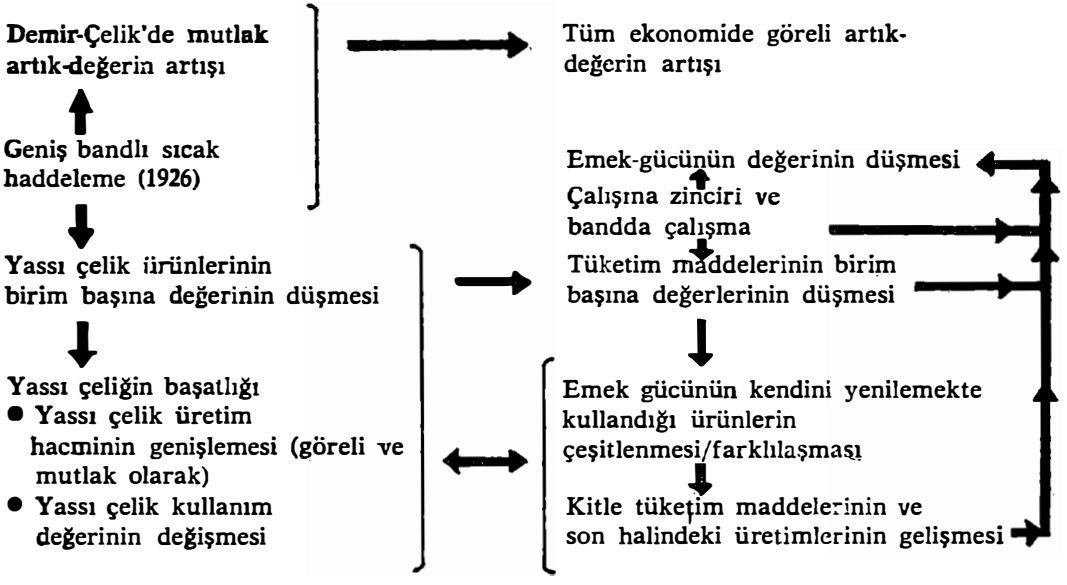
Bütün bu verilere eklenmesi gereken nokta şu: Seri üretimin ve kitle tüketiminin başladığı ve böylelikle metanın hüküm sürdüğü bu süre içinde (1926-1950) ABD geniş bandlı sürekli sıcak haddeleme yöntemini tekelinde bulundurdu. Bu yöntem Avrupa'da yalnızca İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde belirdi ve yaygınlaştı. (Bkz. 190. sayfadaki tablo)

III.4. ABD'de Yassı Çeliğin Başatlığının Sona Ermesi

«Geniş - bandlı - sürekli - sıcak - haddeleme» yöntemi üstündeki ABD tekeli İkinci Dünya Savaşı sonunda kalkmış ve bu teknoloji o tarihten sonra Avrupa'da da kendini göstermeye başlamıştır. Bu savaş sonrası dönem, bunun yanısıra, şu gelişmelere de tanık olmuştur:

1) **ABD'de**: a. Yassı çelik üretim ve tüketim hızlarındaki büyümenin durmasına, sabitleşmesine...

b. Bandda çalışma v.b. türündeki teknik işbölümünün uygulanması ve gelişmesinin yanı sıra iş sürecinde daha yeni bir örgütlenme türüyle değişik bir teknik işbölümüne imkân sağlayacak koşulların belirmesine, oluşmaya başlamasına... Ve buna bağlı olan, yani bu evrime imkân sağlayacak, aynı zamanda, bu evrim

Demir-Çelik'de mutlak artık-değerin artışı
Geniş bandlı sıcak haddeleme (1926)
Yassı çelik ürünlerinin birim başına değerinin düşmesi
Yassı çeliğin başatlığı
● Yassı çelik üretim hacminin genişlemesi (göreli ve mutlak olarak)
● Yassı çelik kullanım değerinin değişmesi
Tüm ekonomide göreli artık-değerin artışı
Emek-gücünün değerinin düşmesi
Çalışma zinciri ve bandda çalışma
Tüketim maddelerinin birim başına değerlerinin düşmesi
Emek gücünün kendini yenilemekte kullandığı ürünlerin çeşitlenmesi/farklılaşması
Kitle tüketim maddelerinin ve son halindeki üretimlerinin gelişmesi

sayesinde gelişecek olan yeni sanayi dalının ABD tekeli altında gelişmesine. (Gelişecek olan yeni teknik işbölümünün ilkesini **«üretimin otomatik denetimi»** verecektir. Buna bağlı olarak gelişecek olan, ve «hegemonik» olacağını kanıtlayacağımız sanayi dalı: **Enformatik sanayi ve bilgi sayarlardır.**)

2) **«Azgelişmiş» ülkelerde:** a. Savaştan sonra **«ithal ikamesi»** stratejisinin benimsenmesine, daha sonra ise «ihracata yönelik» (export-oriented) sanayi dalları geliştirme stratejisine yakın yollar seçilmesine...

b. Bu ülkelerde tüketim maddeleri üretim birimlerinin kurulmasına ve bunun yanısıra «temel sanayi dalları»ndan üretim birimleri kurulması eğiliminin gelişmesine (1960-70 yıllarından sonra).

III.4.1. Avrupa'da Yassı Çeliğin Başatlığı

Yassı çelik üretim ve tüketim hızının büyüme süreci İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya sirayet etti. Örneğin Fransa'da 1950 ile 1971 arasında yassı çelik tüketimi 1,7 milyon tondan 11,5 milyon tona çıktı, yani 10 milyon tonluk bir artış gösterdi.

Bunun yanı sıra örneğin Fransa'nın toplam demir-çelik üretimi içinde yassı çeliğin payı yıllara göre şöyle arttı:

1938'de %30
1950 » %32,4
1960 » %47
1971 » %51,7

Avrupa ülkelerinde demir-çelik üretiminde Yassı çeliğin payı (% olarak)

	yıllar	
Ülkeler	**1959**	**1971**
Almanya	53	66
Fransa	55	61
İtalya	52	60

Batı Avrupa'da yassı çelik üretimi gelişmesinin yanı sıra, işçi sınıfı yeni bir tüketim standardı edinmeye başlamıştır. Ve bu yeni standardın içereceği tüketim malları ABD işçi sınıfının kullandığı meta türünden çok uzak olmayacak, bunlar da yassı çeliği girdi olarak kullanan yine otomobil, elektrikli ev eşyaları ve konserve v.b. sanayileri ilgilendirecektir. Ancak Batı Avrupa ülkelerinde kentsel örgütlenme ABD'de olduğu kadar derin bir değişime uğramamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa kapitalist ülkelerinde iş süreci içindeki teknik işbölümü de bandda çalışmanın girmesiyle tamamen değişecek, özel becerisine ihtiyaç duyulmayan işçinin —uzmanlaşmış işçinin (OS)— belirmesiyle göçmen işçi ithali artacak, emek-gücünün ortalama değeri düşürülebilecektir. Görüldüğü gibi burada sözkonusu olan Avrupa'nın da **entansif birikim modeline** geçişidir. Avrupa'ya yapılan Marshall Yardımı ABD'de daha erken gelişmeye başlamış bu modeli ihraç etmeye katkıda bulunurken, bir yandan da ABD pazarını genişleterek, ABD'de 1950' lere kadar sanayiler arası - ilişkiler dokusunu denetleyen dalın (demir-çeliğin) önemini bir süre daha muhafaza etmesini sağlamıştır. Ancak bu dala artık «hegemonik sanayi» demeye imkân

yoktur. Dalı hegemonik kılmış olan teknoloji ve bunun yanısıra gelen, sanayiler arası dokunun üstündeki ABD tekeli kalkmıştır artık. Artık ABD tekelinde, sanayiler arası enternasyonal dokuya yeni bir yön verecek, yani dokuyu denetleyecek, tüm ekonomiye üretkenlik artışı iletebilecek yeni bir dal gelişmektedir: ENFORMATİK SANAYİ.

III.4.2. 1950'den Bu Yana ABD'de Yassı Çelik Üretim ve Tüketim Hızlarındaki Büyümenin Durması

1950 yıllarından bu yana ABD'de yeni bir süreç gözlemlenir: Yassı çeliğin demir-çelik mamullerinin tüketimi içindeki payı ya sabitleşmeye yönelir, ya da azalma eğilimi gösterir. Yine aynı ülkede, ham çeliğin imâli ise 1949-53 yıllarından 1969-71 yıllarına kadar yılda yalnızca %1,5 oranda artış kaydeder. Tüketimse yılda yalnızca %2,2 hızıyla artar. **Bu büyüme oranları 1939-55 arasındaki büyüme oranlarıyla kıyas kabul edemeyecek kadar düşüktürler.** Bu düşme, örneğin «pipeline» ve gaz yolları döşenmesinin durdurulması, yavaşlatılmasıyla da ilgilidir. (ABD'de 1959 yılında 2,3 milyon tonu bulan petrol borusu tüketimi, 1971'de 1,6 milyon tona kadar inmiştir. Öbür maden arama faaliyetlerinde kullanılan tüp miktarı 1959'da 319.000 tondan 1971'de 65.000 tona inmiştir). Ancak ABD'nin çelik tüp ve boru gerektirecek petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinin önemli bir kısmını kendi sınırlarının dışına taşırması hegemonik sanayinin tarihi açısından ilginç bir ön işaret ve veridir. **Hegemonik olmayı başarmış sanayinin çevresinde gelişen, yeni tüketim stan-**

dartlarının içerdiği metaların da ABD genel üretim ve tüketim dokusundaki payının büyümesi durmakta, buna karşılık bu pay örneğin Batı Avrupa ülkelerinde —1960-68'e kadar— önemli bir büyüme sürecine girmektedir. ABD'de bu maddelerin üretim ve tüketimlerinin büyüme hızı yavaşlar ya da sabitleşirken Batı Avrupa'da bu hızları ifade eden oranlar yükselme eğilimi gösterecekler dir.

Her şey öyle bir evrime girmiştir ki, hegemonik sanayi ve onun dallar arası hiyerarşide bu yere gelmesinde katkısı olan sanayiler, tüm ABD ekonomisini «gerekli çalışma zamanından tasarrufa» kavuşturma işlevini yerine getirmişlerdir. Artık bu sanayi ve onun çevresindeki dallar bu işlevi başka ulusal ekonomilerin sınırları dahilinde gerçekleştireceklerdir. ABD'de yeni bir dal hegemonik sanayiinin niteliklerini bürünmeye başlamıştır. Ekonominin tümüne gerekli-çalışma-zamanından tasarruf iletebilecek, dolayısıyla bir başka tüketim dalları silsilesinin önemini artırarak, geliştirerek sanayiler arası ilişkilere yeni bir yön verebilecek olan bu dalın tekeline yine ABD sahiptir. Bu yeni dalın hegemonik olmaya yüz tutmuş olması demek, dallar arası hiyerarşide demir-çelikden de önce gelmeye yönelmesi, yani ürünlerini demir-çelik dalına da «girdi» olarak tükettirerek, bu dalda yeni bir üretkenlik normu tespit edebilir nitelikte olması demektir. Enformatik sanayii en yüksek üretkenliği ileten demir-çelik dalına da yeni bir üretkenlik oranı tespit edebiliyorsa o halde denetim işlevi (kontrol) enformatik sanayiine geçmiş olu-

yor demektir. **Öyleyse ABD'nin eski hegemonik dalı ve onun sayesinde gelişmiş oldukları gibi onu geliştirmiş olan öbür dallar dokusunun üretim faaliyetlerini giderek sınırlarının dışına taşırmaya yönelmesine kâr oranları ve sanayiler - arası-ilişkiler-dokunsunun denetimi açısından sakınca yoktur. Genel denetimi ya da belirleyicilik rolünün tekelini elde tuttukça öbür dalların üretim süreçlerini ihraç etmekte, tersine, ücret farklılıkları açısından yarar vardır.** ABD yeni hegemonik dalın tekeline sahip olarak Avrupa ve giderek 3. dünya ülkelerine kayacak olan birikim modelinin denetimini yine elinde tutmaktadır, çünkü sanayiler arası uluslararası dokuyu, iletebileceği üretkenlik artışı yüzünden denetleyebilen, yönlendiren dalın tekeli ABD'nin elindedir. Dolayısıyla yassı çelikteki en üretken teknolojinin de başka ülkelerce kullanılmasında sakınca yoktur. Şimdi denetleyici olan bu yeni dalı hegemonik kılan nitelikleri gözden geçirelim.

III.4.3. Enformatik Sanayinin «Hegemonik Dal» Nitelikleri

III.4.3.1. Üretimin Otomatik Denetimi

İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika'da sayısız teknisyen ve bilim adamı, araştırıcı, askerî programları hazırlamaya seferber edilmişlerdir. Enformatik sanayi ve üretimin otomatik denetimine bağlı sanayi dalları, büyük askerî programların biraz da «sonucu» olarak doğmuş ve gelişmiştir. (nükleer sanayii, elektronik ve kimya sanayiindeki gelişmeler de bu kategoriye girebilirler).

Bizim burada, üretimin otomatik denetimine bağlı dallara ilgi göstermemizin nedeni, bu sanayinin iş sürecinin örgütlenme biçimlerini ve iş sürecindeki teknik işbölümünü önemli değişikliklere uğratabilir nitelikte gözükmesiyle yakından ilgili. **Enformatik dalı bugünkü «hegemonik sanayi» dalı olarak beliriyor ve ABD'den dünyaya üretim ve mübadele standartlarında değişiklikler yayıp, en yüksek üretkenliğin egemenliğini sağlıyor.**

Üretimin otomatik denetimi yalnızca şu ya da bu sanayi dalında sermayenin organik bileşimini değiştirmekle kalmayacaktır. Sorun yalnızca bir teknolojiden öbürüne geçme şeklinde özetlenemez. Üretimin otomatik denetiminin çok daha genel, geniş ve sanayiler - arası - ilişki - dokusunu (matrisini) yeniden belirleyebilecek bir etkisi olabilir. Yeni üretim ve tüketim standartları getirerek birtakım sanayi dallarının önemini arttırır, yeni sanayi dallarını dolaylı olarak doğurarak, yeni bir dokuyu ya da dallar silsilesini, grubunu, sanayi sahnesinin ön evrelerine itebilir.

Üretimin otomatik denetimi toplumsal üretim koşullarını, getirdiği değişikliklerle, yeniden düzenleyebilir. Yaygın olarak uygulanması halinde, teknik ve ekonomik işbölümünde önemli değişiklikler getireceğinin yanı sıra, üretim birimlerinin yerleşecekleri coğrafi mekanı seçerken gözönünde bulundurdukları ögelere yeni bir mantık vereceğinden, dünya sanayi coğrafyasında da önemli değişiklikler getirecektir (localisation / délocalisation).

Kendi faaliyetlerini denetleyebilen makinaların yapılması ve «feed-back» (başlangıç nokta-

sına geri dönüş) ilkesinin sistematik bir şekilde uygulanmasıyla üretim sürecinin büyük bölümlerinde insan emek-gücünün doğal sınırları aşılabilmektedir. Çünkü bandda çalışma üretim sürecinin birbirinden ayrı bölümlerini içerdiği üretim faaliyetlerini ilgilendirmiş, ancak bu evreleri kendi aralarında koordine etmemiştir. Otomatik denetim ise bu ayrı üretim evrelerini otomatik olarak **birleştirme** ve tüm üretim sürecinin tek bir merkezden idare edilebilmesi imkânını getirmektedir.

Üretim sürecinin ayrı bölümlerini (ki bu bölümlerin içinde «bandda çalışma»da uygulanmaktadır) otomatik olarak birbirlerine bağlama imkânının doğması önemli. Örneğin bir çalışma bandını bir üretim evresine göre ayarlama süresi birkaç saat kısalabilir böylelikle. Bunun yanı sıra bilgisayarlar sayesinde makinaya verilecek direktiflerin «program» şeklinde manyetik bir bant üzerine kaydedilmesi mümkün olabilir. (Ancak, yeni bir üretim programına geçildiğinde manyetik bant üstüne kaydedilmiş verileri silmek ve yeni baştan düzenlemek hayli zaman alan bir faaliyet.) Asıl önemli avantaj ise aynı üretim süresi dahilinde faaliyet gösteren çeşitli makinaların merkezi bir bilgisayar sayesinde koordine edilebilmesidir.

Bu yenilikler iş sürecinde önemli değişikliklere yol açıp yeni toplumsal üretim koşullarını standartlaştırabilirler. Bunların gerçekleşmesi halinde beklenmesi gereken sonuçları inceleyelim.

III.4.3.2. Üretimin Otomatik Denetiminin Yaygınlaşması Halinde Beklenecek Etkiler

i. İşin biçim ve içeriği üzerindeki etkileri

Emekçilerin tümünü ilgilendiren yanıyla, üretimin otomatik denetimi radikal ve ani değişikliklere imkân tanımaktan çok, yavaş bir evrimi birlikte getiriyor gözükmektedir:

- Denetim ve bekçilik görevleri üretim süreçlerinden tamamen yok olmaya yüz tutmaktadır. Makinanın iyi işlediğini denetlemekle görevli emekçiler bundan böyle birkaç makinayı birden denetimleri altında tutabilmektedirler. Kısım şefleri (contremaître), kaliteyi denetleyen emekçilerin sayısı gittikçe azalmaktadır. Az kalifikasyon gerektiren taşıma ve hamallık görevleri büsbütün ortadan kalkmaktadır.

- Bilgisayarların onarım ve düzenli bakımıyla uğraşan yeni görevler türemektedir. Ve yine, kol-emeğiyle kafa-emeği arasındaki ayrım derinleşmektedir. Genel kararlar ve programların tesbiti ve çizimi, olduğu gibi «engineering» bürosunun görevleri arasına girmekte, geriye yalnızca sayıları azalan ve bilgisayarların düzenli işlemesini denetleyen kalifiye teknisyenler kalmaktadır. Engineering bürolarında çalışanların sayısı da artmaktadır. Yeni çalışma ekipleri, yeni temeller üstünde kurulmaktadır. Ekiplerin çalışma süreleri ve döngü hızları değişmektedir.

- Makinaların elle ayarlanmasına son verilmesi iş sürecine yeni bir homojenlik sağlamış, böylece işçilerin birbirleriyle yer değiştirebilme, birbirlerinin işlerinde görev alabilme imkânları fazlalaşmıştır. Bu da artan işe gelmemezlik soru-

nunun belli sınırlar içinde çözümüne yol açmıştır.

ii. «Fazladan Çalışma» Süresi Üstündeki Etkileri

1) **Üretimin otomatik denetimi işin yoğunlaşmasını, üretkenliğin artmasını sağlayacaktır.** Bunları şu nitelikleri sayesinde sağlayacaktır:

- Üretim sürelerinin, ve maddenin fiziksel, kimyasal değişim sürelerinin kısalmasını sağlayarak. Gerçekten de bu teknoloji, belirli ölçü sistemleri kurarak, üretimin kesintiye uğratılmadan devamına imkân vermektedir. O zamana kadar belirli üretim evrelerini durdurup, değişime tâbi tutulan maddenin istenen kıvama gelip gelmediği denetlenir, ve üretim, ancak istenen sonuç alınmış olduğu takdirde devam ettirilirken, şimdi üretimi durdurmadan maddenin kıvamını ölçebilecek sistemler uygulanabilmektedir.

- Bilgisayarların, çeşitli parametreleri aynı anda denetleyebilmeleri sayesinde, üretim süreci sırasında dolaşımda olan maddelerin, ya da yarı mamullerin boyutları, biçimleri, nitelikleri, yer değiştirme yönleri koordine edilebilmektedir. Bu, koordinasyon, yer değiştirme ve taşıma zamanlarından tasarrufu sağlamaktadır.

2) Üretimin otomatik denetimi, üretim sürecindeki ara üretim evrelerinden bazılarına gerek kalmamasını sağlar. Elektromanyetik içeriği zengin olan ürünler için bu zaten şimdiden gerçekleştirilebilmiştir ve uygulanmaktadır. Bunların üretimine «entegre-döngüler» (circuits intégrés)' yarı-mamul (ya da madde) olarak sokularak,

üretim sürecinde uzun bir evre otomatik olarak atlanabilmektedir. Burada kablaj süresinin (örneğin transistör imalinde tellerin birbirine bağlanması) yerini, seri halinde imal edilebilen entegre-döngü levhasının transistöre monte edilme faaliyeti almaktadır.

Bunun doğurduğu etkilerin en önemlisi elektronik sanayi dalları ve elektronik oluşturanları (composants), süreçlerinin, montaj faaliyetleri olarak «azgelişmiş» ülkelere ihraç edilebilir duruma gelmesidir.

iii. Enformatik Sanayi ve Yeni Üretim ve Tüketim Standartları

Enformatik sanayi, I. ve II. sektörün dallarını, kendi ürünlerini kullanma zorunda bıraktıkça dallar arası hiyerarşideki en tepe yerini sağlamlaştıracaktır. Yani enformatik sanayi mamulleri içeren yeni üretim ve tüketim standartları belirlendikçe. Oysa yeni üretim ve tüketim standartlarının yerleşmesini sağlayarak enformatik sanayi birtakım yeni sanayi faaliyetlerinin (belki dalların) yaratılmasını, belli sanayilerin, dallar arası ilişkiler dokusundaki önemlerinin artmasını —ki «önem»i girdi-çıktı tablosundaki koefisyonlarının yoğunluğuyla ölçmek mümkün—, enformatik sanayii geliştirecekleri gibi onun sayesinde gelişen belli bir sanayi grubunun büyümesini taban olarak alan yeni bir birikim modelinin yerleşmesini getirebilecektir.

Bugün halen enformatik ürünlerinin sanayi dokusuna önemli bir oranda girişlerinden söz etmek imkânsız. Enformatiğin en yaygın olarak kul-

lanıldığı alanlar daha çok idarî (managérial) alanlarla, hizmetler (PTT v.b.) kesimidir. (Silah sanayii hariç olmak üzere). Batı kapitalist ülkelerinin birkaç yıldan beri «enerji krizi» olarak göstermeye çalıştıkları buhranın aslında bir sermaye birikim modeli buhranı olduğu ve sermaye birimlerinin, hem kendi aralarındaki rekabet, hem de toplumsal baskı yüzünden —ki sermaye birimleri arasındaki rekabet, yüzbinlerce işçinin işsiz kalmasının doğuracağı baskı olmasa, belki ABD'nin otomobil sanai merkezi Detroit'in tümünün kapılarını kapatmış olması beklenebilirdi—, global üretken mekanizmanın tabanını (makinalar, donatım, teknoloji, konum) değiştiremedikleri, dolayısıyla buhrandan çıkmakta güçlük çektikleri bilinen bir gerçek. Ancak örneğin bugün ABD, Fransa gibi ülkelerde kapanan demir - çelik kompleksleri, işsiz kalan yüzbinlerce işçi (ABD'de demir - çelik dalında işlerini kaybeden işçi sayısı 1978'e kadar 50.000'e varacaktır), üretimlerini yavaşlatan, kısıtlayan otomobil fabrikaları, üretken mekanizmayı durdurup yeni teknolojiler, konumlar, yeni üretim standartları yerleştirme gereğinin işaretleri ve iradesini belirtir. Hazırlanan süreçte, global üretken mekanizmanın, sınai dokunun büyük ölçüde enformatik ürünleri içerecek şekilde (dolayısıyla, bu sanayinin mümkün kıldığı üretkenlik oranından ve artık-değer hadlerinden yararlanacak şekilde) temel değişikliklere uğratılacağını düşünmek pek yanlış olmayacaktır. Böyle olursa yeni tüketim alışkanlıklarının yerleşmesini, yeni metaların, yeni bir zaman örgütlenmesinin belirmesini beklemek, yeni bir

birikim modelini belirleyecek olan ögelerin yerleşmesini beklemek gerekecektir.

III.4.3.3. Enformatik Dalı Üstünde ABD Tekeli

Burada belirtilen, rakam halindeki veriler ABD'nin bu daldaki tekelini kanıtlamaya yardım edecektir. Ancak hemen şunu hatırlatalım; 1974 - 75 yıllarının krizinde, aşağı yukarı bütün sanayi dallarında büyüme hızlarında duraklama kaydedilirken, enformatik dalında böyle bir durum görülmemiştir. Batı dünyası enformatik dalının ürünlerine yılda 200 milyar Fransız Frankı harcamaktadır. Bu 200 milyarın 1/3'i bilgisayar v.b. makinaların (hard-ware) alımında kullanılmakta, geri kalanı ise bunların işletilmesine ve program yapımına (soft-ware) ayrılmaktadır. Bu dev pazar % 87 oranda Amerikan yapımcılarının egemenliğindedir. 1975 yılında Avrupa hâlâ bilgisayarlarının % 84'ünü Amerika'dan satın almakta, ya da kiralamaktadır. Dünyada varolan enformatik sanayi ürünlerinin değeri yaklaşık 90 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Bunun % 55'i ABD'nin mülkiyetindedir. Öbür % 27 Avrupa'nın, % 8'i ise Japonya'nındır. Japonya payı artmakta olan tek ülkedir.

IBM Amerikan pazarının % 55'ine, dünya pazarınınsa % 60'ına egemendir. Yine Amerikan **HONEYWELL** dünyada ikinci yeri işgal etmekte, dünya pazarının ise % 8 - 10 arasındaki payını egemenliğini altında tutmaktadır. **UNIVAC** bu pazarın % 7'sini, **BURROUGHS** ise % 5'inin biraz üstünde bir payını elinde bulundurmaktadır. **CONTROL DATA** ile **NCR** dünya pazarının yal-

nızca % 3 - 4 arasında bir payını ellerinde bulunduruyorlar. (1975 yılının verileri).

ABD enformatik sanayiini tekelinde bulunduruyor demek, ille de bu dalın bütün üretim birimleri ABD toprakları üzerinde kurulmuş demek değildir tabii ki. Örneğin IBM 14 ülkede fabrika ve laboratuar bulundurmaktadır. 109 ülkeden kurulu bir alan üzerine yayılmış bir de pazarı vardır. IBM'in 268.000 kişilik personelinden yalnızca 159.000'i Amerika'dadır. Ancak, dünyanın 4 yanına yayılmış bu ticarî ve üretken ağın sistem halinde birleştiği yer New York'tur. Amerika dışındaki IBM'ler özerk bir üretim sürecini başından sonuna kadar götüremezler. Bu konuda onlara gerekli parçalar ve bilgiler her zaman eksiktir. Bunlar Amerikan IBM'in tekelinde bulunurlar. Ve yalnızca IBM - USA bütün üretim döngüsünü özerk bir şekilde kavrayacak ve uygulayacak imkânlara sahiptir. Örneğin konu «araştırma» olduğunda bu araştırmanın hedefleri New York'da belirlenir, öteki IBM'ler arası işbölümü burada saptanır ve çeşitli görevler dünya IBM'lerine buradan dağıtılır. Merkezin öbür araştırma mercileri üstündeki egemenliği, öbür IBM'lerin gerçekleştirdiği buluş ve icatlara el koymaya kadar gider.[62] Bu buluş ve icatlar ancak merkez yeşil ışık yaktığında uygulanabilir. Sorun «know how» olduğunda gelişmeler yine aynı silsileyi

[62] Çelişki aslında öylesine büyüktür ki, icadı gerçekleştiren ve ABD dışında bir ülkede kurulmuş olan IBM'in, kendi icadını merkezden «satın alması» gerekmektedir. Ve satılan bu icadın fiyatı bu kez de New York araştırma merkezinin üretim fiyatlarını temel olarak alacağından, maliyetinden çok daha yüksek bir düzeyde tesbit edilecektir.

izler: IBM kârlarının en büyük kısmını Amerika dışında yaptığı satışlardan edinir. Oysa IBM bilgisayarlarını satarken hiçbir zaman «know how»ın tamamını vermez, yani «yapabilirlik» imkânlarının tümünü iletmez. Bunun dışında müşterileriyle de «yarı sır» siyaseti güderek, sattığı metanın kullanımı için gerekli bilginin asgarisini verir. Gerektiğinde, daha fazla bilgi almanın yolu IBM merkezine özel talepte bulunmak, ya da baskı yapmaktır. Özetlemek gerekirse IBM siyasetinin temel ilkesinin herhangi bir ülke grubunun (yani bu ülkelerdeki IBM'lerin), herhangi bir bilgisayar sistemi, ya da başka bir IBM makinasının tüm üretim sürecini (üretim döngüsünü) ele geçirmelerini engellemek, «yeniden-üretim» koşullarını IBM - USA tekelinde muhafaza etmek olduğu söylenebilir. Özerk, tüm bir üretim döngüsünü denetleyebilen yalnızca IBM - USA'dır.

Enformatik sanayi üstündeki bu verilerden de anlaşılacağı gibi bu dal önceden de tanımlamış olduğumuz «hegemonik sanayi»nin niteliklerini taşır görünmektedir. Tüm ekonomiye üretkenlik artışı iletebilecek niteliğe sahip olduğu için sanayiler - arası - ilişkiler - dokusunu yeniden ve kendi mantığına göre belirleyebilir kapasitede gözükmektedir. İş süreci ve teknik işbölümünün yeniden düzenlenmesini gerektirecek değişiklikler içermektedir. Böylesine radikal bir «belirleyici», denetleyici rolü olan sanayi dalının yeni tüketim standartları da tesbit etmesi beklenmelidir. Bunun yanısıra bu dal bugünkü haliyle ABD'nin mutlak tekelindedir.

III.4.3.4. Enformatik Sanayi ve Demir - Çelik IRSID Prosedesi

IRSID prosedesinin ne olduğunu açıklayarak, burada üretkenlik artışını iletme kabiliyetine göre kurmuş olduğumuz dallar arası hiyerarşiye göre enformatik sanayiinin nasıl demir - çelik dalından daha tepe (amont) bir yerde olduğunu, enformatiğin demir - çelikte de bir üretkenlik artışı sağlamayı başardığını göstermeye çalışacağız.

Çeliğin üretim sürecindeki teknolojik evrim ve sıçramalar, cevherin üretime girişinden çelik elde edilinceye kadarki evreleri arasında üretimin sürekliliğini sağlamayı amaçlamış ve başarmıştır. Demir - çelik üretim sürecine bilgisayarlar dahil etmenin doğurduğu sonuçlar iki noktada toplanabilir:

1) Demir - çelik üretim sürecindeki süreklilik zincirinin sağlanamadığı, kesintiye uğradığı son evrede de sürekliliği sağlayacak koşulların bir araya gelmesi.

2) Maddenin fiziksel, kimyasal reaksiyon süresinin kısalması sayesinde iş yoğunluğunun artması.

Bilgisayarların demir - çelik üretim sürecine girerek gerçekleştirdikleri katkı iki ayrı açıdan ele alınabilir. Birinci açı sözkonusu olduğunda, yüksek fırına giriş ve fırından çıkış düzeyindeki bilgisayar katkısı incelenebilir, bilgisayarın, yüksek fırının içinde olup bitene katkısı incelenmez. İkinci açı sözkonusu olduğunda —örneğin IRSID prosedesinden söz edildiğinde— yüksek fırının içindeki kimyasal ve fiziksel reaksiyon hakkındaki bilgiler, bilgisayarın katkısı açısından incelenir.

IRSID prosedesini basitleştirerek şöyle şemalaştırmak mümkün: Bu teknolojinin esası yüksek fırın içinde, bütün gaz ve maddelerin aynı ısı derecesinde oldukları bir yörenin varlığına dayanır (900-1000° arası); bu yörede demir - oksidleri redüksiyonunun en önemli kısmı gerçekleşir. Matematik bir model bu yöredeki maddelerle ısılarının denklemini çıkarır. Bu model yüksek fırının belli bir yöresindeki toplam enerjiye tekabül eden ısı miktarını hesaplamaya yarar. Yüksek fırın içinde hesaplanan bu «gerekli ısı derecesi»ne varıldığı ise, yüksek fırının belli bir yöresinde toplanan gazların analizi sayesinde anlaşılabilir. Bilgisayarlar bu denetim düzeyinde işlevlerini yerine getirirler ve yüksek fırın faaliyeti durdurulmadan içindeki maddenin değişim sürecinin neresinde olduğu anlaşılabilmiş olur. Bu işlev şöyle yerine getirilir: Yüksek fırın çıkışında gazlar tozlarından arındırılmakta, kurutulmakta ve üç ayrı analiz aracına yollanmaktadır. Bunlar birbiri ardından karbon oksidin, gaz karboniğin ve hidrojenin miktarlarını hesaplarlar. Bilgisayar ise gelen bilgileri merkezileştirir, gereken hesapları yaptıktan sonra yüksek fırın içindeki reaksiyonun bittiğini, o halde fırındaki işlemin durdurulabileceği emrini otomatik olarak dağıtır.

Bu teknolojinin uygulanabilmesi bazı ön tedbirleri gerektirir:

1) Yüksek fırına giren ögelerin miktarlarının ayarlanmasında titizlik. Bundan da yüksek fırına giren maddelerin giriş ritm ve biçiminin standartlaşması gereği doğar. Bu yüzden, yeni demir-çelik fabrikalarında, agglomere zincirlerini dü-

zenleyen ve standartlaşmasını sağlayan örgütlenmeler, yeni bir donatım sistemi oluşmaktadır.

2) Bunun dışında, fırına üflenen hava debisi de son derece düzenli olmalıdır. Hava debisini denetleyen makinalar uzun süreden beri kullanılmakta olduğundan bu konuda herhangi bir güçlükle karşılaşılmamaktadır. Böylelikle fırına üflenen havanın debisi, ısısı ve nem oranı ölçülebilmekte ve bunlar ayar makinalarına bağlı olduklarından, istenen oranlar otomatik olarak elde edilmektedir.

IRSID konusunda bu parantezin amacı enformatik dalının demir-çelik alanında nasıl kullanılabildiğini göstererek demir-çeliğin hegemonyasını kaybetme koşulunun nasıl gerçekleştiğini, üretkenlik iletme kabiliyetine göre kurduğumuz, dallar-arası-hiyerarşide enformatiğin nasıl demir-çelikten de tepe bir yer işgal edebildiğini belirtmekti. Demir-çelik üretim sürecine bilgisayar dahil edilerek gerçekleştirilen sermayenin teknik yapısındaki değişikliğin nasıl yeni bir verimlilik artışı sağladığı gösterilmiş oldu.

Hegemonya statüsünü yitirmiş demir-çelik sanayiinin üretim birimleri, giderek emek-gücünün daha ucuza sömürülebildiği bölgeler aramak zorunda kalacaktır. Böylelikle uluslararası sanayi coğrafyası («localisation/délocalisation» sorunu) değişimlere uğrayacağı gibi uluslararası işbölümünün biçimleri radikal bir evrim gösterecektir. «Temel sanayi» diye bilinen demir-çelik dalının üretim süreci (sınaî sermayesi) Latin Amerika, Akdeniz, Ortadoğu ve Afrika ülkelerine yerleşecektir. Bu yerleşme, otomobil, elektrikli ev eş-

yaları v.b. tüketim sanayilerinin montaj/ambalaj gibi faaliyetlerinden başlayarak, giderek üretim süreclerinin de bu ülkelerde yapılmaya başlamasıyla (ithal ikamesi siyaseti) yaklaşık olarak aynı tarihî kesite raslayacak, ya da 10-15 yıllık bir süre farkıyla izleyecektir.

Üretim ve mübadele koşullarının olağanüstülüğünü (dolayısıyla kâr oranlarının olağanüstülüğünü) kaybetmiş olan bu dalın üretim birimleri, ortalama ücretlerin en yüksek olduğu, ve bu dalda yatırılmış dev sermayeler yüzünden, en yeni teknolojilere geçecek çevikliğin yitirildiği, eskiden beri sanayileşmiş ülkelerde kaldıkça kâr oranlarının düşme eğilimine karşı koymakta büyük zorluklarla karşılaşacaklar ve giderek 1977'nin akut demir-çelik kirizine varacaklardır. 1977'de Avrupa ve ABD çelik üretim masrafları Japon çeliğinin üretim masraflarından % 15-20 arası daha yüksektir. Faaliyetlerini durdurarak fabrika kapılarını kapayan ABD, Fransa, v.b. deki şirketlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. 1977 Temmuz'unda Bethlehem Steel'in Pennysilvania'daki fabrikasında 3800 işçi işten çıkarılmıştır. Aynı yılın Eylül sonunda Ohio'da Youngstown adlı bir şirket 5000 kişiyi işsiz bırakarak kapılarını kapamıştır. ABD'nin en büyük çelik üreticisi US Steel Corporation Kasım ayında 45.000 kişilik işçi efektifini % 10 oranda azaltmayı düşünmektedir. Eskiden ABD gücünün sembolü olan çelik üretimi 1955'den bu yana yalnızca % 9'luk bir artış kaydetmiştir. Oysa dünya çelik üretimi aynı tarihten bu yana % 153 artmıştır. Eskiden çelik ihracatçısı olan Amerika bugün çelik iç tüketiminin gittikçe büyüyen bir payını ithal etmektedir. 1977

Ekim'inde çelik iç tüketiminin ithal edilen payı % 20 civarındaydı.

Bu yalnızca ABD için böyle değildir. Öbür «gelişmiş», yani eskiden beri sanayileşmiş olan ülkelerde de demir-çelik kriz içinde olduğundan «dünya demir-çelik buhranından» söz edilmektedir. Krizde olan, bu memleketlerdeki dallar arası ilişkiler dokusundaki önemini yitirmiş olan —çünkü onu önemli kılmış, ve onun sayesinde gelişmiş olan tüketim dalları da eski önemlerini muhafaza edememektedirler— demir-çelik sanayiinde kendini değerlendiren sermaye birimleridir. Ancak dünya demir-çelik üretimi süregelmektedir. Dünyada bu krizin durdurmadığı demir-çelik üretim birimleri vardır ve bunların çoğunluğu «azgelişmiş», «gelişmekte olan» v.b. diye nitelenen alanların üstünde kurulmuş bulunmaktadırlar.

III.5. «TEMEL SANAYİ» Dallarının Yeni Konumu ve «Azgelişmiş» Ülkeler

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra «azgelişmiş» ülkelerden bir kısmı (Latin Amerika, Türkiye, Asya) bir yandan kitle tüketim sanayi dallarının ambalaj, montaj gibi üretim sürecinin son faaliyetlerini, öte yandan da bazı «temel sanayi» dallarının tüm üretim süreçlerini ithal etmeye başlamışlardır.

Dünya sanayi haritasının, uluslararası kapitalist işbölümü biçimlerinin değişmeye yüz tuttuğu çeşitli şekillerde belirmektedir. Demir-çelik dalı örnek alınarak bu sürecin evrimi ve farklı açıları incelenebilir.

III.5.1. Coğrafi Konumun Değişmesi ve Değişme Sürecini Belgeleyen İşaretler

III.5.1.1. Çelik İmalâtçısı Belli Başlı Ülkelerde İhracatın Yavaşlaması

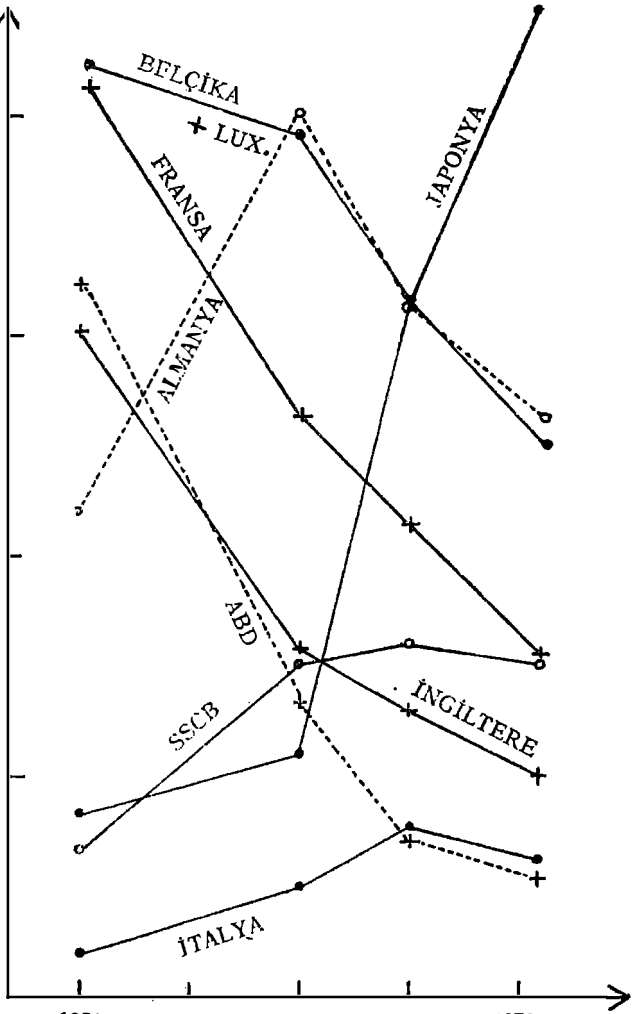
Demir-çelik dalında ileri olduğu bilinen ülkelerin dünya çelik ihracatındaki paylarının nasıl azalma eğilimi gösterdiğini izlemek mümkün:

Dünya Toplam Çelik İhracatında Çeşitli Ülkelerin Payı

	1950		1960		1965		1971	
	Ton	%	Ton	%	Ton	%	Ton	%
Belçika-Lüxemburg	3364	21,2	7564	19,3	9516	16,0	12147	12,9
Fransa	3282	20,7	5393	13,8	6567	11,1	7687	8,1
İtalya	121	0,6	1114	2,8	2435	4,1	3131	3,3
İngiltere	2389	15,1	3101	7,9	3925	6,6	4976	5,2
Almanya	1746	11,0	7848	20,0	9546	16,1	13202	14,0
ABD	2576	16,3	2710	6,9	2275	3,8	2590	2,7
SSCB	646	4,1	3004	7,7	4987	8,4	7444	7,9
Japonya	546	3,4	2242	5,8	9544	16,1	20916	22,2
Öbürleri	744	4,7	4535	11,6	7560	12,7	21907	23,3

Görüldüğü gibi SSCB, Italya ve Japonya'nın dışında öbür ülkelerin dünya toplam çelik ihracatındaki payı azalmakta, «gelişmiş» ülkeler dışında ve «öbürleri» olarak kaydedilmiş yerlerin çelik ihracatı payı önem kazanmaktadır. Örneğin ABD'nin dünya çelik ihracatındaki payının 1950'de % 16,3'den, 1971'de % 2,7'ye geçtiği görülüyor. Fransa'nın payı % 20,7'den 1971'de % 8,1'e iniyor. Almanya'nınki 1960'da % 20 iken 1971'de bu pay % 14'e iniyor. Bu üç ülkede de bugün demir-çelik sanayilerinin eskiden beri yoğunlaşmış olduğu bölgeler buhran durumundadır.

ÇİZELGE NO: 3

Dünya çelik ihracatında memleketlerin payı
(yüzde olarak)

III.5.1.2. Çelik İmalâtçısı Belli Başlı Ülkelerde İthal Hacımlarının Artması

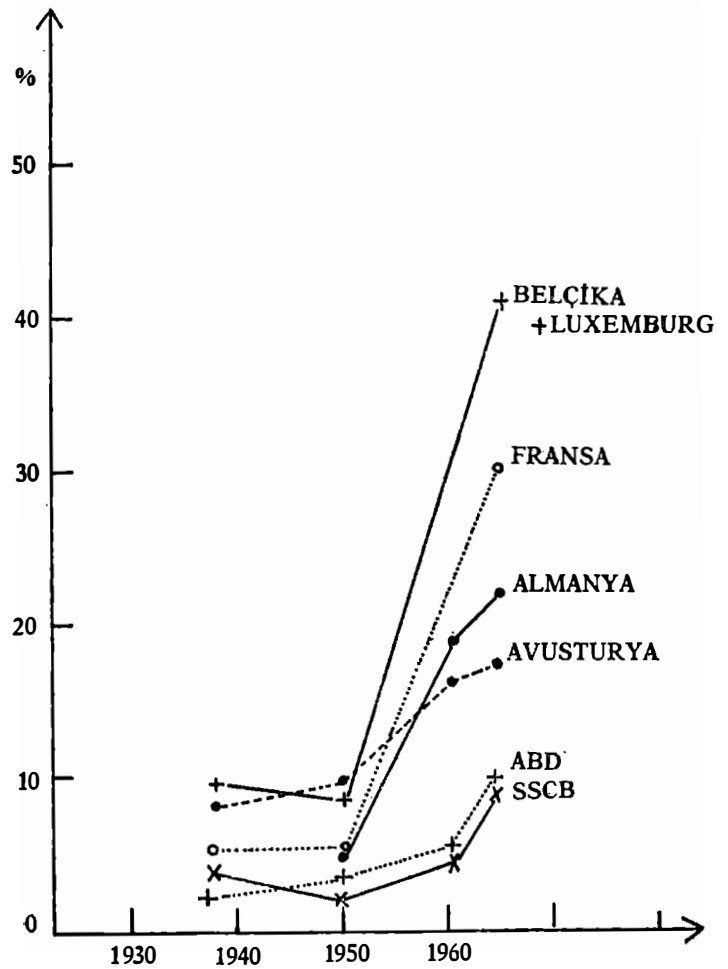
Dünya çelik ihracatındaki payı azalırken ithalattaki payı çoğalan ülkelere en iyi örnek yine ABD. Çelik ihracatındaki payı % 16,3'den % 2,7'ye düşerken, dünya çelik ithalatındaki payı 1950'de % 2,7'den 1971'de % 11,8'e yükselmiştir. 1972'nin ilk yarısında ABD, Güney Kore'den 170.000 ton (1971'e göre 4 katı), Meksika'dan ise 226.000 ton (1971 hacmına göre % 50 fazla) çelik ithal etmiştir. 1977'nin başlarında Amerika çelik iç tüketiminin % 15'ini, sonlarına doğru ise iç tüketimin % 20'sini ithal etmiştir.

Dünya çelik ihracatındaki artış eğiliminin yanı sıra bu eğilimin dünya çelik üretimindeki artıştan daha hızlı seyrettiğini eklemekte yarar vardır:

Dünya çelik üretim ve ihracat hacımlarının karşılaştırılması

Yıllar	*İhracat (milyon ton)*	*Üretim (milyon ton)*	*İhracat+Üretim (% olarak)*
1950	15,8	211	7,48
1957	30,7	295	10,40
1960	39,1	343	11,39
1962	42,2	365	11,43
1965	50,3	455	11,05
1966	58,7	470	12,48
1967	63,0	493	12,77
1968	72,7	525	13,84
1969	80,3	571	14,06
1970	84,9	590	14,38

ÇİZELGE NO: 4

Çelik Tüketiminde İthalatın Payı (yüzde olarak)

III.5.2. Demir - Çelik Dalının Akdeniz Ülkelerinde ve Ortadoğu'da Gelişmesi (1960 - 1980)

İkinci Dünya Savaşı ertesinde Akdeniz'in «az-gelişmiş» ülkelerinde sanayi gelişimi, montaj ve ambalaj birimlerinin kurulmasıyla başladı. İthal ikamesi diye bilinen bu stratejinin temelinde üretim süreçlerinin «emek-yoğun» (labour intensive) evrelerini, emek-gücünün ucuz, kalifikasyonsuz ve bol olduğu yörelere ihraç etme iradesi yatar. Çokuluslu şirketlerin yararlandıkları avantaj da bu temele dayanır: Standartlaşmış, basitleşmiş, tekrara dayanan iş süreçlerini, emek-gücünün ucuz olduğu ülkelere ihraç ederek, o ülkeyle aralarındaki teknolojik düzey farkının, üretim süreçlerinin oraya ihracı açısından ortaya çıkaracağı engelleri aşmaktadır. Bu sürecin Taiwan, Hong Kong, Güney Kore ya da Singapur gibi Asya yörelerinde yoğun bir şekilde uygulandığı, bu ülkelerin örneğin elektronik oluşumu yoğun metaların ihracata dönük üretim ve montajında ihtisaslaşmış oldukları herkesçe bilinir.

Bu süreç, bugün Akdeniz ülkelerinde, tekstil ve giyim sanayiinde, otomobil ve tersane dalında, mekanik sanayide belirmektedir. **Otomobil** montaj ve üretimi Güney İtalya, Yugoslavya, Yunanistan, Türkiye, Cezayir, Suudî Arabistan'da gelişmektedir. Yugoslavya, Yunanistan, Malta ve Mısır **tersanelerini** geliştirmektedirler. İspanya'nın tersaneleri Fransa ya da İngiltere gibi bir ülkeden çok gemi üretmektedir.

Özellikle 1960 yıllarından beri bu gelişim «ithal ikamesi» çerçevesini aşmış, demir-çelik, kimya ve mekanik gibi teknik oluşumu yoğun sanayi

dallarına ait üretim birimleri Akdeniz ve Ortadoğu ülkelerine yerleşmeye başlamıştır. 7-14 Nisan 1974 tarihleri arasında yapılan Trablus Sanayi Konferansı'nın hazırlık metni, Tunus gibi bir ülkenin dünya ekonomik işbölümünde, egemen ülkelerdeki sermaye birikiminin ihtiyaçlarının belirlediği işlevi yüklendiğini, bunu bir seçim olarak uygulama iradesini belirtir. ONUDI ve IDCAS (Arap Ligi) tarafından hazırlanan konferansın metni,

- «İthal ikamesi» modelini eleştirir.
- İhracata yönelik sanayi dallarının geliştirilmesini öngörür.
- Petro-kimyanın, tekstil sanayiinin, tarım ve besin maddeleri sanayilerinin geliştirilmesini öngörür.
- Hammaddelerinin değerlendirilmesinin yanı sıra toprakları üzerinde emek-yoğun sanayi faaliyetlerinin geliştirilmesini öngürür.[63]

Trablus konferansında sunulan bu belgenin önerdiği birikim modeli çokuluslu şirketlerin ve BIRD, ONUDI gibi uluslararası örgütlerin bu ülkelere önerdikleri «sanayileşme stratejileri»ne son derece uygundur. «Bu modele alternatif başka bir stratejinin bu konferansta önerilmemiş olması, ve devrimci diye bilinenlerle muhafazakârların aynı çizgide birleşmiş olmaları dikkat çekicidir»[64] Mısır'da, Süveyş Kanalı'nın Doğu bölgesi-

[63] Bkz. Pierre Judet, **Stratégies Industrielles et Modes d'accumulation du Capital dans le Bassin Méditerranéen et le Moyen Orient**, IREP, Grenoble 1974.
[64] Pierre Judet, **a.g.e.**

ni Hong Kong, Taiwan modeline uygun bir bölge haline getirmeyi amaçlayan projeler gerçekleştirilmek üzeredir. Tunus'da, yaklaşık olarak ihracata dönük 50 sanayi şirketi projesi üstünde çalışanlar Alman, Fransız, Belçikalı ve Amerikalılardır.

Akdeniz yöresinin 1950'lerde sıfıra yakın olan demir-çelik kapasitesi 1980 yılında 30.000.000 tonu aşacaktır. Bunun yanı sıra 1972-75 yıllarını kapsayan ve petro-kimya, ve temel ara madde üretimini ilgilendiren envanterlere bakılırsa Akdeniz ülkelerinin tüm Avrupa temel ürün kapasite artışının % 57'sini oluşturdukları görülür. İspanya, Yunanistan ve Güney İtalya gibi yörelerde, Ereğli Demir-Çelik kompleksinin monografisinden yola çıkarak örneklediğimiz sürecin başka prototiplerine raslanır. Yassı çelik imalâtının gelişmesi Türkiye'de Fiat, Renault, Ford gibi otomobillerin üretimine geçilmesi ve elektrikli ev eşyaları üretiminin, tersane sanayiinin ve konserveciliğin yaygınlaşmasıyla paralel bir süreç izlemiştir. Bu şema yalnızca Türkiye'ye özgü değildir. Akdeniz ve Latin Amerika ülkelerinde sanayi dokularının bu modele uygun bir gelişmesi izlenmektedir. Akdeniz ve Ortadoğu yöresinin birçok memleketinde, sermayenin merkez ülkelerdeki birikiminin ihtiyaçlarına cevap veren sanayileşme modeli uygulandığını birkaç örnekle görmek mümkün.

İSPANYA: 1969 yılında İspanya'nın **çelik üretimi** 5.391.000 ton, 1971'deyse 7.000.000 ton olarak hesaplanmıştır.

1971'de Valencia yakınlarında deniz kıyısında SAGUNTO'da yeni bir kompleksin inşasına ge-

çilmiştir. Bu kompleks, ilk zamanlar, yılda 3 milyon ton üretebilecek; daha sonra ise kapasitesi 6 milyona, giderek 10 milyon tona çıkacaktır. SAGUNTO'nun üretimi yassı çelik mamullerinde ihtisaslaşmış olacaktır.

Bunun dışında, İspanya'da, demir-çelik üretimi başlıca üç büyük firmanın denetiminde gerçekleşmektedir; ALTOS HORNOS de VIZCAYA, UNINSA, ENSIDENSA. Bu firmalarda uluslararası sermayenin payları önemli orandadır. 1971'de Unisa'nın Verina'daki fabrikalarından birinin üretime başlamasıyla o zamana kadar % 11 oranında paya sahip olan INI (İtalyan) payını % 68'e çıkarmıştır. KRUPP ise Verina'daki bu fabrikanın inşaatını gerçekleştirmiş ve kredi sağlamıştır. Krupp'un Verina'nın sermayesine katılma oranı % 10'dur.

Altos Hornos de Vizcaya S.a. ise Ansio, Echevarri ve Sestao'da modern fabrikalara sahip olan özel bir şirkettir. Sestao'daki fabrika DAVY-ASHMORE adlı şirketin yardımıyla kurulmuştur. Davy Ashmore, Davy United grubuna aittir. Davy United'ın Türkiye'de Karabük Demir-Çelik Fabrikalarını kuran firma olduğu hatırlanırsa ayrı ülkelerde kurulan bu fabrikaların standart ya da birbirlerini tamamlayıcı nitelikleri gözönünde bulundurulmuş olur. A.H.V.'nin sermaye sahiplerinden biri US Steel'dir. Bu arada A.H.V.'nin Sagunto'da kurulacak çelik fabrikasını kurmayı yüklenmesi beklenmektedir.

Bunların yanısıra, **Acerinox** adlı ve bir İspanyol - Japon ortaklığı olarak kurulmuş olan[65] şir-

[65] Bkz. Usine Nouvelle, No: 9, 4.3.1971, s. 124.

ket, Algesiras'da paslanmaz çelik üretecek olan bir fabrika kurmaktadır. Bu fabrikanın 1972'de 30.000 ton olan kapasitesinin hızla 40-50.000 tona (yılda) çıkması beklenmektedir.

Japon çelikçilerinin İspanya'yla ilgilendikleri belirtilmelidir. Sagunto projesine katılmalarının sözkonusu olduğu hakkında söylentiler vardır; çelik ihracatında uzmanlaşmış olan Japon firmalarının İspanya'daki temsilciliklerinden Kuzey Afrika ülkelerine doğru satışları geliştirmek üzere çaba harcandığı belirtilmektedir.[66]

İspanya tersanelerini de geliştirmektedir. İspanya'daki tersane sanayiinin başlıca ürünleri ihracata yöneliktir. Bunlara paralel olarak son yıllarda İspanya'da otomotiv sanayinin gelişmesi geri kalmamış, tersine önemli bir büyüme kaydetmiştir: Fiat, Renault, Citroen, British Leyland, Ford-Chrysler gibi adlar bu topraklar üstünde fabrikalarını kurmuşlardır. Bu sermaye grupları İspanya'da ihracata yönelik binlerce otomobil üretme kararındadırlar.

YUGOSLAVYA: Yugoslavya 1940'lardan beri, kapasitesi yılda 300.000 tonu geçmeyen bir demir-çelik tabanına sahiptir. Ancak 1969'da ülkenin demir-çelik üretim hacmı 2.200.000 tona varmıştır.

Yugoslavya, çelik tüplerinin % 80'ini veren SISAK kompleksinin yatırımları için 1971-75 döneminde 500 milyon dinar harcamıştır. Dikişli ve dikişsiz boru haddehanelerinin inşasından sonra tüp üretimi 165.000 tondan 245.000 tona çıkacak, çelik üretimi 295.000 tondan 400.000 tona çıkacaktır.

[66] Pierre Judet, **a.g.e.**, s. 11.

25.000 kişi çalıştıran Üsküp çelikhanesini yeni bir haddehane tamamlayacaktır. (Bu konuda, 1971'de Davy United Engineering'le kontrat imzalamıştır.) (Yine aynı firma!)

Zilјezasa'da bir çelikhane inşası için BIRD kredi vermiştir.

Amerikan firması KOPPERS Prijedo'da kurulacak çelikhane projesini hazırlamakla yükümlüdür. (Çelikhanenin yıllık kapasitesi 1,4 milyon ton brüt çelikle, 1,4 milyon ton yarı mamul civarında olacaktır.)

Bu gelişimlerin yanı sıra ya da gelişimleri temel alarak, Yugoslavya tüketim sanayi dallarında da anlaşmalar imzalamış, projeler parafe etmiştir. Örneğin;

Renault - Litostroj. Litostroj Renault'ların montajını yapacak ve Fransa'ya bir milyon transmisyon sistemi ihraç edecektir.

Peugeot - 21, MAJ. Peugeot, 21 Maj'la 504 motörlerinin üretimiyle ilgili bir ortaklık anlaşmasının pazarlığını yapmaktadır. Anlaşma gerçekleşirse Peugeot Yugoslav fabrikadan yılda 40.000 motoru 10 yıl süreyle satın almayı kabul edecektir.

K.H.D. - T.A.M. Alman K.H.D. şirketi (bir devlet ve özel sermaye ortaklığı) kamyonlar için diesel motoru imal eder. Ürettiği 5000 motordan 1500'ü Yugoslavya'da montajı yapılan araçları donatır, 3500'ü ise K.H.D.'nin Almanya'daki fabrikalarınca kullanılır.

Citroen - Iskra ve Tomos. Citroen, Iskra ve Tomos adlı şirketlerin kurduğu CIMOS adındaki fabrika 1000 kişi çalıştırmaktadır. Başta kapasi-

tesi 1800 aracı geçmemekle birlikte, sonradan yılda 35.000 taşıt imaline kadar ulaşacaktır. «Bu fabrika Yugoslavya'da Citroen otomobilleri üreteceği gibi, Fransa'ya ihraç edilmek ve Citroen arabalarına monte edilmek üzere parçalar imal etmektedir.»[67]

İhracata dönük bu anlaşmalar, yeni tip bir iş bölümünün dünya sanayi haritasını yeniden çizmekte olduğunu belirtmektedir.

İRAN: Yeni bir entegre demir-çelik kompleksinin inşası İran'da sona erdi; bu kompleks SSCB'nin teknik ve malî katkısıyla kuruldu. Yıllık kapasitesi 600.000 tona ulaşıyor.

İsfahan'da yerleşen bu demir-çelik kompleksi fabrika donatımı için gerekli ürünleri imâl etmektedir:

- Kimya ve petrol sanayii için ağır donatım ürünleri
- Traktörler ve diesel motorları
- Kamyon ve otobüsler
- Otomobil ve elektrikli ev eşyası

bu kompleksin piyasaya sürdüğü meta yelpazesini oluşturur.

İran, British Steel'le İsfahan'da yıllık kapasitesi 1.000.000 tona varan soğuk haddeleme tesisinin kurulması için bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma, İran'ın, otomobil, kamyon, elektrikli ev eşyası ihraç edebilir duruma gelebilme çabaları içinde değerlendirilmelidir.

İran ve gözden geçirdiğimiz öbür periferi ülkelerinde bir demir-çelik sanayii tabanının kuru-

[67] Bkz. Les Echos, 27.12.1972.

lup sağlamlaşması, bu ülkelerin çağımızın uluslararası ekseni üzerine oturmalarının gerekli koşulu olarak belirmektedir. Şu da belirtilmelidir ki İran'ın sanayileşme projelerinin önemli bir bölümünü de bu ülkenin dev rafineriler kurma ve nafta ile doğal gaz kullanan petro-kimya kompleksleri kurma planlarıyla bezenmiştir. (Koprolaktan birimi BAYER'le, polyester birimi DUPONT'un katkısıyla kurulacaktır). Bu ülkenin sanayileşme programı Ortadoğu'nun en iddialı sanayileşme programıdır.

GÜNEY İTALYA: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modern demir-çelik sanayi İtalya'nın en az sanayileşmiş, en az gelişmiş bölgesi olan güneyine, Mezzogiorno adıyla bilinen yöreye yerleşmiştir. O zamana kadar demir-çelik birimleri ülkenin kuzeyinde, en sanayileşmiş yöresinde yoğunlaşmıştı. Yassı çelik mamullerine yönelik modern demir-çelik sanayiinin Avrupa'ya yayılmasıyla, yani 1950 yıllarında Mezzogiorno birçok yeni sanayi üretim birimini toprakları üzerinde kabul etmiştir. Böylelikle İtalya'nın ulusal demir-çelik üretiminde güneyin payı % 10'dan % 30'a geçmiştir.

Bugün İtalyan demir-çelik üretim hacmı neredeyse Fransız üretiminin boyutlarına ulaşmış bulunmaktadır. (24 milyon ton kadar - yılda) Demir-çelik üretim birimleri, bu daldaki, 1960 sonrasının üretim standartlarının gerektirdiği gibi su kenarında, deniz kenarında kurulmuştur. (sidérurugie sur l'eau). Carrigliano, Piombino, Bagnoli, Tarente su kenarında kurulan Güney İtalya demir-çelik merkezlerine örneklerdir.

İtalya'nın en azgelişmiş yöresi olan, Mezzogiorno'da demir-çelik sanayiinin yanı sıra otomobil fabrikaları, elektrikli ev eşyaları sanayi birimleri, otomobil lastiği fabrikaları kurulmaktadır. Bu yöredeki sanayi üretim birimlerinin gelişmesinden söz edildiğinde «çölde katedraller» kuruluyor deyimi, kullanılır. Böylelikle İtalya'nın bu en azgelişmiş bölgesindeki fakir halka, kurulan sanayilerin (yeni iş alanları yaratmak dışında) hiçbir yararı olmadığı dile getirilir, çölde muhteşem bir kiliseye ihtiyaç ne kadar azsa, bu yörede bu sanayi dallarına ihtiyacın da o kadar az olduğu belirtilir. Bu yöre ve üstündeki sanayi birimleri, uluslararasılaşmış ve yer değiştirmekte olan (délocalisé) kitle üretiminin, yeni coğrafî konumlarından biri (point d'encrage) olarak ortaya çıkmaktadır. FIAT ve ALFA-ROMEO gibi otomobil firmalarının, Güney İtalya ve Napoli yakınlarında fabrika kurma girişimleri de bu açıdan değerlendirilmelidir. Reggio-Calabria yakınlarındaki demir-çelik kompleksi bu fabrikalara gerekli yassı çeliği sağlayacaktır. Buradaki otomobil v.b. dallardaki üretimin, örneğin Fiat fabrikaları üretiminin, Yugoslavya, İspanya, Polonya, Türkiye, Mısır, SSCB v.b. ülkelerdeki Fiat fabrikalarını da içeren global bir üretim programı dahilinde düşünülmesi gerekir. (Bkz. Sayfa 224 ve 225'deki tablo).

Demir-çelik sanayii ve onun, önemini ileri doğru, öne doğru ittiği başka tüketim sanayi dalları grubunun, periferi ülkelerinde yerleşmesine örnek olarak verdiğimiz Akdeniz ve Ortadoğu ülkeleri üzerindeki **bu bölümden çıkarılacak sonuçları** şöyle özetlemek mümkün: Çağımızın uluslararası kapitalist işbölümü, periferi ülkelerine;

- Göreli olarak iç «temellere»de dayanan,
- Sanayi dokusunu farklılaştıran, giriftleştiren bir sanayileşme görevi vermektedir. Uluslararası bir yörünge üzerinde yer alan bu süreç «temel» sanayi olarak bilinen dalların üretim birimlerinin de «azgelişmiş» bu topraklar üzerinde kurulmasını içerir.

O halde, azgelişmişliğin özerkleşmesi (kavramsal) sorunu hâlâ ortada kalıyor. Temel sanayi dallarını da geliştirdiği halde, «azgelişmiş» ülke nasıl oluyor da, özerk bir yeniden-üretim tabanına sahip olamıyor? Temel sanayi dallarını da geliştirdiği halde, periferi ülkesinin bağımlılığı nereden geçiyor?

İşte «Hegemonik» ya da «kontrol» sanayi kavramının bütün «kullanılırlığı» (opérationel'liği), mahareti burada beliriyor: Periferide gelişen, herhangi bir temel sanayi dalı değildir.

1) **Hegemonyasını yitirmiş olan bir sanayi dalıdır.** Verdiğimiz ölçülere göre hegemonyasını yitirmiş olması yalnızca bu dalın artık olağanüstü üretim ve mübadele koşullarına sahip olmaması, dolayısıyla ekonomiye en yüksek üretkenliği iletme kabiliyetini kaybetmiş olması anlamına gelmez. Asıl **önemli açı, hegemonyasını yitirmiş olan bu dalın, ve onun ileri ittiği** (yani onun sayesinde gelişmiş oldukları gibi, onu geliştirmiş olan) **tüketim dalları grubunun, sanayiler - arası - ilişkiler - dokusundaki önemlerini, eski yerlerini kaybetmiş olmalarıdır. «Azgelişmiş» ülkelere işte bu dal ve onun öne doğru ittiği tüketim dalları grubunun üretim birimleri ihraç edilebilecektir.** Batı'da, ABD'de yeni bir hegemonik dal yeni bir tüketim

AKDENİZ ÜLKELERİNDE DEMİR ÇELİK SANAYİİNİN GELİŞMESİ (1970-80)

ÜLKELER	Ulusal üretim (milyon ton olarak)	1970-80'de yeni kurulacak ya da eklenecek olan tesisler				
		Konum	Firma	Yabancı iştirakler	Yatırım	Milyon ton olarak brüt çelik üretim kapasitesi
Ispanya	1970 7,2 MT 1971 8,7 MT	Sagunto Algesiras	Altos Hornos de Mediterraneo (A.H.V.)	U.S. Steel (25 %) Japon		1975'de 3 MT 1978'de 4,5 MT 1982'de 6 MT 1982'de 0,1 MT özel çelik
Fransa	1970'de 23 MT	Fos-sur-Mer	Solmer (Wendel-Sidelor) + Usinor (?) P.U.K.	Thyssen (?)	8 milyar Fransız Frangı 1,3 milliard de F	1974'de 3,4 MT 1980'de 7 MT 1978'de 0,2 MT 1980'de 0,5 MT özel çelik
İtalya	1970'de 17,2 MT 1971'de 17,4 MT	Tarento Reggio di Calabria Piombino Corniglio Bagnoli Terni Dalmine	Italsider (I.R.I.) Italsider Italsider			Ekler: 1970'de 4,1 MT 1975-78'de 10 MT 1975-80'de 4,5 MT 1970'de 1,0 MT 1973-75'de 2,0 MT

Yugoslavya	1970'de 2,2 MT	Sisah Prijedo Çeşitli		Koppers	500 milyon dinar	Ek tesisler 1975'de 0,4 MT 1975'de 1,4 MT
Yunanistan	1971'de 0,55 MT	Eleusis Selanik	Halyvourgiki Esso-Papas	Krupp Esso-Papas		Ek tesisler 1970'de 0,4 MT 1975'de 1,0 MT
Türkiye	1959'da 1,1 MT	Karabük Ereğli İskenderun	Demir Çelik İşletmeleri Erdemir	Koppers ASC. S.S.C.B.		Ek tesisler 1970'de 0,5 MT 1970'de 0,8 MT
Mısır	1970'de 0,4 MT	Helouan		S.S.C.B.		Ek tesisler 1975-80'de 1MT
Tunus	1970'de 0,1 MT	Menzel- Bourguiba				
Cezayir	1970'de 0,4 MT	Annaba	S.N.S		6 milyar ds dinar	Ek Tesisler: 1978-80'de 2 MT
Fas		Nador				Proje
TOPLAM	1970'de 2,5 MT (Fransa hariç)					1980'de 30 MT

sanayi grubunun, sanayiler - arası - dokudaki önemini, tüketim standartlarındaki önemini artırmakta, bu dal grubuna yüksek üretkenlik artışı ileterek onu ileri sürmektedir. Dallar arası doku üzerindeki denetim artık yeni bir hegemonik sanayiden geçmektedir. Ve sanayi düzeyinde uluslararası emperyalist bağımlılık zincirini artık bu yeni dal belirlemekte, denetlemektedir.

2) **«Azgelişmiş» ülkede gelişen «temel» sanayi, merkez ülkelerdeki üretim birimleri kâr hadlerinin düşmesi yüzünden daha yüksek sömürü oranları arayan, üretim masraflarını düşürebileceği yöreler aramak durumunda olan bir daldır.**[68] Bu kitabın II. Bölümünde anlatılmış olan da budur: Sermayenin kendini değerlendirmesi açısından, yani yalnızca global birikim açısından değil de, o sermaye biriminin mantığı açısından bir demir - çelik kompleksinin, Türkiye gibi bir ülkeye yerleşmesinin «avantaj»ları araştırılmıştır.

«Gelişmiş» ülkelerde eskiden hegemonik olmuş olan bu dalın kâr oranları o kadar düşmüştür ki, bugün dünya demir-çelik krizinden söz edilmekte, devlet mercileri, hükümetler, durumun do-

[68] 1977'de 20.000 kişiyi işten çıkaran, yıl sonuna kadar bu rakamı 50.000 kişiye çıkaracak olan ABD demir-çelik sanayiinin, bu yılki kâr oranları, 1974 kâr oranlarının yarısına erişememiştir. Bunun yanı sıra, bu dal işçilerinin ücretleri on yılda % 125 oranında artmıştır. (Öteki dallarda ücret artışları % 97'yi aşmamıştır). Bugün ABD demir-çelik işçisinin saat ücreti, ulusal ortalamanın % 40 üstündedir. Buna karşılık üretkenlik artış oranı 1964'den 1976'ya kadar, yılda % 1,9'u geçmemiştir. (Öbür sanayilerde bu oran ortalama % 2,2 civarında sabit kalmıştır). Son beş yılda çelik fiyatları % 79 artış gösterirken öbür sanayi fiyatlarının artış ortalaması % 24 civarında kalmıştır.

ğuracağı sorunları yüklenmeye seferber edilmektedirler. Bu sanayi dalının en gelişmiş, en güçlü olduğu ülkelerde bu kriz en ağır şekilde yaşanmaktadır. Sözünü etmiş olduğumuz ABD'yi bir kenara bırakalım; Federal Almanya son 6 ay içinde 10.000 demir-çelik işçisini işsiz bırakmıştır. Fransa'da bu rakamın gelecek ay ve yıllarda hatırı sayılır ölçüde kabarması beklenmektedir. İsveç' de resmî bir rapor, daldaki personel sayısının % 15 kısılmasını tavsiye etmektedir. İngiltere ve İtalya' da devlet, demir-çelik işçilerinin işlerini muhafaza edebilmelerini sağlamakta, fabrika sahiplerine «zararlarını» karşılayacak ödemelerde bulunmaktadır. Örneğin British Steel Corporation'a İngiliz devletinin yaptığı ödemeler günde 1 milyon sterlini bulmaktadır. ABD'yi kendi topraklarında yenmiş olan Japon demir-çeliği bile, işe almaları durdurarak personel efektifini kısıtlama siyaseti uygulamaya başlamıştır. Bugün böylesine vahim bir buhrana girmiş olan demir-çelik dalı sermayesinin, 15-20 yıl öncesinden beri, daha yüksek sömürü oranları arz eden yöreler bulmak zorunda kalmış olması doğaldır. «Gelişmiş» ülkelerde, dallar arası ilişkiler dokusunda eski yerini muhafaza edemeyen bu dalın, üçüncü dünya ülkelerine doğru ihraç yollarını araması kaçınılmaz gözükmektedir. Sorun yalnızca daha yüksek sömürü oranı aramak, yeni pazarlara daha yakın olmak şeklinde de özetlenemez. Merkez ülkelerde güçlü olmuş bu sanayinin, üretim birimleri, bu gücü oluşturmuş olan boyutlarını, konumlarını, teknolojilerini de değiştiremediklerinden, daha üretken olabilecek standartlara uyacak çeviklikten yoksundurlar. Örneğin on yıldan beri kurulan bütün enteg-

re kompleksler su kenarında inşa edilmektedirler (sidérurgie sur l'eau). Fransa'nın en eski sanayi bölgesi Lorraine'in çeliği iflas ederken, Güney'de Fos-sur Mer'de Akdeniz kıyısında kurulmuş olan kompleks ABD'ye yılda 600.000 ton çelik ihraç etmektedir. Eskiden beri sanayileşmiş olan ülkelerde 1977 demir-çelik üretim hacmı, azamî üretimin % 60-75'ine inmişken, örneğin Güney Kore'nin 1977 üretimi, bu memleketteki azamî üretim hacminin % 190 oranında işlemektedir. Bu oran Brezilya'da % 140, Hindistan'da % 128 cıvarındadır.

Ortaya çıkan durumda «azgelişmiş» ülkelere doğru yer değiştiren bir sanayi dalı görüyoruz. Hegemonik sanayi ya da kontrol sanayi kavramı.

- «Azgelişmiş» ülkelerin, I. sektöre ait olan bu üretim birimlerini kurdurtmalarına karşın nasıl yine de ulusal bir genişletilmiş yeniden-üretim tabanı elde edemediklerini,
- Hegemonik sosyo-ekonomik formasyon ve öteki merkez ülkelerinin, sınaî egemenliklerini hangi yoldan devam ettirdiklerini, derinleştirdiklerini, «azgelişmiş» ülkeleri sömürmeye devam ettiklerini göstermeye, sınaî bağımlılık zincirinin nereden geçtiğini belirtmeye yarıyor.

SONUÇ

Bu üç bölümdeki sorunsalı hatırlatıp çıkarabildiğimiz sonuçları belirtelim:

Bütün bu çalışma boyunca birinci bölümde sorulmuş olan «neden» sorusu belirleyici oldu. Türkiye ve ona benzeyen ülkelerde «modern» demir-çelik sanayii ve yassı çelik üretimi **neden** ancak 1960 yıllarından sonra gelişmeye başlamıştı da ondan önce bu ülkelerde böyle bir gelişme kaydedilmemişti? (Ereğli'de demir-çelik kompleksi kurma planları öneren Saraçoğlu'na 1944'de ABD tarafından veto çekilmişti). Çalışmanın geliştirdiği sorunsal içinde, bu sorunun, bir birikim tar-

zından ötekine geçişin uluslararası ekonomik işbölümü üzerindeki etkileri ve «azgelişmiş» ya da «periferik» olmakla nitelenen ülkelere yüklediği yeni uzmanlaşmalara atfen sorulmuş olduğu belirdi.

I) **Araştırma biriminin saptanması ve sınırlanması:** Türkiye'nin dünya ekonomisine eklemlenme biçimlerinin evrimi incelenirken araştırma birimi olarak demir-çeliğin seçilmiş olması, bu dalın hangi özelliklerinin gözönünde tutulmuş olduğu hakkında açık bir fikir verir.

a) Demir-çelik uluslararası kapitalist işbölümünün her devresinde, çeşitli birikim tarzlarında, hem merkezde, hem de öbür ülkelerde (farklı biçimlerde) vardır. Dallar - arası - ilişkiler - dokusunda işgal etmiş olduğu yerden dolayı, demir-çelik «azgelişmişliğin» merkeze eklemlenme biçimlerinin temelini özümleme ve örnekleme kabiliyetinde.

b) Demir-çelik dalı «üretim araçları üreten dallar sektörüne» I. sektöre (yani «temel sanayi» dallarına) ait. Dolayısıyla «azgelişmişliğin» bağımlılık zincirinden çıkma, «özerkleşme» sorunsalı açısından, ekonomi politik literatüründe özel bir statüye sahip.

c) Bu nokta en önemlisi: Demir-çelik dalının dallar - arası - ilişkiler - dokusunda (yani bir ölçüde sermaye birikim tarzlarında) işgal etmiş olduğu yer; (hegemonik sanayi statüsü).

Özetlenecek olursa, araştırma birimi olarak demir-çeliği seçmiş olmanın nedenlerine, bu dalın kapitalizmin çeşitli büyüme ve genişleme biçimle-

ri sırasında oynamış olduğu roller ve işgal etmiş olduğu dallar - arası - ilişkiler - dokusunu belirleyici statüsü açısından yaklaşılmalıdır.

II. Uluslararası işbölümünün tarihi evrimi. Dönemleştirme (périodisation): Uluslararası işbölümünün dönemleri farklı sermaye birikim tarzlarına tekabül ederler. Ve bu «dönemleştirme» bir yandan kapitalist üretimin genişleme biçimlerini —değerin gerçekleşmesi açısından— öte yandan «azgelişmişliğin» dünya düzeyinde oluşma eğiliminde olan ortalama «gerekli çalışma zamanı»ndan tasarrufa katkı biçimlerini temel alır. Artıkdeğer elde etme biçimlerindeki evrim ve bu biçimlerin (göreli ve mutlak) birbirlerine görece önemlerinin evrimi, uluslararası işbölümünün ana belirleyicilerindendir.

III. Bölümde, birinci sektörden bir sanayi dalının bütün ekonomiye genelleştirebildiği üretkenlik artışı (ve sunduğu iş sürecini değiştirebilme imkânları) açısından inşa edilen «hegemonik dal» kavramı, coğrafî konumunun evrimi ve kapitalist birikimin tarzlarında oynamış olduğu roller açısından dünya ekonomik işbölümünün çeşitli dönemlerinin saptanmasına katkıda bulunabilir. Gerçekten demir-çelik dalı dünya ekonomik işbölümünün çeşitli dönemlerinde hegemonik bir rol oynamıştır:

a) Sanayi devrimini izleyen kapitalist birikimin ilk zamanları (1840-1850) buharlı makina ve tekstil tezgâhlarına dayanmaktaysa da, ikinci soluğun (1850-1870) temelinde demiryolları ve demir-çelik dalı yatar.

O zamanki demir-çelik dalı, ürünlerinin sunduğu değişim ve kullanım değerinin özellikleri, bu dala hegemonik bir statü sağlamıştır. İlk makina yapan makinaların imâlinde temel girdi olarak kullanılarak üretim araçları üreten sektörün genişlemesini sağlamışlardır. İmâlinde kullanıldıkları makina yapan makinalar ise, emek üretkenliğini önemli oranda artırmışlar, atölye içi işsürecini ve teknik işbölümünü değiştirmişlerdir.

Uluslararasılaşma bu dönemde ticarî sermaye ve meta-sermayenin döngüsü (.....M') sayesinde gerçekleşecektir. Ve Ray, ticarî sermayenin tarihî rolünü (yani henüz kapitalistleşmemiş üretim tarzlarını sermayenin gereklerine uygun olarak bir bozulma/muhafaza edilme sürecine sokma) oynayabilmesinin maddî imkânı olarak yaygınlaşacaktır. Yine bu dönemde «azgelişmişliğin» ortalama artık-değer oranının oluşmasına katkısı, buralardan ihraç edilen tarımsal ürünün, merkezdeki emek-gücü değerini (gerekli çalışma zamanını) düşürme imkânı sağlamasıyla gerçekleşmiştir. İhraç edilen hammadde ve madenler ise I. sektörün genişlemesini kolaylaştırmıştır.

b) Yirminci yüzyılın başlarından beri merkezdeki birikim tarzı yeni bir özgüllük kazanır; üretim süreci içinde sermayenin kavgası esas olarak bir hedefe yönelir: Artık-değeri göreli biçimiyle artırmak. «Azgelişmişliğin» uluslararası işbölümüne dahil olma biçimleri, yeni uzmanlaşmalar göreli artık-değerin artan önemine paralel olarak gelişecektir. Göreli artık-değeri artırma biçimleri üzerinde önceden de durulmuştu. **Bu biçimlerin hepsi emek-gücünün değerini düşürmenin (déva-**

lorisation) farklı yollarıdır. Üretkenliği artırmak (yani canlı emek-gücünün yerine daha çok değişmeyen sabit sermaye kullanmak) bu yollardan yalnızca biri (makinalaşmayı, otomatikleşmeyi birlikte getiren). Ancak tek yol değil. Üretim sürecini eğitim ve çıraklık masrafları sıfıra yakın olan bir iş tipine (uzmanlaşmış işçi: OS) ihtiyaç duyacak şekilde değiştirmek de göreli artık-değeri artırma yöntemlerinden biri. Hiçbir özel becerisine ihtiyaç duyulmayan bu «uzmanlaşmış» işçinin ortaya çıkması, kadınların ve azgelişmiş yörelerin de emek-gücünün, kapitalist üretim sürecinde kullanılmasını kolaylaştıracaktır. «Azgelişmiş» yöre emek-gücünün yeniden-üretimine gerekli zaman (II. bölümde açıklanmış olan nedenlerden dolayı) «ileri» kapitalist ülkelerdekine göre daha kısa olduğundan, bu yolla da artık-değeri göreli biçimde artırmanın imkânları vardır. «Azgelişmiş» ülkenin emek-gücünün uluslararası sermaye tarafından sömürülmesi (ister sınaî sermayenin azgelişmiş yörelere yerleşmesiyle, ister azgelişmiş yöre emek-gücünün «göçmen-işçi» olarak merkez ülkeye taşınmasıyla) göreli artık-değeri artırmanın, yani emek-gücü ortalama değerini düşürmenin önemli yollarından biridir.

Emek-gücü değerinin düşürülmesi hakkında buraya kadar söylediklerimizin altında yine bu söylediklerimizle kanıtladığımız bir varsayım yatar: Emek-gücü ortalama değerinin dünya düzeyinde oluşma eğiliminin varlığı. Buysa, uluslararasılaşma sürecinin belkemiğini, özünü teşkil eder. Uluslararasılaşma süreci bu temele göre tanımlanabilir: Emek-gücü ortalama değerinin dünya düzeyinde oluşma eğiliminin, üretim ve

mübadele koşullarını uluslararası düzeyde bir aynılaşma/farklılaşma sürecine tabi tutması.

Dünya düzeyinde oluşma eğilimi gösteren emek-gücü ortalama değerinin düşürülmesine, 1950'lerden sonra, «azgelişmişliğin» katkısı şöyle ifade edilebilir: Üretim araçlarından henüz koparılmış olan (işçileşmiş olan) emek-gücünün uluslararası (iç ve dış) sermaye tarafından sömürülmesine gerekli imkânları arzetmek.

Bu dönemde uluslarasılaşma sürecini sağlayan ve eklemlenme biçimini belirleyen temel sermaye şekli sinaî sermaye ve üretken sermayenin döngüsüdür. (Ü.....Ü').

Yassı çelik «azgelişmiş» yörelerin dünya ekonomisine, yukarıda tanımladığımız ögelere uygun olarak eklemlenmelerini sağlayan sanayi dallarından biri olarak karşımıza çıkar. Çünkü bu dal «azgelişmiş» bazı ülkelere doğru itilecek olan, coğrafî konumu değiştirilecek olan birikim tarzının maddî tabanını teşkil eden tüketim dalarına girdi üretecektir. Bu devrede artık demir-çelik hegemonik rolünü tamamen kaybetmiştir. Bu statüyü yüklenmiş olan başka bir dal yassı çelik üretimindeki üretkenliği belirleyici bir rol oynayabilmektedir.[69]

Türkiye bugün dünya ekonomisine yeni halkalarla eklemlenmenin eşiğinde gözükmektedir.

[69] Burada sanayi dalları arası egemenlik-kontrol ilişkilerini düşünebilmek için inşa edilmiş olan «hegemonik sanayi» kategorisine benzer bir kavramlaştırma ile Faruk Birtek toplumsal sınıflar arası egemenlik ilişkilerini ele almaktadır. Bkz. Faruk Birtek, A structural Analysis of Modes of Transition, Berkeley, Yayımlanmamış doktora tezi.

Uluslararası sermayenin Türkiye'de gelişmesini istediği birikim tarzının bir ögesi de, önceden de açıklanmış olduğu gibi, yeni bir işçi sınıfı tüketim normuna geçmek demektir. Yeni bir birikim tarzı, yeni eklemlenme ögeleri, siyasî alanda da değişikliklere yol açacak, yeni dengeler gerektirecektir. Çok fazla yanılma tehlikesi göze almadan, 1968'den bu yana Türkiye'de sürüp giden ekonomik ve siyasal buhranın, yeni eklemlenme ögelerine ve dünya ekonomisinin Türkiye'ye yüklediği yeni rollere uygun olarak, göreli artık-değer tabanını genişletecek bir değişimin buhranı olduğu söylenebilir. Sorun Türkiye ekonomisinin ekstansif bir birikim modelinden entansif bir birikim tarzına geçip geçemeyeceği, yani halkın, işçi sınıfının tüketim standartlarının, yeni ve kapitalist ilişkiler içinde dünyaya gelmiş ürünleri de —ki bunların üretim birimleri Türkiye'ye doğru itilmektedir— içerecek şekilde değişip değişmeyeceğidir. Türkiye'nin durumu, coğrafî konumları «azgelişmişliğe» doğru değiştirilen ve 1950-60'lara kadar hegemonik olmuş yassı çeliğe bağlı olarak gelişen sanayi dalları grubundan üretim birimlerinin —ki bunların arasında ihracata yönelik olarak gelişeceklere raslanacağı muhtemeldir— toprakları üzerinde yerleşmesine imkân tanıyarak, «orta sınıf»ı genişletme ve işçi sınıfı tüketim standartlarını değiştirme zorunluğunun eşiğinde olarak yorumlanmalıdır. Böyle bir gelişimin ise, faşist, faşizan hükümetler gölgesinde oluşması hayli zor gözükmektedir. Böyle bir gelişimin göreli bir demokratikleşmeden özerk bir şekilde oluşacağını düşünmek zordur. Çünkü üretkenlik, gerçek ücretlerin artışına izin verecek şekilde yükselse de,

işçi, yeni satın alma gücünü yine kavgasıyla koparıp alacaktır, bu güç kendisine siyasî bir kuvvet dengesinden özerk bir çerçevede verilmeyecektir. MC'nin uyguladığı siyasî biçim, ekonomik çerçevedeki tüketici statüsünü sağlamlaştıracak olan, satın alma gücünü kavgası sonucunda yükseltecek olan işçi sınıfının yeni ağırlığına, pazar olarak oynayacağı role uymayan bir siyasî biçimdir. Türkiye için, uluslararası işbölümü açısından, Osmanlı döneminden farklı bir uzmanlaşmanın koşullarını 1930'lardan sonra nasıl Kurtuluş Savaşı kadroları gerçekleştirmeyi üstlenmişlerse, dünya ekonomisinin bugün Türkiye'ye verdiği birikim tarzını gerçekleştirme işlevinin ise CHP'yi içeren bir siyasî güç tarafından üstlenmesi beklenebilir. Tabiî bu iki tarihî dönem arasında paralel kurarken kastedilen bugünkü CHP'nin Kurtuluş Savaşı kadrolarının varisi olduğu değildir. Kurulan paraleli gerekçeleyen ögeler şunlardır:

- Sözü edilen tarihî dönemlerin her ikisinde de Türkiye dünya ekonomisi yörüngesine farklı bir yerde oturmanın, farklı halkalarla eklemlenmenin eşiğindedir.
- Türkiye'yi bu «eşikten» öteye geçiren ya da geçirmesi beklenen egemen siyasî güçler «ilericilik»le nitelenmektedir.
- Sözkonusu eğişin ötesi hiçbir zaman dünya kapitalist ekonomisinin Türkiye'ye verdiği birikim tarzlarının, Batı'nın Türkiye üzerindeki projelerinin dışına düşen nitelikler taşımamıştır. Ve, anlatmış olduğumuz biçimiyle, çelik üretimi istendiği kadar artırılsın, «temel sanayiler» kurulsun ve devletleştirilsin, bugün de taşımayacaktır.

Paris Kasım 1977

EK*

** Bu yazı 1973 yılının Ekim ve Kasım aylarında Yeni Ortam gazetesinde tefrika edildi. Bu yazıyı bugün tümüyle katıldığım bir yazı olarak değil de, kitabın esas metnine varan teorik formülasyon sürecinde aşılmış bir basamak olarak okumak gerekir. Bu metni eklemenin tek yararı bu süreçteki farklı aşamalar hakkında bilgi vermesidir.*

SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMA SÜRECİ

Nitelikleri ne olursa olsun, yani ister sanayileşmiş ister azgelişmiş ülke olsun, çokuluslu şirketlerin, kapitalist ülkelerin sosyal, ekonomik ve politik hayatlarında gittikçe büyük bir yer tuttuğu ortada. Ancak çokuluslu şirket kavramı ve olayı halen açıklık kazanmış değil. Ulusal ekonomiler günümüzde gittikçe uluslararası bağımlılıklar dokusu içinde gelişiyorlar. Bu sürece bağlı olarak da teorik düzeyde yeni kavramlar, yeni gerçekler beliriyor: Çokuluslu şirketler, uluslararasılaşma süreci gibi. Yalnız bu iki kavram arasında geniş teorik farklılıkların, ayrı dünya görüşlerinin yattığını gözönünde tutmak gerek. «Çokuluslular» günümüzde, hakkında çok şey söylenen, yazılıp çizilen, yeni bir gerçek olarak bakılan «moda» diyebileceğimiz bir kavram. Oysa bu yazıda amaçlanan sözünü ettiğimiz kavramın ideolojik ve gerçekleri saklayıcı, kılık değiştirici yönlerini ser-

gilemek, *çokuluslıların, çağdaş kapitalizmin incelenmesinde tahlil birimi olarak kullanılamayacağını göstermek olacaktır.*

Burjuva iktisadı firma düzeyinde yaklaşımı her zaman ön plana almıştır. Bu yaklaşım burjuvaziye, serbest rekabetin, «kâr» kavramının avantaj ve iyiliklerini öne sürmesine, ekonomik büyüme ve ilerlemeden, ürünün optimal dağılımından sözetmesine alan hazırlamıştır. Günümüzde de burjuva iktisatçılar çokuluslular kavramının adeta üzerine atlayıp, bu şirketlerin çokuluslu olmalarından dolayı, egoist ve bireyci değil de «ulusal çıkarların üstünde» kuruluşlar olduğu, gelişme ve ilerlemeyi yayma aracı olduğu üzerine tezler ileri sürmektedirler. Tahlillerini bu yolda geliştirenler arasında Raymond Vernon ve Harvard Business Scholl ekibini, J. Behrman'ı, E. T. Penros'u, M. D. Redaway'ı, J. Dunnig'i, C. P. Kindleberger'i, L. Turner'i sayabiliriz. Buna karşılık başka bir akım, çokuluslu şirketler olgusunu daha derin, sistemin yapısıyla ilgili bir olgunun işareti, belirtisi, varolma biçimi olarak koymuş ve «sermayenin uluslararasılaşma süreci» kavramından hareket etmiştir. ABD'de S. Hymer, Fransa'da Michallet, J. P. Delilez, P. Hergoz, Avusturya'da G. Adam, İngiltere'de Robin Murray ve Hugo Radice bunların arasında. Bu iktisatçılar çokuluslular tuzağına düşmeyip, «firmanın» kendisi için (pour soi) ve «kendinde» (en soi) tahlillerine geçmemişlerdir. Çok uluslulara mali yapıları, örgütsel yapıları, iş idaresi, yatırım stratejisi, pazar politikaları açısından, yani biçimi ön plana alarak yaklaşmamışlardır, uluslararasılaşma davasının temeli, özü, niteliği, mekanizması, nedenleri v.b. ile ilgili sorular getirmişlerdir. Sorun ancak «tekelci kapitalizmin bu döneminde, uluslararasılaşma süreci», «tekelleşme süreci» olarak konduğunda açıklık kazanabilmekte, günümüz kapitalizminin sosyal, politik, ekonomik mekanizmalarının incelenmesi mümkün olmaktadır. Yoksa mikro-ekonomik bakış açısı, temel nedenleri açıklayabilmekten, ulusal ekonomi yapısının parçalanmasına yol açan etkenler hakkında aydınlatıcı olabilmekten uzaktır, acizdir. Çokuluslular uluslararasılaşmanın su yüzündeki görüntüsünü, varolma *biçimini* tanımlayan bir kavramı olabilir ancak. Oysa Vernon gibi ideologlar çokulusların doğmalarını, ge-

lişmelerini dışsal (exsogene) faktörlere dayandırıyorlar. Bu faktörler:

1 — *Pazarların rolü:* «Birçok şirket, ihracatla besliyememekten korktuğu pazarlara girebilmek, veya o pazarları korumak, elinde tutmak gayesiyle çokuluslulaşmıştır.» (Bk. Vernon «Future of the Multinational Enterprise», in Kindleberger (ed) The İnternational Corporation, A. symposium. The Mit Press Cambridge Massechussets, 1970, s. 374).

2 — *Hammadde arama:* Pazar arama, pazarları koruma gibi nedenlere hammadde kaynaklarının aranması, elde tutulması gibi nedenler de ekleniyor.

3 — *Bu iki faktörün bileşimi* ise şirketin öne (hammadde kaynağına) ve arkaya (pazara) doğru «entegrasyonunu» sağlayan hareket olarak tanımlanıyor.

Yani son tahlilde çokuluslu şirketin doğuşu, gelişmesi geleceği salt bir *pazar* meselesine oturtuluyor. Sorunu bu şekilde koyan, çokuluslular kavramını «açıklayıcı» olarak karşımıza çıkaran teorisyenlerin niyetleri hakkında iki söz söyleyelim: Burjuvazi, bugünkü şekliyle firmanın iş idaresi, yönetme usluluğu (rasyonelliği) hakkında ciddi ve işe yararlı olan bir ideoloji, bir tahlil aleti üretmek zorundadır. Elindeki bu kavramsal alet ise (çokuluslular), meselenin özünü saklayıcı, yani tekelci kapitalizmin bu döneminin, sermayenin uluslararasılaştığı dönemi olduğunu kapitalist üretim tarzının ulusal çerçeveden taşıp uluslararası düzeyde geliştiği dönem olduğunu göstermeyen bir alettir. Çünkü öze inildiğinde sorunun kapitalist üretim tarzının içerdiği çelişkilerden kurtulmak, kâr oranının düşme eğilimiyle mücadele etmek sorunu, yani sermayenin tekelleşmesi sorunu olduğu kolaylıkla farkedilmektedir. Konumuz ise ancak bu bakış açısı benimsendiğinde temeline oturmuş sayılacaktır.

Rekabetçi kapitalizm döneminde uluslararasılaşma davası malların ülkeler arası *dolaşımına*, evrensel bir pazar oluşmuş olmasına dayanmaktaydı. Bu dönemde kapitalizm, egemenlik kurduğu ekonomilerdeki üretim tarzını, üretim ilişkilerini bozmak, değişimlerini sağlamak zorunda değildi. Şiddet, vergi, talan yoluyla kapitalizm-öncesi bir üretim

tarzından sağlanan artık ürünü mülkiyetine geçirebiliyordu. Kapitalist üretim tarzının sömürülen ülkelere sokulması sermaye ihracıyla başlamıştır. Giren sermaye (capital) sadece bir «zenginlik» değil bir üretim ilişkisidir. Sermaye kavramının tanımıdır zaten bu. Tekelci dönemde en önemli olgu sermaye ihracıdır. Çünkü artık sermayenin kendini değerlendirmesi, kâr oranının düşme eğilimi ile mücadelesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gittikçe gelişmesini daha geniş bir alana yaymaktadır. Demek ki malların dolaşımı konusunda kapitalist üretim tarzı ta ilk dönemlerden beri uluslararası bir nitelik taşımıştır. Çokuluslu şirketler ise, sermayenin *bir üretim ilişkisi olarak sermayenin* uluslararası sınırlar çerçevesinde gerçekleşmekte olduğunun işareti olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Yani «sermayenin kendini ulusal bir çerçeve dahilinde değil de daha çok uluslararası sınırlar içinde değerlendirmesi», sermayenin kendini değerlendirme alanı olarak ulusu değil de dünyayı alması sorunudur. Bu ne demektir, nasıl ölçülebilir? Hemen şunu söyleyeyim, bunun ölçütleri bir firma sermayesindeki veya aktifindeki değişik «uyruklu» iştirakler veya sermayenin uluslararası hareketi bir sermayenin birkaç ülkede birden üretimde bulunması değildir. Ancak ölçütlere geçmeden ve uluslararasılaşmanın işaretlerinin tanımına başlamadan önce, konuya bakmak için hangi maddî somut birimi, araştırma birimi —kavramsal— olarak seçtiğimizi nedenleriyle birlikte açıklayalım.

SANAYİ DALI

Fransız iktisatçılarından Palloix sermayenin uluslararasılaşmasını incelemeyi en doğru sağlayacak birim olarak «sanayi dalı» veya «endüstri» kavramını öneriyor. Dal veya endüstriyi de öyle bir tanımlamadan geçiriyor: «Bir sanayi dalını bir yandan o dalın ürettiği ÜRÜN, öbür yandan o dalın kullandığı ÜRETİM TEKNİĞİ (üretim prosesüsü) belirler.» Bu birimi seçmesine yol açan nedenleri sıralıyor Palloix:

1 — Kâr oranları: Kâr oranlarının aralarında eşitleşme eğilimi günümüz kapitalizminde firma düzeyinde değil de sanayi dalı düzeyinde anlam kazanıyor. Sanayi dalı «karar

alınırken yatırımlar yönlendirilirken kârlılığa söre 'seçim' yapılırken gözönünde tutulan birim.» O halde kâr oranlarının eşitleşme eğilimini sermayenin bir *sanayi dalı* düzeyindeki giriş (yatırım) ve çıkış (o yatırımın geri alınabilmesi) zorlukları beliriyor. Madem ki kâr oranları yalnızca «sanayi dalı» düzeyinde anlamlı, o halde toplumsal sermayenin yenilenmesi, yeniden-üretime geçmesi (yani sermayenin teşekkülü ve birikimi) sanayi dalı veya kolu düzeyinde geçerlilik kazanmakta.

2 — Sanayi dalının giriş ve çıkışındaki engellerin kalkabilirliği bir başka olgunun önemini yansıtıyor: Finans kapital gerçeğinin rolünü. Sanayi sermayesiyle para sermayesinin içiçe geçmesi ortak çıkarlar içinde yoğunlaşmalarını yansıtan bu kavram da, geçerliliğini, sanayi dalı düzeyinde kazanıyor. Finans kapital kâr oranlarının eşitleşme eğiliminin gerçekleşmesini saptayan bir olgu ise, o halde tekelci kapitalizmin günümüzdeki döneminde etkisini, yani eşitleşmeyi kolaylaştırıcılığının «sanayi dalı» düzeyinde durdurması olağan.

«Sanayi dalını» ve uluslararası alanı analizin temel birimleri olarak almak, bir endüstrinin (yani sanayi dalının) içerdiği üretim sürecinin, dolaşım sürecinin ve bu süreçler arası ilişkinin bu süreçlerle, ürünün metaya dönüşmesi arasındaki ilişkinin artık ulusal alanda değil de, uluslararası alanda oluştuğunu belirtmek oluyor.

Şimdi de askıda bıraktığımız «uluslararasılaşma sürecinin ölçütleri» konusuna dönelim. Bunları üç düzeyde incelemek mümkün:

1 — Ürün-metanın uluslararasılaşması
2 — Üretim sürecinin uluslararasılaşması
3 — Dolaşım sürecinin uluslararasılaşması

1 — *Ürün-metanın uluslararasılaşması.* Önce ürün ve meta arasında nasıl bir farklılık olduğunu belirtelim. Meta kavramı «pazar için üretim»in başlamasıyla kullanılabilir ancak. Yani emek-gücünün her ürettiği meta değildir. İçerdiği değeri pazarda gerçekleştiren ve tekrar üretebilen ürünler girebilir ancak «meta» kategorisine. Oysa çokuluslu şirketler birçok ülkede birden üretimde bulunurlarken, ayrı memleketlerde üretilen aynı ana şirkete bağlı olarak üreti-

len «ürün»ler uydu şirketler arasında alım satıma tabiymiş gibi (yani pazar olgusu giriyor işin içine) dolaşımda bulunuyorlar. Oysa mademki sözkonusu olan bir ana şirkete bağlı uydu şirketlerdir, öyleyse onların arasında gerçekleşen «ürün» değiş tokuşu bir fabrikanın değişik atelyeleri arasındaki ürün değiş tokuşundan farklı olarak gözükmemeli. Farklı atelyeler arası ürün hareketinin «pazar» olayına yer vermediği ise açık bir gerçektir.

Buna karşın tek bir ana firma denetimindeki ve ayrı ayrı ülkelerde üretimde bulunan şirketler arası ürün değiş tokuşu uluslararası ticaret rakamlarını şişirmektedir. Demek ki, bu şirketler arası ürün hareketleri «alım satım» olarak hesaplanmakta, uluslararası ticarette muhasebeleri yapılmaktadır. Böyle olunca kavram bir muğlaklık kazanmış, açıklığını kaybetmiş oluyor. «Meta» mı, yalnızca «ürün» mü? Fakat bu muğlaklık bile uluslararasılaşma sürecinin bir işareti olarak karşımıza çıkıyor.

Metanın uluslararasılaşmasını sanayi ürünlerinin gittikçe uluslararası teknik normlara uymak zorunda olmalarında da (standartlaşma normları, kalite normları gibi) okumak mümkün. Demir-çeliğin hammaddesi demir cevheri buna iyi bir örnek. Bundan böyle uluslararası normlara uygun demir oranı içermeyen cevherler ve dolayısıyla demir madeni yatakları değerden düşüyorlar. Fransa'da Lorraine madenleri uluslararasılaşma süreci içinde gittikçe değerden düşmüş, buna karşılık Dunkerque ve Fos'da yeni demir-çelik merkezleri oluşmuştur. Demir-çelik dalı bu konuda ilginç bir örnek, çünkü demir-çelik ürünleri uluslararasılaşmış standartlara en uygun ürünler. Kısacası söylenmek istenen şu: Dünya düzeyindeki rekabete girebilmek dev şirketlerle mücadele edebilmek için uluslararası normlara uygunluk gerekiyor. İşte bu gereklilik, geçerliliği uluslararası düzeyde varolan normlar bütün bir üretim sürecini de ihtiyaçlarına uygun olarak etkiliyor.

Metanın uluslararasılaşması başlığı altında söylenebilecekler bunlar. Bir nokta daha eklenebilir: «Toplu-meta» (ensemble-marchandise) diye çevirdiğimiz kavram altında yatan gerçek: Uluslararası rekabetin ihtiyacıyla dev şirketler pazara tek tek «ürün» sürme yerine, toplu şekilde

mal sürme stratejisini benimsemişlerdir. Mesela dev bir şirket kurulacak bir fabrikaya ayrı ayrı üretim araçları, mimarlık v.b. gibi hizmetler satacağına bütün fabrikanın yapımını yüklenmektedir. Fabrika üretime hazır, «elde anahtarla» satılmakta, yani piyasaya sürülmektedir. Satışa çıkarılan fabrikanın tümü değilse bile örneğin fabrikanın bütün boru teşekkülatı, «boru» kompleksinin inşaası tek bir meta gibi satılmaktadır. Örneğin nükleer santral ve petrokimya santrallarının kuruluşunda olduğu gibi.

2 — *Üretim sürecinin uluslararasılaşması.* Burada sözkonusu edilmek istenen bir şirketin birkaç ülkede birden üretimde bulunması değil, üretim birimlerinin uluslararası bir alana yayılmasıdır. Coğrafî alanda yayılma ancak biçim incelendiğinde önemli olabilir. Bu konuda esas sorun bir yandan üretim sürecinin, belirli bir malın üretiminde kullanılan teknolojinin, üretim araçlarının uluslararasılaşması (lisans, patent ve royati hakları know how v.b. yollarla), diğer yandan da çalışma sürecinin gittikçe uluslararası niteliğe bürünmesi (üretkenlik düzeyinin, çalışma ritminin, uzmanlaşma derecesinin uluslararası normlara uygunluğu). Örnek olarak yine demir-çelik dalını alalım: Çelik üretiminde çeliğin haddelenmesinde gittikçe yaygınlaşan elektrikli fırın kullanımı ve «LD» denilen çelikhane tipleri eski teknolojiyi giderek geçersiz kılmakta, değerini düşürmektedir. Bunun dışında uluslararası rekabetin gerektirdiği ve üretim kapasitelerini ilgilendiren normlar var. Uluslararası düzeyde varlığını duyuran bir demir-çelik kompleksinin yıllık üretim hacmı 5 milyon ton çeliğin altına düşmemelidir. Bu asgari üretim hacmı aslında hangi eşikten itibaren sözü edilen komplekslerin egemen teknolojiyi «hazmedebilecek» durumda olduklarını, hangi eşikten itibaren yeni teknolojinin o kompleks için «rantabl» olabileceğini belirliyor. Yani bir kompleks en az 5 milyon ton üretebiliyorsa o zaman yeni bir LD çelikhanesi veya bir elektrikli fırın üretkenliği, kârlılığı, geliri artırabilir. Sonuç olarak ulusal üretim yapısının uluslararası rekabetle başedebilmesi uluslararası normlara uygunluğunu gerektiriyor. Bu uluslararası normlara daha iyi uyabilmek, uluslararası rekabeti daha güçlü yürütebilmek için ulusal üretim yapıları bozulup tekrar oluşur, tekrardan kurulurken uluslararası bir eksene

oturarak kuruluyor, oluşuyorlar. Yine bu sürece bağlı olarak yalnızca en ileri uluslararası teknolojik düzeyi içeren en zengin cevheri kullanan ulusal ekonomiler gelişmelerini uluslararası ekonominin ekseninde sürdürebiliyorlar. 1968 yılında meşhur «Krupp»ların bilançosu yeniden kârda gözükmüştü. Nedeni basit üretim birimlerinde Thomas tekniği terkedilmiş oksijenli çelik teknolojisi benimsenmişti. Bunun neticesinde de 1968'de 51.000 kişiyi bulan personel sayısı 1969 yılında 36.140 kişiye inmiş bulunuyordu. Bu olay uluslararasılaşmanın istihdam konusunda ve üretim ilişkilerinde neler getirebileceğini azıcık olsun göstermektedir.

3 — *Dolaşım sürecinin uluslararasılaşması.* Dolaşım sürecinin kapitalizmin ilk dönemlerinden beri uluslararası bir nitelik taşıdığına evvelce de değinmiştik. Ancak tekelci kapitalizmin bu döneminde sürecin bu niteliği daha geniş bir anlamla karşımıza çıkmaktadır. Sermayenin uluslararasılaşma sürecinde, ana firmalar kendilerine bağlı ticarî şirketlere çok önem vermekte, uluslararasılaşma sürecinde bu şirketler ön plâna itilmektedirler. Meselâ MİTSUİ gibi çok uluslu bir grubun kendi ticarî ekseni etrafında yeniden örgütlenmiş olduğu kayda değer bir örnektir. Yine demir-çelik dalında ayrı sermaye gruplarının satışla uğraşan şirketlerini birleştirdikleri göze çarpmaktadır. Örnek olarak Avrupalı demir-çelik üreticilerinin sözcüsü Jacques Ferry ile N. Samuel (ABD) arasında ve Japonya ile ABD arasında geçen «anlaşma yolunda ön konuşmalar» verilebilir. Böylelikle ayrı sermaye grupları ticarî şirketlerinin birleşmesiyle ortak çıkarlar içinde daha geniş bir tekelleşmeye gitmektedirler. Yine demir-çelikten bir örnek: Wendel Sidelor grubunun (Fransa) Sidelor Sacalo, Sollmer adlı satış şirketleri Daval adında ihracata dönük bir şirkette birleşmişlerdi. Fransa içi pazara yönelik olarak da Valor adı altında Davun, Acleries de Micheville Marina Firminy adlı şirketler birleşmiştiler. Oysa sözü geçen şirket Saint-Gobain Pont-a-Mousson adlı bir başka sermaye grubu tarafından denetlenmektedir. O halde Saint-Gobain, Pont-a-Mousson ile Wendel-Sidalor *ticarî şirketlerde* birleşmişlerdir.

Bunların dışında sermayenin çeşitli varoluş biçimlerinde uluslararasılaşmanın işaretleri araştırılabilir.

«Para-sermaye»nin uluslararasılaşma sürecini yansıtan işaretler olarak şunlar sayılabilir:

- Gittikçe uluslararasılaşan bir finansman (uluslararası konsorsiyumlar, borçların dolar olarak hesaplanması)
- Gittikçe «dışarı doğru itilen, dışarı doğru uzayan» bir bankacılık faaliyeti (Örnek: Crédit Lyonnais 'Fransa'. Banco di Roma 'İtalya' ve Commara Bank 'Almanya' arasındaki anlaşma)
- Çokuluslu şirketlere mutlaka gerekli uluslararası bankacılığın güçlenmesi.
- Öro dolar ve Öro döviz pazarı (Öro = Euro = Avrupa).

Şimdiye kadar açıklamaya çalıştığımız, sermayenin uluslararasılaşma sorununa, kapitalist üretim tarzının iç çelişkilerini aşmak, tekelleşme yolundaki eğilim ve açısından hareket ederek yaklaşan teorisyenlerin yöntemiydi.

Neo-klasik iktisatçıların çokuluslulardan yola çıkarak biçimci ve yüzeyde kalmaya mahkûm yaklaşımlarını kısaca özetleyelim. Aralarından R. Vernon'u seçip, onun «Yeni ürünün uluslararası ömür devri» tezini Stobaugh'dan dinleyelim :

«Vernon'un açıklamasına göre canlı emek tasarrufuna yol açan, 'labour saving' olan, veya yüksek gelirler gerektiren ürünlerin ömür süreleri üç ayrı dönem içerir. Ürünün henüz standartlaşmadığı dönemde üretici ulaştırma giderlerini alçak tutmak için geniş pazarı olan, yüksek gelirli bir ülkede üretime geçiyor: ABD'de meselâ. *Yeni ürün* dönemi olarak sınıflanan bu dönemde üretici ülke bir süre sonra diğer tüketim ülkelerine ihraç eder ürününü. *Olgunlaşmış ürün* döneminde diğer belli başlı sanayileşmiş ülkeler de o malın üretimine geçiyorlar. Bu ülkeler ABD'ye ve diğer memleketlere ihracatta bulunmaya başlıyorlar. Üçüncü veya *standartlaşmış ürün* döneminde, yani rekabetin akut ve ürünün cok standartlaşmış olduğu dönemde, emek-güçlerinin ucuzluğu nedeniyle azgelişmiş ülkeler o malın üreticisi ve ihracatçısı olmaktadırlar. ABD eski ürünün tek ihracatçısı durumuna geçmekte ve kaynaklarını daha yeni ürünlere doğru kaydırmaktadır.»

Ve Stobaugh ekliyor.

«Ampirik araştırmalardan çıkarak vardığımız neticeler bunu kanıtlamaktadır. ABD'nin ihracatı en yeni ürünlere doğru akmaktadır ve ABD'de yüksek gelirli ürün ihracatı öteki düşük gelirli ürün ihracatından daha iyi durumdadır. Buna karşılık Orta Amerika, Yunanistan, Japonya ihracatçıları standartlaşmış ve başka ülkelerde üretilmeye başlanmış mallara doğru yönelmektedir.»

Vernon'un, Harvard Business School'un sunuş tarzı bu. ABD yatırımlarının belli bir süreden beri azgelişmiş ülkelere değilde, daha çok sanayileşmiş ülkelere, örneğin Avrupa'ya kaymasını ticaretin gelişmiş ülkeler arasında daha süratli artmasını, çokuluslu şirketler varlığını bu şekilde açıklamaktalar. Üretim tarzına, o üretim tarzının çelişkilerine, tekelleşme sürecine, temel mekanizmalara atıf yok. Mesele bir «pazar» meselesi olarak çıkarılıyor karşımıza ve ulusal çevreleri parçalayan nedenler hakkında sorularımız cevapsız kalıyor.

AMERİKAN HEGEMONYASI VE EMPERYALİZM ZİNCİRİNDE DEĞİŞİKLİK

Kapitalist üretim tarzının «genişlemiş temel üzerinde yeniden-üretimini» belirleyen iki türlü yönelim vardır. Egemenlik sağladığı ve temelini yerleştirdiği bir ekonomi içindeki yeniden-üretimi ve öte yandan bu ekonominin dışına taşıp orada büyümesi (iki yönelimi de aynı zamanda işlemektedir.) Kendi iç çelişkileri, kendi sınırları dolayısıyla, kapitalist üretim tarzı, ancak kendi üretim ilişkilerini genişleterek, böylece kendi sınırlarını gerileterek varolabiliyor. Kapitalizmin ilk dönemlerinden beri varolan bu iki yönelim tekelci dönemde özel bir önem kazanıyor. Kâr oranlarının düşme eğiliminin daha kuvvetli olduğu bu dönemde sermaye ihraçları, mal ihraçlarından daha büyük bir önem taşımaya başlıyor.

«Eşitsiz gelişme» emperyalist zincirin kendisini de etkilemektedir. İkili eğilimi yüzünden kapitalist üretim tarzı ancak öbür üretim tarzlarını boyunduruğuna alarak ve onun elemanlarını mülkiyetine geçirerek (emek-gücü, üretim araçları gibi) varolabilmektedir. Kapitalist üretim tarzıyla di-

ğer «toplumsal formasyonların» (formacion sociale) ve onların içerdiği kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının «birleşmesinden», «takışmasından», «eklemlenmesinden» (articulation) doğmaktadır eşitsiz gelişme.

Tekelci dönemin ilk zamanlarında emperyalist zincir kesin bir çizgi ile bir yanda metropolleri, öbür yanda da bağımlı ülkeleri, «azgelişmiş» bırakarak ayırıyordu. Bugün emperyalist zincirde sözkonusu olan yalnızca *dışsal ilişkilerle birbirine bağlı* birbirlerinin yanında yeralan «gelişmiş ülkelerle», «azgelişmiş ülkeler» değildir. Günümüzde emperyalizmin egemenlik kurma, bağımlılık yaratma sürecinde, kendine özgü nitelikleri vardır. *Bağımlılık ne geri bıraktırılan ülkeleri pazar olarak kullanıp onlara mal satmaktan, ne onların hammadde kaynaklarını, üretim güçlerini talan etmekten, ne de yalnızca sermaye ihracından geçmektedir.* Bütün bu faktörler bağımlılık ilişkilerinin pekişmesinde etkenliklerini sürdürmekle birlikte sözü edilmesi gereken yeni bir olgu vardır. Günümüzde artık emperyalizmin egemenliği altındaki ülkenin bağrında oluşmaktadır onu emperyalist merkeze bağımlı kılan ilişkiler. Gerçekten de emperyalizmin bu döneminde kapitalizm, egemenliği altındaki ülkelerde egemenliğini sadece dış ilişkiler aracılığıyla sürdürmüyor. Egemenliğini doğrudan doğruya uydu ülkelerin bağrında kurabiliyor. Yani egemen üretim tarzı, kendini bağımlı ülkenin içinde yeniden üretebiliyor. Azgelişmişliğin gelişmesi, uydu ülkelere özgü sanayileşme (montaj sanayi, patent ve royalti hakları, know how, teknoloji, yedek parça v.b.), bu ekonomilerdeki blokajlar üzerlerine hayli eğilinmiş konular. Bunların yanında emperyalist zincir içinde, emperyalist metropoller arasındaki ilişkilerdeki değişiklikler, yeni yeni dikkati çeken sorunlar. Uydu ülkelerle metropoller arası ayırım derinleşirken öte yandan metropoller arası yeni bir ayırıma tanık olmaktayız. Emperyalist merkezler arasından geçen bu ayırım çizgisi ABD'yi bir yanda, öteki emperyalist metropolleri öbür yanda (özellikle Batı Avrupa ülkelerini) bırakan bir çizgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ABD'nin öteki metropoller üzerindeki hegemonyası değişik nitelikler taşımaktadır. Bu, ABD'deki üretim tarzının ve bağımlılık ilişkilerinin öteki metropollerin göbeğinde tekrardan üretilme niteliğidir. *Bu*

bağımlılık «metropol»-«uydu» ülke bağımlılığının aynısı değildir, çünkü bağımlı metropollerin kendilerine özgü sermaye birikim temelleri vardır ve kendileri «azgelişmiş» ülkeleri egemenlikleri altına almışlardır. Nicos Poulantzas bu dönemi Amerikan sermayesinin egemenliğinin belirdiği dönem olarak nitelendirmektedir. Karakteristiklerini şöyle sıralamaktadır:

1 — İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, toplam dış yatırımlar içinde ABD yatırımları düzenli ve orantılı olarak artmıştır. 1930 yılında dünya yatırımlarının % 35'i ABD'nin iken, 1960 yılında % 60'a ulaşmıştır.

Ancak asıl önemli olan bu yatırımların nitelikleridir.

a - İkinci Dünya Savası'ndan sonra gerçekleşen dış yatırımların öncelikle yöneldikleri ülkeler azgelişmiş olmayıp öteki emperyalist Avrupa metropolleri olmuştur. Bu yönelimin nedenlerini Ernest Mandel şöyle özetliyor:

- Azgelişmiş ülkelerin dar pazarları,
- Sosyal ve siyasî garanti eksikliği (devletleştirilme, kamulaştırılma «tehlikeleri»), ABD'ni gelişmiş ülkelere yatırım yapmaya yöneltmiştir.

1957 - 1967 yılları arasında ABD'nin Avrupa'ya yatırımları 4 misli artarken, Kanada'ya yatırımları sadece iki misli artmış, Latin Amerika ülkelerine yatırımlar ise pek az bir artış kaydetmiştir.

ABD'nin gelişmiş ülkelere yatırım oranı % 68, elde edilen kâr oranı % 52'dir. Azgelişmiş ülkelere ABD'nin yatırım oranı % 28 iken elde ettiği kâr oranı % 43'tür.

Mandel, bu sermaye ihracına bir de ABD'nin gelişmiş ülkelere transfer ettiği teknoloji ve «know how»ları da eklemektedir. Özellikle büyüme hızı yüksek sektörlerde bu transfer önemli olmaktadır. (Kimya, plastik, sentetik ürünler ve demir-çelik dallarındaki gibi).

b Bu yatırımlar içinde dolaysız olanların payı, portföy şeklindeki yatırımlardan gittikçe fazla önem kazanmaktadır.

Dolaysız yatırım: Sabit sermaye yatırımları + firma denetimlerinin elegeçmesine yol açar nitelikte yatırımlar.

Portföy yatırımlar: Tahvil ve hisse senedi alımları, borsa alım satımları v.b.

Amerika'nın Avrupa'ya yatırımlarının % 70'inin dolaysız yatırımlar olmasına karşın, Avrupa'nın Amerika'ya yatırımlarının yalnızca üçtebiri dolaysız yatırımdır. Bu olay aslında Amerikalıların kârlarını yeniden Avrupa'ya yatırım olarak kullandıklarını belirtir. (Azgelişmiş ülkelerde yaptıklarının aksine)

c Gelişmiş ülkelere giden yatırımların giderek büyüyen bir kısmı imalât sanayiine yönelmekte, hammadde ve maden çıkartma sanayilerine, ticaret sektörüne yapılan yatırımlar önem kaybetmektedir. Oysa Avrupa'nın Amerika'ya yatırımları çoklukla hizmetler sektörüne gitmektedir (sigorta v.b. gibi).

1950 yılında Fransa'ya giren ABD sermayesinin yalnızca % 24,3'ü imalât sanayine yönelirken 1966'da bu sermayenin % 40,3'ü imalât sanayi tarafından yutulmuştur.

d Bu yatırımlar Amerika'da en yoğunlaşmış sektörlerden kaynaklanıp Avrupa'da yine en yoğun sermaye içeren sektörlere yönelmekte, o sektörlerdeki yoğunlaşmayı hızlandırmaktadırlar. Bu olayı örneklemek için şunu söylemek her halde yeterli olacaktır. ABD'nin İngiltere, Almanya ve Fransa'ya yaptığı yatırımların % 40'ı General Motors, Ford ve Standart Oil of New Jersey adlı üç dev Amerikan firmasına aittir.

Yabancı yatırımları karşılayan sanayi dalları en hızlı büyüyen, teknolojisi en ileri, üretkenlik oranı *en yüksek* yani *sermayenin* organik bileşiminin en yoğun olduğu, dolayısıyla emeğin sömürü oranının yüksek olduğu dallardır. Dikkatle bakılırsa, bu yatırımların evvelce lisans v.b. anlaşmaları ile işleyen Avrupa firmalarının yerlerini almakta oldukları görülür. İmalât sanayine giden Amerikan yatırımlarının % 85'i metalürjiye, kimya ve sentetik ürünler sanayiine, elektrik ve elektronik alet sanayilerine kaymaktadır.

Avrupa'da çeşitli sanayi kollarında ABD sermayesi (1963)

Sanayi kolu	*Sermaye oranı*
Otomobil	% 13
Traktör ve öteki tarım makinaları	% 35
Elektronik	% 13
Elektrikli makina	% 60
Dikiş makinası	% 75

Amerikan «uyruklu» IBM, bilgi sayarlar arasında, Almanya piyasasının % 57'sini, İtalya piyasasının % 68,8'ini, Fransa piyasasının % 65,7'sini, İngiltere piyasasının % 30,4'ünü denetimi altına almaktadır.

e - ABD sermayesinin ihracı aynı zamanda mâli sermaye (capital-argent)yi ilgilendiren bir olay (büyük bankaları, holdingleri). Örneğin büyüklük sırasıyla The Bank of America 60, First National City Corp. of New York 92 ülkede faaliyetteler. Durumun böyle olması, doları uzun süre oynadığı role ve bugün yerini «Euro-dolar»lar pazarına bırakması olayına açıklık kazandırıyor.

Sözünü ettiğimiz belirtilerin yanı sıra şu işaretlerin de önemi var:

Mal ihracıyla ilgili olarak: Dünya ticaretinin toplam hacmı içinde, metropoller arası (ya da gelişmiş ülkeler arası) ticaret oranı 1950'de % 46 iken 1965 yılında % 62'ye ulaşmıştır. Bu artış metropoller-uydu ülkeler arası ticaretin artış hızını (1969'da bu artış % 17,5'ti) bir hayli geçmektedir. Buna ticareti yapılan malların niteliğindeki farklılıklar da eklenmektedir.

Dünya ticaretinin 1963 yılından önce % 50'sini meydana getiren imalât sanayi ürünleri 1969'da % 66 oranına erişmişlerdi. Ancak bu gerçeği tahlilin baş ve en önemli dayanağı yapmak demek:

- Emperyalizmin işleyişini sermaye ihracatına dayandırmak olduğu gibi,
- Avrupa'da, ABD denetiminde üretimde bulunan birimleri ve bu birim ürünlerinin ABD'nin önceden ihraç ettiği malların yerini aldığını unutmak demek olur.

Sorun «genel yatırımlar içindeki yüzde» ya da elde tutulan hisse oranları sorunu değildir. Bu konuda tahlil böylesine niceliksel yürütülemez. Şu ana kadar sözünü ettiğimiz nitelikleri sermayenin uluslararası bir düzeyde yoğunlaşmasının, tekelleşmesinin ve yine uluslararası kapitalist işbölümünde beliren değişikliklerin işaretleri olarak değerlendirebiliriz. Ayrıca bu yatırımlar değerlendirilirken şu sınırlamaları unutmamak gerek:

1 — Bu değerlendirmelerin ABD'nin dış yatırımlarında otofinansmanın da çoğunlukla Avrupa sermaye pazarında

beslendiğini Euro-dolar piyasasından da yararlandığını gözönünde tutmak gerek.

Öyle ya, Amerika'nın Avrupa ülkelerindeki yatırımlarının 2/3'ünü Avrupa kökenli sermaye teşkil ediyor. Bu değerlendirmelerde dolaysız yatırım diye yalnızca firma aktiflerinin % 25'ini aşan yatırımlar alınıyor. Oysa sermaye yoğunlaşmasının bu aşamasında birikimin, tekelleşmenin bu döneminde bundan çok daha düşük bir iştirak oranıyla Amerikan denetimine geçebiliyor bir firma.

2 — Bu değerlendirmeler yasal olarak «Avrupalı» gözüken, aslında Amerikan denetiminde olan firmalar aracılığıyla yapılan yatırımları gözönünde tutmamak gibi bir yanlışlığa düşüyorlar. Örneğin İsviçre: 1961'den 1967'ye kadar Fransa'da toplam yabancı yatırımlar içinde Amerikan yatırımlarının payı % 30, İsviçre yatırımlarının yapı % 29 olarak gözüküyor. Ve F. Braun AET komisyonu müdürü, Fransa'da ABD yatırımlarını hesaplamak için İsviçre ve ABD'nin bu ülkeye yaptıkları yatırımları toplamanın yeterli olduğunu belirtiyor.

Yani, İsviçre bankaları tarafından «filtre»den geçirilen ABD sermayesinin ne «milliyeti» ne de kokusu kalıyor. (Paranın kokusu olmadığı söylenir ya!) Bu olay İngiltere'nin AET'ye girmesiyle daha büyük boyutlar kazanacaktır. (İngiliz gözüküp ABD denetimi altında bulunan firmalar çokluğu nedeniyle).

ÖZET OLARAK

- Sorunun bir oran meselesi olmadığını
- Sermayenin uluslararası düzeyde yoğunlaşması ve
- Emperyalizmin uluslararası toplumsal işbölümü sorunu çıkıyor ortaya.

Bu işbölümü salt «kent-sanayi-metropol/kırsal arazi-tarım-uydu ülke» ayırımından geçmiyor artık. Sanayi sermayesinin sanayi sektörünün içerdiği bir ayrım da ekleniyor. İlk ayrım sermaye ihraçlarının direkt yatırımlara ve imalât sanayine kaymasını dış ticarette imalât ürünlerinin daha çok yer almasını bu çerçeve içinde değerlendirmekte yarar var. Ancak bu demek değil ki emperyalistler arası işbölümü, merkez uydu ülke ayrımını artık ilgilendirmiyor.

Sömürü oranının artması, hem emeğin üretkenliğinin, hem de ücret düzeyinin sonucudur. Yani artık-değer ve sömürü oranı yalnızca ücretler düzeyinde ölçülemez. Emeğin entansif kullanımı da (yeni iş teknikleri, çalışma ritminin hızlanması v.b.) sömürü oranını etkileyici faktörlerdir. Yüksek bir ücret üretim güçlerinin belirli bir gelişim seviyesinden sonra üretilen değerin daha küçük bir bölümüne tekabül etmektedir. Yani emeğin düşük üretkenliği çerçevesi içindeki düşük ücretten daha fazla sömürü içermektedir. Azgelişmiş ülkelerde ücretlerin düşük olduğu bilinen bir gerçek. Ancak sermayenin artık bu ülkelere değil de metropollere doğru yönelmesini emperyalizmin bu döneminde sömürünün, emeğin entasnif, yoğun sömürüsüne ağırlık, öncelik tanıması olgusuyla açıklayabiliriz. Mandel'in öne sürdüğü azgelişmiş ülkelerdeki siyasî ve toplumsal «emniyetsizlik», pazarlarının darlığı gibi etkenler, bizce ikinci dereceden olan, belirleyici olmayan etkenlerdir.

ULUSAL DEVLET KAVRAMI

Burada ulusal devlet kavramının sözkonusu olması, ister burjuva olsun, ister Marksist bilinsin pek çok iktisatçının meseleyi şöyle koymasından ileri geliyor: Madem ki çokuluslu şirketler giderek artmakta, güçlenmektedir, ulusal devlet mekanizmaları etkenliklerini ve güçlerini kaybetmekte midirler?

«Devlet planlamasının öngördüğü kalkınma, yatırım v.b. gibi konulardaki stratejiler, çokuluslu şirketleri bağlayıcı olamamaktadır» gibi doğru örneklerle DEVLET meselesinin bu konumu gerekçelenmektedir. Oysa soruna böyle bakmak temelden yanlış tabii. Çünkü devlet gibi kurum veya mekanizmaların kendilerine özgü güçleri iktidarları olmadığı gibi bunlar ancak iktidardaki sınıf ve kategorilerin gücünü yansıtırlar. Sorun böylelikle yer değiştiriyor. Madem ki biraz evvel Amerikan hegemonyasını kanıtlayıcı gerekçeler ileri sürdük, sorun ABD sermayesi ile Avrupa burjuvazileri arasındaki ilişkiler sorunu oluyor. Hangi burjuvaziler diye sorulduğunda veya ne tür burjuvaziler diye konulduğunda, *millî burjuvazi* kavramını yeniden gözden geçirmek gerekiyor. Millî burjuva kavramını yalnız ekonomik ölçü-

lere dayanarak tanımlamanın yanlış olacağını belirtiyor haklı olarak Poulantzas. Sınıfsal yapıyı belirleyen ideolojik ve siyasî ölçülerin gözönünden kaçırılmaması gereği üstünde duruyor. Millî burjuva yalnızca emperyalist yabancı sermayenin dışında kalan, millî sınırlar içinde yeniden-üretim ve birikim temeli olan sermaye olamaz. Yani onu belirlemeye yabancı sermaye ile arasındaki, ve niteliği salt ekonomik olan çelişkiler yetmiyor. O halde *millî burjuvazinin* tanımını şöyle yapalım: Yerli sermayenin belirli bir çelişki türünden ve bir çelişki derecesinden sonra emperyalist yabancı sermayeye karşı olan kendine özgü siyasî ve ideolojik tutuma ve yapıya sahip kesimi diyelim. Bu kesim belirli tarihî koşullar sırasında millî kurtuluş savaşlarında emperyalizme karşı kavgada halkın yanında yer alabilmiş bir sınıf kesimi. Buna karşılık komprador burjuvazi ise burjuvazinin kendine özgü sermaye birikim temelinden (yerli alan üzerinden) yoksun kesim, yabancı sermayenin «aracısı» olarak davranan kesimi diye tanımlanabilir. Bu iki kavramdan hiçbiri emperyalizmin bu döneminde ABD sermayesiyle öteki emperyalist metropol burjuvazileri arasındaki ilişkileri açıklayacak nitelikte değil. Bu açıklamaya getirilebilecek bir üçüncü kavrama gerek var *o da iç veya yerli burjuvazi kavramı:* Komprador burjuvazinin yanında varolan bu kesim, millî burjuvazinin yapısal niteliklerini içermeyen bir sınıf kesimi. Amerikan sermayesinin, ikinci dereceden emperyalist olan ülkelerde yeniden üretime geçme temeli bulunabilmesi (yani kendini o coğrafi sınırlar içinde yenileme imkânları bulması) iç burjuvazi bir yandan ABD hegemonyasındaki uluslararası işbölümü içinde bağımlılık ilişkileri geliştirmekte öbür yandan yine ABD sermayesine karşı ideolojik ve siyasî özerkliğini kaybetmektedir. Ancak bu iç burjuvazinin «komprador» bir nitelik taşıdığını belirlemez. Çünkü iç burjuvazi ülke içinde bir sermaye birikimi temelinden yoksun değildir. Hem ülke içinde birikim temeline sahiptir hem de ülke dışında (o ülke burjuvazisinin de emperyalist olduğunu unutmamak gerek) onunla ABD sermayesi arasında önemli çelişkiler de vardır. Ancak bu çelişkiler iç burjuvazileri özerk ve bağımsız olabilme yolundaki bir pratiğe itecek nitelikte çelişkiler değildir. Pastanın bölüşülmesi çelişkileridir bun-

lar, belirli bir güç dengesi içinde çözümlenirler. İşte ancak emperyalist burjuvazilerle Amerikan sermayesi arasındaki bir yandan çelişkiler diğer yandan ittifaklar sözkonusu edilerek «ulusal devlet» kavramı sorunu doğru bir konuma kavuşabilir. Sermayenin uluslararasılaşma süreci ne «devlet mekanizmalarının üstünden» posifik bir entegrasyona, ne de çeşitli devletlerin Amerikan «süper devlet»i içinde erimesine yol açmaktadır. Ancak uluslararasılaşma süreci kaçınılmaz bir şekilde devlet kurumunu etkilemektedir. Günümüzde devlet, kendi ulusal sınırları içinde egemen emperyalist sermayenin çıkarlarının gelişmesini, yeniden-üretime geçmesini sağlayan, bunu savunmayı yüklenen emperyalist sermayenin yerli (veya iç) burjuvaziyle kaynaşmasını sağlayan kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Egemen sermayenin çıkarlarını savunmak için devlet şu pratikleri uygulamaktadır.

1 — ABD sermayesinin ülke içindeki yatırımlarını desteklemek (yerli sermayeyi desteklediği gibi para ve kredi gibi yardımlarda bulunarak.)

2 — ABD sermayesinin zincir şeklinde o ülke dışında da basamak rolünü aradaki «zincir halkası» rolünü benimsemek.

Bütün bunlar emperyalist metropol burjuvazileri ile ABD sermayesinin çelişmediği anlamına kesinlikle gelmez. Ancak bu çelişkiler günümüzde egemen sınıflar arasındaki baş çelişkiler değildir. Emperyalistler arası baş çelişkiler çizgisi, «ulusal sermaye» ile uluslararası sermaye arasındaki çizgiden «yanyana» birbirinden ayrı gerçeklikler gibi varoldukları sanılan burjuvaziler arasından geçmemektedir.

Bu konuda Poulantzas ile Mandel tamamen zıt fikirler ileri sürmekteler. Mandel'e göre ABD egemenliğine karşı koyma güdüsü, Avrupalı dev şirketler arası ittifaklara AET'nin sağlamlaşmasına ve AET içindeki «devletler üstü» organların güçlenmesine yol açmaktadır. Büyüme hızı düşük sanayi dallarının küçük üretim birimleri tekelleşmenin kurbanı «aile şirketleri» ve orta büyüklüğü aşmayan bazı birimler, Amerikan sermayesi tarafından satın alınmayı, yutulmayı tercih edeceklerdir. Buna karşılık zengin ve dinamik dallardaki Avrupa sermayesi, Avrupa içi işbirliğine

Avrupa içi sermaye entegrasyonuna yöneliktir. Fakat Mandel'in görüşünün temelinde asıl şu fikir yatmaktadır: «Ulusal sanayilerin, yabancı sermaye lehine geliştiği bu dönemde, millî burjuvaziler kendi çıkarlarını yabancı güçlere karşı korumak yolunda devlet gücünden yararlanamamaktadırlar» (bak. Europe Versus America, Ernest Mandel, NLB 1970 s. 20) Bu tahlile şöyle karşı çıkmak gerek. Devlet mekanizması iktidardaki toplumsal kesimlerin çıkarlarını, gücünü yansıtır. *Avrupa burjuvazilerinin ittifakı* ABD sermayesine karşı bir ittifak, bir işbirliği değildir. Çünkü bu burjuvaziler arasındaki ilişkiler, kendi içerdikleri ABD sermayesinden geçmektedirler. Her Avrupa ulusal devleti öteki Avrupa burjuvazilerinin çıkarlarını savunmayı (iç burjuvazisiyle olan rekabetlerini gözönünden ayırmadan) yüklenirken, ABD sermayesine bağımlılıklarını da sürdürmeyi yüklenmektedir. Bunun dışında üretim ilişkilerinin gittikçe «uluslararası» veya evrensel bir niteliğe bürünmesi bir yandan işçi sınıfının uluslararası dayanışmasını nesnel olarak güçlendirirken öbür yandan sınıfsal kavganın «ulusal» şekli halen önde gelmektedir. Oysa kavganın özü şüphesiz uluslararasıdır. Ancak her ülkenin özgül, siyasî, kültürel, ideolojik ve tarihî koşulları vardır. Bu koşullar sınıfsal kavganın biçimini kuvvetle etkiler. Aslında sınıf mücadelesi uluslararası düzeyde gerçeklik kazanmış örgütsel çerçeveden yoksun değildir. Uluslararası sendika federasyonları sermayenin uluslararasılaşma sürecinin işçi sınıfı için neler getirebileceğini neler getirmekte olduğunu algılamakta ve mücadelelerinde bu süreci değerlendirmeye çalışmaktadır. Ancak yine de kavga alanı, kavgaya karşı baskı kararlarının geldiği, baskıların gerçekleştiği, yasaya dönüştüğü birimler ve çerçeve ULUSAL devlet birimi içinde sınırlı. Ulus diye tanımladığımız girift, dil birliğine dayanan coğrafî ve ekonomik birim, geleneğe bağlı sembolik ve ideolojik müşterekleri içeren birim sınıf kavgasının ulusal biçimi bakımından halen kendi varlığının önemini ilk plânda tutmaktadır.

Sınıfsal mücadelenin varolma biçimi, yaşama alanı ulusal oldukça karşı baskıda ulusal olacaktır. O halde devlet yine ulusal devlet olarak kalmaktadır. Ulus-devlet ilişkisi de özünde değişmiş gözükmektedir. Her devlete uluslarara-

sı sınıfsal mücadele ile ilgili görevler düşmektedir. Artık ulusal devlet kurumu NATO gibi devletler üstü kuruluşların kendi ulusuyla ilgili görevlerinin bir kısmını devralmaktadır. Yine ulus-devlet ilişkisinde beliren değişiklikler arasında «yerelleşme» olgusunu ekleyelim. Kapitalist üretim tarzının egemen üretim tarzı olarak meydana çıkmasıyla tarihî bir sürecin çizdiği ulusal bir devlet sınırları içinde kaynaşan, özerkliği olmayan «ulusların» (milletlerin biraz evvelki tanımımıza uygun olarak) kendi adlarına tekrardan su yüzüne çıkmaları olayını getirmektedir. Fransa'da Oksitanların, Britanyalıların hareketi ve kendilerine Fransızlardan ayrı, farklı bir ulus olarak koymaları gibi. Öyleyse sermayenin uluslararasılaşma süreci devlet mekanizması uluslararası bir gerçeğe doğru itileceğine «ulusal» özgüllükler mücadelesinin daha ön saflarına itmektedir. Bu olgunun kaynaklarından biri iç sömürgeleşme olayına dayanmaktadır. İç sömürgeleşmeden söz etmesek bile Avrupa ülkelerinde eşitsiz gelişme ülke sınırları içindeki belirli yörelerin «azgelişmesine» yol açmıştır. Sözünü ettiğimiz bütün bu süreç devlet kurumunun rolünü ve özellikle tekelci kapitalizm dönemindeki baş rolünü yitirdiği anlamına gelmiyor. Devletin önemi ekonomik görevlerinin hatırı sayılır derecede artması ve kapitalizmin tekelci döneminde, sermayenin genişlemiş temel üzerinde yeniden-üretime geçmesi yolunda devlet müdahalesinin vazgeçilmez olmasından geliyor.

Bütün bunların yanı sıra çeşitli ülkeler, ekonomik siyasetlerini aralarında anlaşıp tayin etmeyi gerekli görüyorlar. Ancak bu koordinasyonu sağlayıcı kurumlar ulusal devlet kurumunun yerine geçebilmek onun görevlerini yüklenecek kurumlar olarak çıkmıyor karşımıza. AET'yi ulusal devlet mekanizmasının geçersiz olmaya başlamasının işareti olarak görmek devlet denilen mekanizmayı üretim sorunun gerektirdiği Nötr ve yalnızca teknik (ekonomik dünya ile ilgili) müdahaleleri olan bir mekanizma olarak görmek olur. Oysa devletin bu ekonomik görevleri, onun politik rolünün türevleridir. Devletin politik rolünün de sınıf iktidarı sağlanması, bir sınıfın diğer sınıflar üzerindeki egemenliğini sağlaması olduğunu kısaca hatırlatalım. Devletin esas niteliği bu ise ve sınıfsal mücadele birim itiba-

rıyla halen ulusal ise, devlet-ulus ilişkisini geçersizleşme süreci içinde görmemize imkân kalmamaktadır. Devletin ekonomik görevleriyle politik rolü aynı olgunun farklı çehreleri, birbirinden ayrılmayan, birlikte işleyen görünümleridir. O halde ekonomik görevlerin «devletlerüstü» bir merciye taransferi şimdilik gündemde gözükmemektedir. Ancak AET gibi bir kurumun, pastanın paylaşımındaki güçler dengesinde Avrupa'nın pazarlık gücünü arttırıcı olabilmek gibi bir iddiası gerçek bir iddia olarak alınmalıdır.

SONUÇ

ABD'nin hegemonyasındaki diğer kapitalist ülkelerin çıkarları ABD'nin çıkarlarına sıkı sıkıya bağlı olduğundan bu ülke burjuvazileri üstlerindeki hegemonyayı bir yandan kabullenir, öte yandan emperyalist sömürüden azami payı alabilmek çabasındadırlar. Bu yüzden aralarındaki güç dengesini bu yolda etkilemek, pazarlığa güçlü oturabilmek için birtakım gayretleri yok değildir. Ancak bu gayretler ABD dışında kalan diğer emperyalist ülkelerin aralarında birleşerek ABD'ye karşı bir koordinasyona varmamıştır. Bu rekabet çelişkisi, «pastanın paylaşımı» çelişkisinin böyle bir çözüme varmasını beklemek için neden yoktur. Gelişmiş kapitalist ülkelerin incelenmesinde sözünü ettiğimiz bu gerçek teorik alanda değişiklikler getirmiştir.

- Millî burjuvazi kavramı ve «literatür»deki yeri geçerliliğini yitirmiştir. İç burjuvazi kavramı ABD hegemonyası karşısında kendine özgü siyasî ve ideolojik yapısı erimiş olan emperyalizme karşı bir kavgada halkın yanında yer alamayacak bir sınıf kesimine daha uygun bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Sınıf mücadelesinin «ulusal» biçiminin hâlâ ağır bastığı bu dönemlerde devlet mekanizmasının da ulusal şeklini savunmakta olmasıdır olağan olan. Kaldı ki sorunu «çokuluslu şirketler güçlenmekteler, devlet bunların karşısında yetkilerinin geçersizleştiğini görüyor» şeklindeki görüş yanlıştır.

Bunun yanı sıra ulusal devletin NATO gibi uluslarüstü devlet mekanizmalarının görevlerini kendi ulusuna karşı yüklendiği de bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA

AGLIETTA Michel : La Régulation du Mode de Production Capitaliste dans le long terme. L'exemple des Etats Unis Doktora tezi Paris I. 1974.

AMIN Samir : Une Crise Structurelle (in. La Crise de L'Impérialisme). Ed. Minuit. Paris 1975.

ANDREFF Wladimir : Développement de la forme multinationale et Sectorialisation mondiale de la production. Doktora tezi. Paris IX. 1975.

BORELLY Rolande : Les Disparités sectorielles des taux de profit Doktora tezi. Grenoble 1972.

BAYDAR Oya : Türkiye'de Tarımda Üretim Güçlerinin Gelişmesi (in. «Sosyalist Parti İçin Teori ve Pratik Birliği no. 3) 1971.

BRAVERMAN Harry Labor and Monopoly Capital, Monthly Review Press 1974.

BRUNHOFF Suzannede Etat et Capital. Grenoble 1976.
DELEPLACE Ghislain : Répartition et Accumulation du Capital. Essai sur la Différenciation des taux de Profit. Doktora tezi. Paris I. 1972.
DEMAILLY Serge : Bassin méditerranéen et Internationalisation du Capital: une approche exploratoire Grenoble IREP 1974.
DELILEZ Crises et Perspectives de la région Nord-Pas-de Calais. (in. Economie et Politique. Ocak 1974)
Internationalisation de la Production (in. Economie et Politique. Mart 1972)
Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları Üçüncü Plan Dönemi Envanter Föyleri 1971, Cilt 2.
İskenderun demir-çelik fabrikaları hakkında bilgiler. 10 Mart 1969.
Türkiye İzabeciler ve Haddeciler Ağustos 1971 tarihli «Demir-Çelik sektörü hakkındaki teknik ve Ekonomik rapor muhtırası» hakkında görüş.
1973 Programı yatırımları. Nisan 1973.
Ereğli, Zonguldak, Karabük Sanayi Bölgeleri. Bölgenin düzenlenmesi ve İmarı için yapılacak çalışmalara ait ön rapor (J. H. Calsat).
DİSK Erdemir Grevinin iç yüzü.
DUNNING John H. Technology, United States Investment and European Economic Growth. Penguin. 1972
ERDEMLİ H., REAL B. L'Internationalisation dans la Sidérurgie Grenoble 1974.
DRUGMAN B. : Etat, Lutte de Classes et Peproduction Elarigie du Capital. Grenoble 1974.
FURJOT D., JANCO M. Informatique et Capitalisme ed. Maspéro. Paris 1972.
GILLE B. Histoire de la Métallurgie Paris. 1966.
GAULE A., GRANSTEDT I. Les Incidences de l'informatique sur les conditions de Travail et d'emploi. Grenoble IREP 1971.
GILLARD Julien Le Secteur comme concept Théorique. Essai d'application à l'analyse de la croissance des fluctuations. Doktora tezi. Paris I. 1971.
GRANOU A. La Nouvelle crise du capitalisme (in. Les Temps Modernes. Aralık 1973, Ocak 1974).
Capitalisme et Mode de Vie ed. du Cerf. Paris 1972.

Gorz André Le Despotisme d'usine et ses lendemains. Technique, techniciens et lutte des classes (in Critique de la Division du travail ed. du Seuil. Paris 1973.

Helleneir G. K. Manufactured exports from less developped countries and Multinational Firms in. Quarterly Economic Journal, Mart 1973.

Hymer Stephen «Discussion» (in American Economic Review Vol. LVI Mayıs 1966).

JUDET Pierre Stratégie Industrielle et Modes d'accumulation du capital dans le Bassin méditerranéen et le Moyen - Orient IREP Grenoble 1974.

KAYNAK Yılpar 1971 Demir - Çelik Sektörü Programı ön çalışmaları DPT. 1971.

Kessler : Zonguldak ve Karabük madenlerinde çalışma şartları. (in. İktisat Fakültesi Dergisi, 1948, no. 3).

KIRAY Mübeccel : Ereğli DPT. yyl.

KURMUŞ Orhan Emperyalizmin Türkiye'ye girişi Bilim yy. İstanbul 1974.

LUXEMBOURG Rosa : L'accumulation du capital Maspéro. Paris.

MAGALINE Lutte des Classes et Dévalorisation du Capital Ed. Maspéro. Paris 1975.

MARGLIN Stephen Origines et fonctions de la parcellisation des tâches (in. Critique de la Division du Travail)Seuil yy. Paris 1973.

Marx K. Le Capital. Ed. Sociales. Paris 1969.

ÖKÇÜN Gündüz : 1920 - 23 yılları arasında Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye. (SBF Dergisi, no. 324 Ankara 1971). XIX. Yüzyılın İkinci yarısında İmalât sanayi alanında verilen Ruhsat ve İmtiyazların ana çizgileri. (SBF Dergisi, Mart 1972).

PALLOIX Christian Les firmes Multinationales et le procés d'internationalisation. Paris 1974.

PERRIN J., ROBERT J. : L'engineering et la maitrise de l'accumulation du capital dans les pays en voie de développement. (In. Communication on 23rd. Study Seminar on Policies for Science and Technology in relation to economic développement. Üniversity of Sussex.

REY Pierre Philippe Articulation des Modes de Production et Internationalisation du Capital. IREP. 1974.

POULANTZAS Nicos L'Internationalisation et l'Etat Nation in. Les Temps Modernes Şubat 1973.
Les Classes Sociales dans le Capitalisme aujourd'hui Paris 1974 Seuil yy.
ŞANDA Hüseyin Avni Bir yarım müstemleke oluş tarihi İstanbul 1932.
SÜKÛN Nacil L'Industrie miniére turque Doktora tezi. Montreux 1943
YERASİMOS Stefan Les Mouvements nationaux devant l'Empire Ottoman (in Partisan. Eylül - Ekim 1971).

YERLİ
ARAŞTIRMALAR
DİZİSİ : 2

Nora Şeni, 1948'de İstanbul'da doğdu. Liseyi İstanbul'da bitirdikten sonra lisans ve doktorasını Fransa'da yaptı. Çalışma alanı iktisat ve özellikle kapitalist birikim modelleri üzerinedir. Halen Paris VIII Vincennes Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. Yazar, bu kitabında, «kontrol sanayii» (ya da «hegemonik sanayii») kavramıyla emperyalist sistemde denetimli sanayileşme olayını Ereğli Demir - Çelik örneğinde çok yönlü inceliyor.

50 Lira